Historia 6

podręcznik

gdańskie wydawnictwo oświatowe

Tomasz Małkowski

Historia 6

podręcznik dla klasy szóstej szkoły podstawowej

gdańskie
wydawnictwo
oświatowe

Redaktor prowadzący: Aleksandra Grygo
Konsultacja merytoryczna, dobór materiału ilustracyjnego i opracowanie merytoryczne map: Robert Tocha
Redakcja językowa: Aleksandra Grygo, Grażyna Kompowska
Opracowanie graficzne map: Marcin Sobiech (EXGEO Professional Map)
Projekt graficzny książki: Maciej Krawczyński
Rysunki: Bartłomiej Brosz, Ewa Poklewska-Koziełło
Makiety stron i skład: Ewa Nowaczyk
Redakcja techniczna: Aleksandra Grygo

Na okładce: Juliusz Kossak, *Wjazd Jana III do Wiednia*, fot. Piotr Ligier, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie.

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii na poziomie klasy szóstej szkoły podstawowej, na podstawie opinii rzeczoznawców: mgr. Wojciecha Bańkowskiego, dr. Henryka Suchojada, mgr Teresy Kosyry-Cieślak.

Etap edukacyjny: II.

Typ szkoły: szkoła podstawowa.

Rok dopuszczenia: 2019.

Numer dopuszczenia: 829/3/2019.

Podręcznik jest dostosowany do podstawy programowej z 14.02.2017 r. i zgodny z programem *Podróże w czasie.*

ISBN 978-83-8118-261-4

© Copyright by Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe

Wydawca: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, 80-309 Gdańsk, al. Grunwaldzka 413
Gdańsk 2024. Wydanie piąte

Druk i oprawa: Interak, Czarnków

Niniejsza publikacja podlega ochronie przewidzianej w przepisach Ustawy z dnia 4.02.1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Każdy przypadek kopiowania lub zwielokrotniania fragmentu lub całości publikacji stanowi niedozwolone naruszenie praw twórcy lub wydawcy, o ile nie odbywa się zgodnie z przepisami wyżej wymienionej ustawy.

Odpowiedzi pisemnych nie wolno zamieszczać w podręczniku.

[ ] treści usunięte z podstawy programowej w 2024 r.

Spis treści

I. Początki epoki nowożytnej

1. Wielkie odkrycia geograficzne 6
2. Renesans w Europie 14
3. Reformacja w Europie 21
4. Reforma Kościoła katolickiego 28

II. Złoty wiek

5. Czasy zygmuntowskie 36
6. Tolerancja religijna w Polsce 43
7. Gospodarka dawnej Polski 49
8. Renesans w Polsce 56
9. Unia lubelska 64
10. Bezkrólewie i wolna elekcja 70
11. Panowanie Stefana Batorego 77

III. Rzeczpospolita w XVII wieku

12. Wojny ze Szwecją i z Moskwą 85
13. Konflikty z Turcją i ze Szwecją 91
14. Powstanie Chmielnickiego 96
15. Potop 103
16. Kryzys Rzeczpospolitej 110
17. Wojny z Turcją 116
18. Barok i sarmatyzm 123

IV. Europa i Ameryka w XVII i XVIII wieku

19. Absolutyzm we Francji 130
20. Monarchia parlamentarna w Anglii 137
21. Oświecenie w Europie 144
22. Nowe potęgi w Europie 151
23. Powstanie Stanów Zjednoczonych 159
24. Początek rewolucji francuskiej 166
25. Od monarchii konstytucyjnej do republiki 172

V. Ostatnie stulecie I Rzeczpospolitej

26. Czasy saskie 181
27. Ostatni król Polski 188
28. Czasy stanisławowskie 196
29. Konstytucja 3 maja 204
30. II rozbiór Polski 211
31. Upadek Rzeczpospolitej 218

VI. Okres napoleoński

32. Podboje Napoleona 226
33. Po III rozbiorze Polski 234
34. Księstwo Warszawskie 240

Dzień dobry, Szóstoklasistko i Szóstoklasisto!

Jak pamiętacie, w średniowiecznej Europie Zachodniej panował ściśle określony porządek. Duchową władzę sprawował papież, a za najważniejszego świeckiego monarchę uważał się cesarz. Europejczycy wyznawali chrześcijaństwo, wznosili budowle w stylu romańskim, a potem w gotyckim, i mieli podobne obyczaje. Ludzie wykształceni pisali po łacinie, studiowali na uniwersytetach, za królową nauk uważali teologię. Tę wspólną kulturę, a także dążenie do stworzenia jednego społeczeństwa chrześcijańskiej Europy nazwano średniowiecznym uniwersalizmem.

We wszystkich krajach Zachodu chłopi pracowali na utrzymanie rycerzy i duchownych. W miastach żyło niewielu ludzi, gdyż ogromna większość społeczeństwa musiała pracować przy wytwarzaniu żywności (inaczej by jej zabrakło). Ale w XV w. znacznie więcej ludzi niż dotąd trudniło się rzemiosłem i handlem – a więc typowo miejskimi zajęciami. Miasta stały się większe, a mieszczanie – bogatsi. Z kolei rycerstwo traciło na znaczeniu jako siła zbrojna, gdyż kula z broni palnej przebijała każdą zbroję.

Te i inne zmiany sprawiły, że pod koniec XV w. Europa wkroczyła w **epokę nowożytną**, która trwa do dziś. Właśnie o niej będziemy teraz opowiadać.

Autor

Początki epoki nowożytnej

1. Wielkie odkrycia geograficzne
2. Renesans w Europie
3. Reformacja w Europie
4. Reforma Kościoła katolickiego

I

II

III

IV

V

VI

Kopuła katedry we Florencji we Włoszech, zbudowana w okresie renesansu (zob. s. 14).

1 Wielkie odkrycia geograficzne

* Przypomnij wydarzenie, które uważamy za początek średniowiecza.

Przyprawy korzenne (albo krótko: korzenie) – przyprawy pochodzące z Wysp Korzennych. Tak nazywano kiedyś wyspy Moluki w dzisiejszej Indonezji.

Daleki Wschód – kraje wschodniej Azji, m.in. Japonia, Korea, wschodnie Chiny, Indonezja

dukat – złota moneta rozpowszechniona w średniowiecznej Europie

Dlaczego Europejczycy ruszyli za ocean?

Średniowieczni Europejczycy nazywali **Indiami** nie tylko Indie, ale też Daleki Wschód*. Sprowadzali stamtąd towary luksusowe: jedwab, **przyprawy korzenne** (m.in. pieprz, goździki, cynamon), wonności (kadzidło, aloes) itp.

Handel z Indiami prowadzili głównie kupcy włoscy. Na rynkach Konstantynopola i innych miast wschodniego wybrzeża Morza Śródziemnego kupowali towary od kupców arabskich, którzy przywozili je z Indii. I Włosi, i Arabowie dobrze zarabiali na tym handlu.

Jednak w **1453 r. Konstantynopol zdobyli Turcy osmańscy**. Oni też pragnęli czerpać zyski z pośrednictwa w handlu z Dalekim Wschodem, toteż ceny przypraw korzennych osiągały zawrotne wysokości. Np. 100 kg goździków kosztowało 2 dukaty* na wyspach dzisiejszej Indonezji, na targu w indyjskim mieście Kalikat – 50 dukatów, a w Londynie – 213!

Wenecki kupiec i podróżnik Marco Polo (czytaj: marko) w drodze do Chin. Jego podróż trwała 24 lata; po powrocie do Włoch (1295) podyktował wspomnienia, które dla Europejczyków przez wiele lat były głównym źródłem wiedzy o Chinach i innych krajach Wschodu. Ilustracja z XX w.

Karaka Krzysztofa Kolumba Santa Maria w drodze przez Atlantyk. Wraz z nią płynęły dwie karawele. Tak wyobrażał sobie ich podróż artysta z XX w.

nawigacyjny – służący do prowadzenia np. statku po wyznaczonej trasie

Kupcy europejscy płacili pośrednikom monetami, które bito ze srebra lub złota. Europa traciła ogromne ilości tych metali, a miała ich niewiele. Europejczycy uznali więc, że muszą sami kupować towary na Wschodzie, żeby ominąć pośredników i płacić mniej. Tylko jak dotrzeć na Wschód? Znali jedynie drogę lądową, zablokowaną przez Arabów i Turków.

Potrzeba znalezienia **morskiej drogi do Indii** była głównym powodem dalekich wypraw oceanicznych w XV w. Ale istniały też inne przyczyny, które skłoniły Europejczyków do żeglugi po oceanach. Oto one:

1. Chęć wzbogacenia się. Zarówno władcy, jak też żeglarze pragnęli zdobyć za oceanem ziemię, złoto i srebro.
2. Zamiar nawracania innych ludów na chrześcijaństwo.
3. Rozwój nauki i techniki w XV w.:
   - zbudowano żaglowce nadające się do dalekich wypraw oceanicznych – **karawelę** i większą od niej **karakę**,
   - pojawiły się dokładniejsze mapy oraz doskonalsze przyrządy nawigacyjne*; dzięki nim można było wypłynąć na ocean bez obawy zabłądzenia.
4. Ciekawość świata. Żeglarze chcieli się dowiedzieć, co się kryje za oceanem.

1. Dlaczego XV-wieczni Europejczycy chcieli znaleźć morską drogę do Indii?

2. W jaki sposób postęp nauki i techniki umożliwił żeglarzom wyprawy oceaniczne?

Odkrycie Ameryki

W XV w. uczeni byli przekonani, że Ziemia ma kształt kuli (choć nie umieli tego udowodnić). Skoro tak – rozumował włoski żeglarz **Krzysztof Kolumb** – to do Indii, które leżą na wschodzie, można dotrzeć, płynąc na zachód. Popełnił jeden błąd: Ziemia jest znacznie większa, niż sądził.

Krzysztof Kolumb
(1451–1506)

Włoski żeglarz (urodził się w Genui), odkrywca i kolonizator. W służbie króla i królowej Hiszpanii odbył cztery wyprawy przez Atlantyk. W pierwszej dotarł do wysp Ameryki Środkowej (m.in. na Kubę), w kolejnych bezskutecznie szukał morskiego przejścia do Japonii i Chin. Odkrył dla Europy Amerykę i zapoczątkował kolonizację tego kontynentu. Zmarł w osamotnieniu w Hiszpanii.
Portret z XVI w.

Tekst źródłowy

Niebawem zewsząd przybieżeli tubylcy (...). Aby pozyskać ich przyjaźń (...), kazałem rozdać niektórym czapeczki kolorowe oraz naszyjniki szklane (...), z czego wielką radość mieli i przywiązali się do nas nad podziw. (...) [Jest] to ludność bardzo uboga i pozbawiona wszystkiego. Chodzili zupełnie nago, tak jak matka na świat ich wydała, zarówno mężczyźni, jak kobiety (...). Można by z nich zrobić doskonałych robotników, są inteligentni, widzę bowiem, że powtarzają od razu wszystko, co się im mówi. Myślę więc, że łatwo będzie ich nawrócić, tym bardziej że – o ile mnie się zdaje – nie mają żadnego specjalnego wierzenia.

Krzysztof Kolumb, *Dziennik podróży*, 1492 r.

* Opis dotyczy lądowania Kolumba na pierwszej amerykańskiej wyspie. W jaki sposób odkrywca zyskał przychylność tubylców?
* Jakie cechy mieszkańców wyspy zwróciły jego uwagę?
* Przedstaw plany Kolumba w stosunku do krajowców.

fort – budowla obronna

W 1492 r. Kolumb przekonał do swego pomysłu króla i królową Hiszpanii, którzy zgodzili się sfinansować jego wyprawę. W początkach sierpnia trzy nieduże statki wypłynęły z Hiszpanii i 12 października **1492** r. dotarły do niewielkiej wyspy w zachodniej części Atlantyku (do dziś nie ma pewności, co to była za wyspa). Tak Europejczycy **odkryli Amerykę**, o czym Kolumb... nigdy się nie dowiedział. Był przekonany, że dopłynął do wschodniej części Indii, dlatego mieszkańców odkrytych ziem nazwał **Indianami**. Nazwa „Ameryka" pochodzi od imienia innego włoskiego podróżnika. Był nim Amerigo Vespucci (czytaj: wespuczi), który barwnie opisał ziemie leżące za oceanem.

Odkrycie Ameryki uważa się za przełom w dziejach: **koniec średniowiecza** i **początek epoki nowożytnej**.

3. Co chciał osiągnąć Krzysztof Kolumb, a co w rzeczywistości osiągnął?

4. Wyjaśnij pochodzenie nazw: Ameryka, Indianie.

Odkrycie morskiej drogi do Indii

Portugalczycy nie uwierzyli, że Kolumb dotarł na Wschód. Byli przekonani, że droga do Indii wiedzie wokół Afryki. Wiedzieli, że można ją opłynąć, gdyż w 1488 r. odkryli na jej południowych krańcach Przylądek Dobrej Nadziei.

W 1497 r. portugalski szlachcic **Vasco da Gama** (czytaj: wasko) ruszył w podróż wokół Afryki. Przy pomocy arabskiego pilota przeprowadził swe żaglowce przez wody Oceanu Indyjskiego i w **1498** r. dobił do portu Kalikat w Indiach, gdzie załadował okręty przyprawami.

Droga powrotna okazała się jednak niezwykle trudna – z ok. 170 marynarzy zmarło ponad 100.

Da Gama dotarł do Portugalii w 1499 r. Król tego kraju przyjął go z najwyższymi honorami. Zdawał sobie bowiem sprawę, że dzięki **odkryciu morskiej drogi do Indii** osiągnie zyski, o jakich inni władcy mogli tylko marzyć.

5. Którędy wiodła morska droga do Indii i kto ją odkrył?

Dookoła świata

Portugalczycy chcieli zachować dla siebie dochody z handlu ze Wschodem. Dlatego wzdłuż morskiej drogi do Indii zbudowali sieć fortów*. Ich załogi miały zatrzymać każdy obcy okręt płynący wokół Afryki.

Wówczas portugalski szlachcic **Ferdynand Magellan**, który popadł w niełaskę w swojej ojczyźnie, uzyskał pomoc króla Hiszpanii w zorganizowaniu wyprawy do Indii inną drogą. W **1519** r. pięć okrętów Magellana pokonało Atlantyk, po czym skierowało się na południe, wzdłuż brzegów Ameryki Południowej. Odkrywca przepłynął cieśninę, która dziś nosi jego imię, i ujrzał wody nieznanego oceanu. Nazwał go Pacyfikiem, czyli Spokojnym.

Gdy wyprawa dotarła na dzisiejsze Filipiny, Magellan zginął w potyczce z krajowcami. Nowy dowódca postanowił wracać wokół Afryki – ryzykując starcie z Portugalczykami.

W **1522** r. do brzegów Hiszpanii dobił jedyny ocalały statek z floty Magellana – niewielka Victoria (czytaj: wiktoria), która jako pierwsza w dziejach **opłynęła Ziemię**. Na jej pokładzie było zaledwie 18 ludzi i ładunek przypraw wart majątek.

Wyprawa Magellana udowodniła, że Ziemia:
1) naprawdę ma kształt kulisty i można ją okrążyć,
2) jest znacznie większa, niż dotąd sądzono.

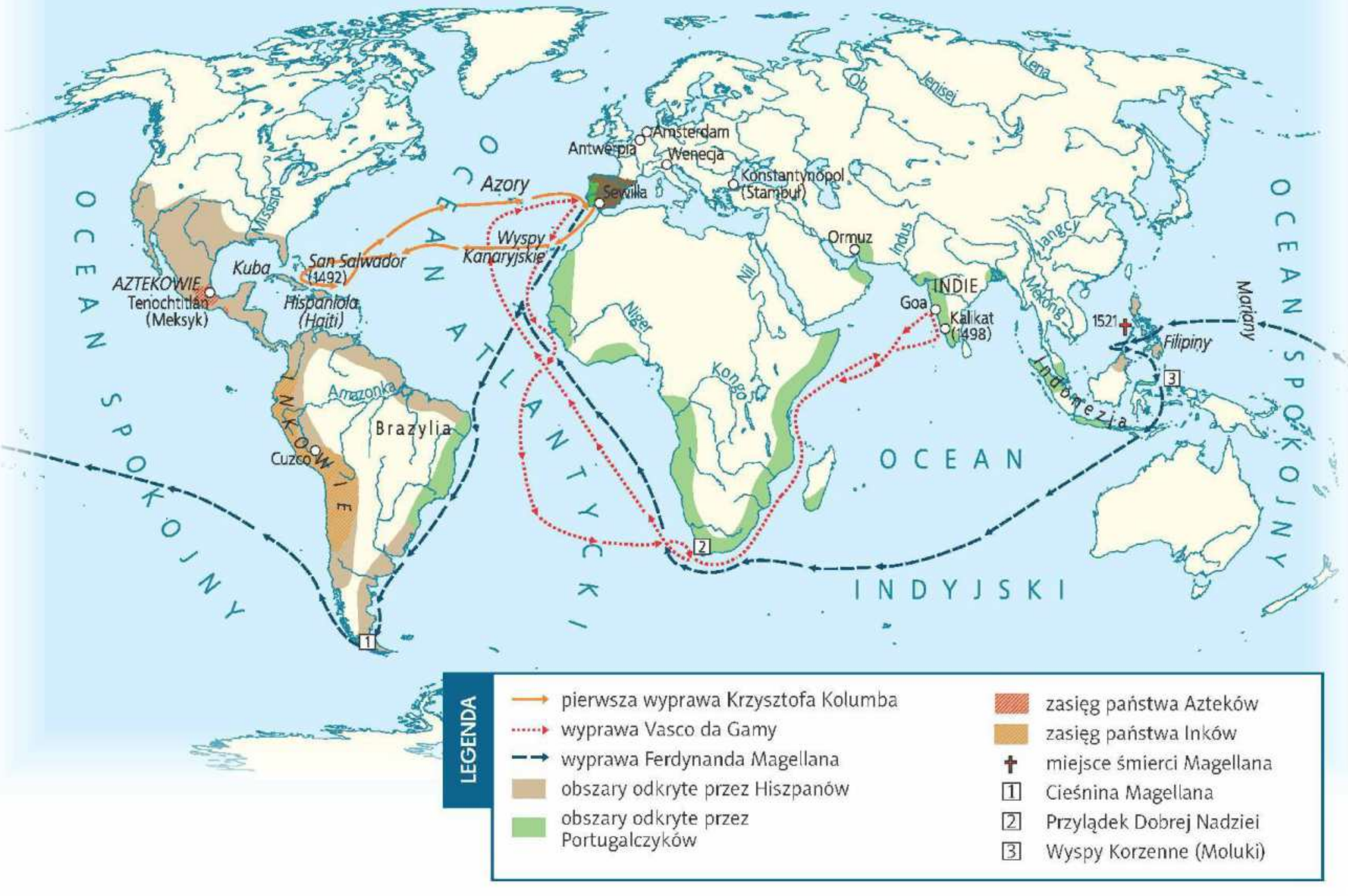
Ferdynand Magellan. Rycina z XVI w.

6. Dlaczego Ferdynand Magellan ruszył do Indii inną drogą niż Vasco da Gama?

7. Co udowodniła wyprawa Magellana?

Wielkie odkrycia geograficzne

* Wskaż na mapie obszary odkryte przez: a) Hiszpanów, b) Portugalczyków.

INFOGRAFIKA

Stolica państwa Azteków

W latach 1519–1524 Hiszpanie zniszczyli państwo Azteków leżące na terenie dzisiejszego Meksyku. Jego stolicą było Tenochtitlán (czytaj: tenocztitlan) – 200-tysięczne miasto położone na wyspach jeziora Texcoco (czytaj: tekskoko). Hiszpanie zburzyli Tenochtitlán, a na jego miejscu zbudowali miasto Meksyk, które dziś jest stolicą państwa Meksyk. Prawdopodobnie tak wyglądało centrum azteckiej stolicy przed hiszpańskim podbojem.

1 Główna świątynia w kształcie ściętej piramidy o wysokości 60 metrów. Na jej płaskim wierzchołku znajdowały się sanktuaria (tzn. świątyńki) boga deszczu i płodności (z lewej) oraz boga wojny (z prawej).

2 Okrągła świątynia boga o imieniu Quetzalcoatl (czytaj: kecalkoatl). Był to jeden z najważniejszych bogów Azteków, przedstawiany jako pierzasty wąż.

3 Rynek ze świątynią jednego z bogów.

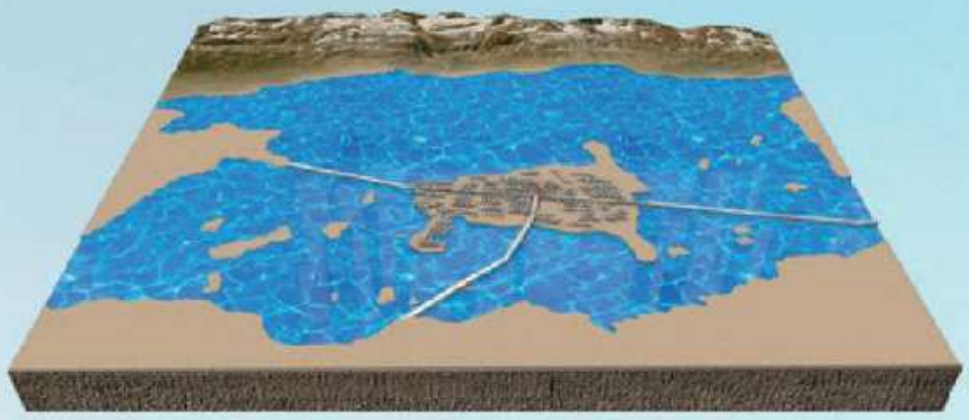
4 W domach takich jak ten żyła uboższa ludność miasta. W innych dzielnicach domy stały gęsto stłoczone.

5 Boisko do gry w piłkę. W grze brały udział dwie drużyny. Zawodnicy odbijali ciężką kauczukową piłkę biodrami i przedramionami, tak by nie dotknęła ziemi na ich polu.

6 Kanał. Miasto było pocięte ulicami i kanałami, a jego mieszkańcy mieli ponad 50 tysięcy łodzi służących do transportu ludzi oraz towarów.

7 Pływające pole. W dno płytkiego jeziora Aztekowie wbijali pale, które łączyli plecionkami z trzcin. Na taki „dywan" kładli warstwę ziemi. Rosły tam m.in. pomidory, kukurydza, papryka, kakao i fasola.

8 Jedna z trzech dróg łączących miasto z brzegiem jeziora. Aztekowie zbudowali te drogi na groblach usypanych z ziemi i kamieni.

Położenie Tenochtitlán na jeziorze Texcoco (czytaj: tekskoko).

*** Czy zgadzasz się ze stwierdzeniem, że Aztekowie stworzyli wysoko rozwiniętą cywilizację? Uzasadnij odpowiedź.**

kolonia – obszar znajdujący się pod panowaniem zamorskiego państwa

plantacja – duży obszar zajęty pod uprawę jednej rośliny, np. kawy

Europa a inne kontynenty

Odkrycia dokonane przez europejskich żeglarzy z przełomu XV i XVI w. nazywamy **wielkimi odkryciami geograficznymi**. Zmieniły one świat.

Skutki wielkich odkryć geograficznych

Dla Europy

1. Dzięki kopalniom srebra i złota w Ameryce Hiszpania bardzo się wzbogaciła i stała się największą potęgą świata (była nią do pierwszej połowy XVII w.).
2. Napływ ogromnych ilości srebra i złota był jedną z przyczyn wzrostu cen w Europie w XVI w.
3. Większego znaczenia nabrały państwa leżące nad Atlantykiem, a zmalała rola krajów od niego oddalonych, takich jak Włochy i Niemcy.
4. Europa zdobyła **przewagę nad innymi kontynentami**.
5. Odkrywcy przywieźli z Ameryki nieznane w Europie zwierzęta i rośliny: indyki, pomidory, kakao, tytoń, wanilię, ananasy – a także kukurydzę i ziemniaki, które z czasem pozwoliły ograniczyć klęski głodu.

Dla innych kontynentów

1. W Ameryce Hiszpanie **zniszczyli cywilizacje** Azteków i Inków.
2. Hiszpanie i Portugalczycy utworzyli **kolonie***:
   - hiszpańskie – Ameryka Południowa (bez Brazylii), Środkowa i część Północnej oraz Filipiny,
   - portugalskie – Brazylia, posiadłości w Afryce, Indiach i Indonezji.

   W XVI w. zaczęły powstawać kolonie innych europejskich państw: Anglii, Francji, a potem Holandii.
3. Miliony Indian umarły z powodu: a) pracy ponad siły w kopalniach i na plantacjach*, b) chorób przywiezionych z Europy (takich jak ospa), c) okrucieństw popełnianych przez Europejczyków. Dziś historycy mówią o **ludobójstwie** Indian, trwającym od końca XV do końca XIX w.
4. Ponieważ Indianie umierali, do pracy na plantacjach sprowadzano czarnoskórych ludzi schwytanych w Afryce. W Ameryce sprzedawano ich jako niewolników (do XIX w. co najmniej 9,5 miliona osób).
5. Mieszanie się ras i kultur doprowadziło do powstania dzisiejszych wielorasowych i wielokulturowych społeczeństw obu Ameryk.
6. Europejczycy rozpowszechnili w koloniach chrześcijaństwo oraz własne osiągnięcia (m.in. architekturę, naukę).
7. Przybysze z Europy często gardzili ludźmi innych ras, byli chciwi i okrutni.
8. Europejczycy sprowadzili do Ameryki konie, bydło i owce.

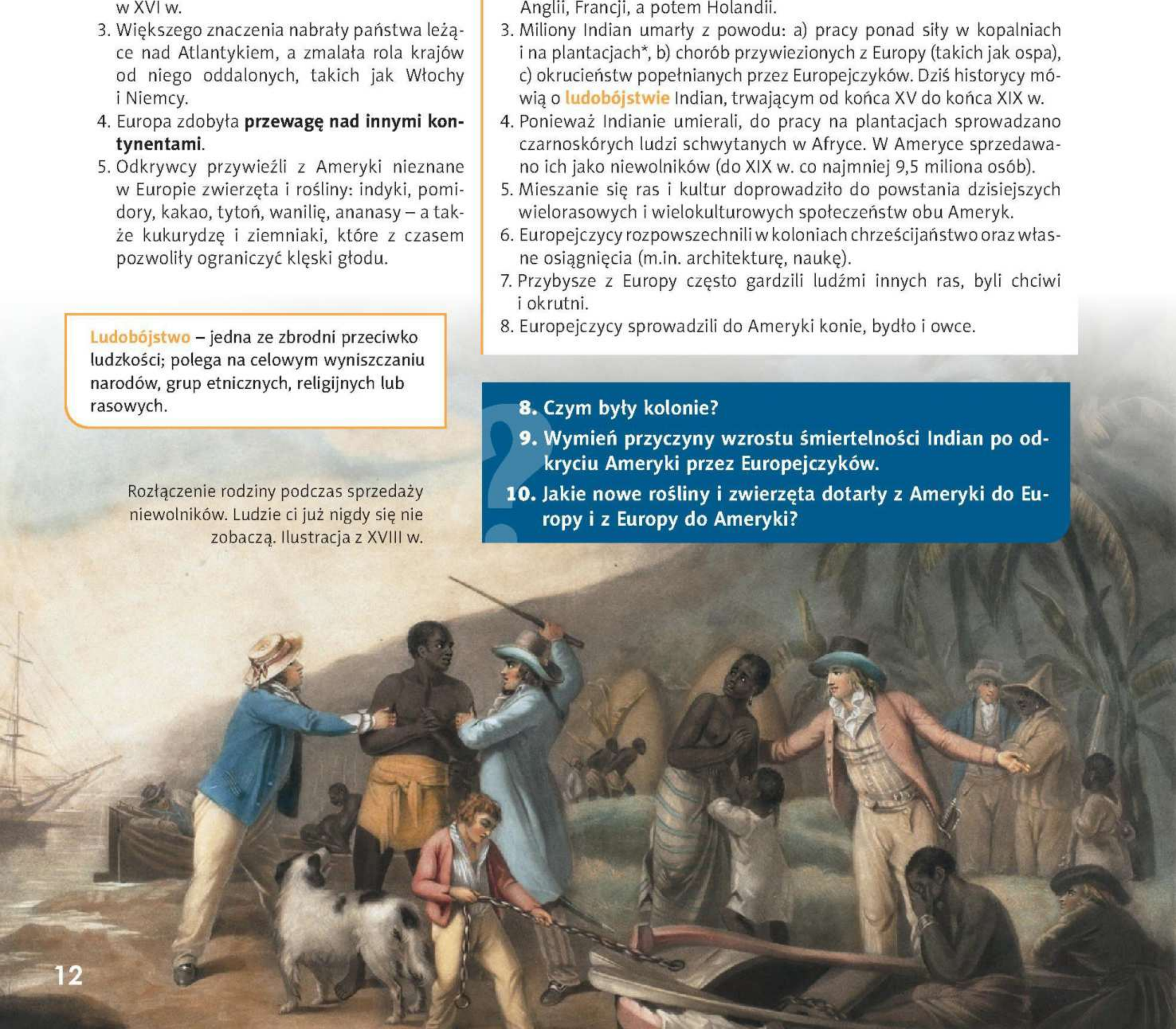
s. 10–11

Ludobójstwo – jedna ze zbrodni przeciwko ludzkości; polega na celowym wyniszczaniu narodów, grup etnicznych, religijnych lub rasowych.

8. Czym były kolonie?

9. Wymień przyczyny wzrostu śmiertelności Indian po odkryciu Ameryki przez Europejczyków.

10. Jakie nowe rośliny i zwierzęta dotarły z Ameryki do Europy i z Europy do Ameryki?

Rozłączenie rodziny podczas sprzedaży niewolników. Ludzie ci już nigdy się nie zobaczą. Ilustracja z XVIII w.

Pytania i polecenia

A. Podaj przyczyny wielkich odkryć geograficznych.
B. Czego dokonali: Krzysztof Kolumb, Vasco da Gama, Ferdynand Magellan?
C. Wyjaśnij, jakie były skutki odkryć geograficznych dla Ameryki, a jakie – dla Europy.

To, co najważniejsze

Przyczyny wielkich odkryć geograficznych dokonanych przez Europejczyków	**Główna:** Potrzeba znalezienia morskiej drogi do Indii. **Pozostałe:** 1. Chęć wzbogacenia się. 2. Pragnienie nawracania innych ludów na chrześcijaństwo. 3. Rozwój nauki i techniki w XV w.: • karawela i karaka, • dokładniejsze mapy i doskonalsze przyrządy nawigacyjne. 4. Ciekawość świata.
Wielkie odkrycia geograficzne	• Krzysztof Kolumb odkrył Amerykę (1492). • Vasco da Gama dotarł drogą morską do Indii (1498). • Wyprawa Ferdynanda Magellana opłynęła Ziemię (1519–1522).
Skutki wielkich odkryć geograficznych	**Dla Europy:** 1. Hiszpania największą potęgą świata (do pierwszej połowy XVII w.). 2. Wzrost cen w XVI w., m.in. z powodu napływu srebra i złota z Ameryki. 3. Wzrost znaczenia państw leżących nad Atlantykiem. 4. Przewaga Europy nad innymi kontynentami. 5. Przywiezienie z Ameryki nowych zwierząt i roślin, m.in. indyków, pomidorów, kakao, kukurydzy i ziemniaków. **Dla innych kontynentów:** 1. Zniszczenie przez Hiszpanów cywilizacji Azteków, Inków i Majów. 2. Utworzenie kolonii: • hiszpańskich [– Ameryka Południowa (bez Brazylii), Środkowa i część Północnej oraz Filipiny,] • portugalskich [– Brazylia, posiadłości w Afryce, Indiach i Indonezji,] • należących do innych państw europejskich. 3. Śmierć milionów Indian, m.in. w wyniku ludobójstwa popełnionego przez Europejczyków. 4. Sprowadzanie do Ameryki czarnoskórych ludzi schwytanych w Afryce, których sprzedawano jako niewolników. 5. Powstanie dzisiejszych wielorasowych i wielokulturowych społeczeństw obu Ameryk. 6. Rozpowszechnienie w koloniach chrześcijaństwa i europejskich osiągnięć. 7. Pojawienie się zjawisk negatywnych, m.in. pogardy Europejczyków dla innych ras. 8. Sprowadzenie z Europy do Ameryki koni, bydła i owiec.

Ilustracja ze s. 7

2 Renesans w Europie

* Co się zmieniło w Europie w wyniku wielkich odkryć geograficznych?

Humaniści i odrodzenie

W dziejach zdarzało się nieraz, że jeden kraj pod wieloma względami wyprzedzał inne. W starożytności było tak z Atenami i Rzymem.

W XIV w. w Europie przodowały **miasta włoskie**. Dzięki handlowi ze Wschodem należały do najbogatszych na kontynencie: rozwijały się w nich warsztaty rzemieślnicze, powstawały banki i uniwersytety. Włoscy kupcy i uczeni potrzebowali wiedzy, której nie dawała teologia. Ludzie wykształceni sięgali więc po dzieła autorów starożytnych. Odkryli w nich zainteresowanie światem i ludzkim życiem – podczas gdy w średniowieczu pisano głównie o Bogu i zbawieniu duszy.

Uczonych, którzy od XIV do XVI w. studiowali antyczne księgi, nazywano **humanistami** – od łacińskiego słowa *humanitas*, oznaczającego człowieczeństwo, kulturę i zasady szlachetnego postępowania.

Miasta włoskie – we Włoszech od średniowiecza istniało wiele miast-państw, takich jak Wenecja, Genua, Mediolan i Florencja. Z kolei Rzym był stolicą Państwa Kościelnego, którym rządził papież.

Florencja w połowie XVI w. W tym włoskim mieście tworzyli renesansowi artyści zaliczani do najwybitniejszych w dziejach, m.in. Leonardo da Vinci (czytaj: winczi), Michał Anioł i Rafael (zob. s. 16 i 17).

Humaniści:

1. Chcieli czytać starożytne dzieła w oryginale, więc uczyli się greki. Poznawali też antyczną łacinę, którą się zachwycili, gdyż była bardziej elegancka od średniowiecznej.

2. Literaturę, sztukę i naukę starożytnych Greków i Rzymian uważali za wzór do naśladowania.

3. Uznali człowieka za istotę godną podziwu (średniowieczni myśliciele byli zdania, że jest nędzny i grzeszny, zob. teksty źródłowe).

4. Docenili piękno ludzkiego ciała i przyjęli zalecenie starożytnych autorów, by człowiek rozwijał się nie tylko umysłowo, ale też fizycznie.

5. Zajęli się naukami przyrodniczymi. Dotąd je zaniedbywano, gdyż nic nie mówiły o zbawieniu duszy.

Włoscy humaniści byli pod tak wielkim wrażeniem kultury antycznej, że postanowili ją „odrodzić". Zapoczątkowali okres w historii kultury, który nazwano **odrodzeniem** albo **renesansem** (po francusku *renaissance* – czytaj: renesans – to właśnie „odrodzenie"). Rozpoczął się on we Włoszech, a potem ogarnął inne kraje Europy. Trwał od XV do drugiej połowy XVI w. (zob. s. 29).

1. Kogo nazywano humanistami?
2. Dlaczego humaniści zainteresowali się dorobkiem starożytności?
3. Wyjaśnij, czym było odrodzenie.

Teksty źródłowe

Ale cóż ja nędzny, jeden spośród wielu nieszczęsnych synów Ewy oddalonych od Boga, cóż ja przedsięwziąłem, czego dokonałem? (...) Szukałem dobra, a oto przerażenie! Dążyłem do Boga, a natrafiłem na siebie samego. Szukałem odpocznienia (...), a znalazłem ból i udrękę w mym wnętrzu.*

Św. Anzelm z Canterbury, *Proslogion*, XI w.

* Dlaczego, twoim zdaniem, średniowieczny autor nazywa siebie nędznym?

Wszystko to, co powstało na świecie po pierwszym i jeszcze niedostatecznie wykończonym stworzeniu świata, wydaje się być przez nas wynalezione (...) i wykończone dzięki niezwykłej, twórczej potędze umysłu ludzkiego. Nasze bowiem, to znaczy ludzkie, bo uczynione przez człowieka, są te wszystkie dzieła, które widzimy, wszystkie domy, (...) osiedla i miasta, wszystkie budowle, które są tak liczne, tak wielkie i tak wspaniałe, że (...) powinny być uważane za dzieła raczej aniołów niż ludzi.

Giannozzo Manetti, *O godności i wspaniałości człowieka*, XV w.

* Wyjaśnij, jak autor ocenia świat stworzony przez Boga, a jak – dzieła rąk ludzkich.

odpocznienie – odpoczynek

Sąd ostateczny Michała Anioła. W środku Chrystus z uniesioną władczo ręką, obok niego Maria.

Artyści włoskiego odrodzenia

Niech was nie zmyli nazwa: odrodzenie. Ludzie renesansu nie tylko odradzali kulturę antyku, lecz także tworzyli własne dzieła. I to jakie!

We Włoszech w XV i XVI w. żyli artyści, bez których trudno sobie wyobrazić dzisiejszą kulturę.

Michał Anioł (1475–1564) – malarz, rzeźbiarz i architekt. Wykonał freski na sklepieniu kaplicy Sykstyńskiej w Watykanie (to w niej kardynałowie* wybierają papieża). Wiele lat później na ścianie tejże kaplicy namalował monumentalny fresk ***Sąd ostateczny***. Zaprojektował też kopułę bazyliki św. Piotra w Watykanie.

Leonardo da Vinci (1452–1519) – najbardziej wszechstronny twórca odrodzenia: malarz, rzeźbiarz, architekt, muzyk, filozof, anatom*, matematyk, mechanik, wynalazca, poeta... Namalował portret młodej mieszkanki Florencji **Mona Lisy** (czytaj: lizy), uważany dziś za jeden z najsłynniejszych obrazów świata. W Mediolanie wykonał fresk ***Ostatnia wieczerza***. Zaprojektował wiele wynalazków, m.in. łódź podwodną, spadochron oraz „machinę latającą" – jednak pomysły te nie zostały zrealizowane. Leonardo da Vinci uchodzi za wzór **człowieka renesansu**, tzn. mającego rozległą wiedzę i umiejętności z różnych dziedzin.

kardynał – najwyższy po papieżu dostojnik Kościoła katolickiego

anatom – uczony zajmujący się anatomią, tj. nauką o budowie żywych organizmów (tu: ludzkich)

Ostatnia wieczerza **Leonarda da Vinci. Fresk ukazuje reakcję apostołów na słowa Chrystusa (siedzi w środku): „Jeden z was mnie zdradzi".**

Rafael Santi (1483–1520), nazywany boskim Rafaelem – malarz i architekt. Chętnie malował Madonnę (tzn. Matkę Boską). Jego najsłynniejszy obraz to ***Madonna Sykstyńska***. Rafael wykonał też freski we wnętrzach Pałacu Watykańskiego. Jednym z nich była ***Szkoła ateńska***, ukazująca najwybitniejszych filozofów starożytnej Grecji.

4. Kim był Michał Anioł? Podaj przykłady jego dzieł.
5. Kogo uważamy za najbardziej wszechstronnego twórcę renesansu? Uzasadnij odpowiedź.
6. Podaj przykłady dzieł Rafaela.

Renesans poza Italią

Już w XV w. odrodzenie ogarnęło Europę – od Portugalii na zachodzie po Węgry i Polskę na wschodzie (zob. s. 56). Powstawały tam koła humanistów, a w renesansowym stylu budowano pałace, stawiano posągi i malowano obrazy.

Najwybitniejszym myślicielem renesansu spoza Włoch był Holender **Erazm z Rotterdamu** (1466–1536) – filozof, pisarz i duchowny katolicki, nazywany księciem humanistów. Nauczył się greki, po czym wydał po grecku Nowy Testament – tak by ludzie wykształceni mogli poznać oryginalny tekst, a nie łacińskie tłumaczenie (w którym Erazm znalazł liczne błędy). Domagał się reformy Kościoła; wady duchowieństwa (i społeczeństwa w ogóle) wyśmiał w dziele ***Pochwała głupoty***. Potępiał wojny, co było rzadkością w jego czasach. Pisał listy do setek humanistów w Europie (także w Polsce), głosząc umiłowanie prostoty, wolności i pokoju.

7. Jakie tereny Europy objął renesans?
8. Przedstaw postać i poglądy Erazma z Rotterdamu.

Wynalazek druku

W średniowieczu wiadomości rozchodziły się powoli. Nie istniały gazety ani czasopisma, a książki pisano i przepisywano ręcznie. Praca ta wymagała benedyktyńskiej cierpliwości – przepisanie Biblii zajmowało nawet trzy lata! Bogato zdobiona księga mogła kosztować tyle co wieś albo dom w mieście.

Drogi był też pergamin*, który służył jako materiał piśmienny. Jednak od XII w. do Europy docierał znacznie tańszy papier – znany w Chinach już w starożytności.

Obraz Rafaela *Madonna Sykstyńska*. Matka Boska stąpa po obłokach. Obok niej klęczą św. Barbara i św. Sykstus (od którego pochodzi tytuł obrazu).

Portret Erazma z Rotterdamu. Malował Hans Holbein Młodszy (czytaj: holbajn), ok. 1532 r.

pergamin – specjalnie przygotowana skóra owiec, cieląt lub kóz; sporządzano z niej karty, na których pisano

Jan Gutenberg ogląda próbny wydruk jednej ze stron Biblii. Pracownik drukarni opiera się o dźwignię prasy drukarskiej. Przez dokręcenie prasy dociskał posmarowane farbą czcionki do kartki papieru i uzyskiwał wydruk. Rycina z XIX w.

Ok. 1450 r. niemiecki rzemieślnik **Jan Gutenberg** wynalazł **druk**, po czym wydrukował na papierze prawie 200 egzemplarzy Biblii. Każdy z nich był dziesięć razy tańszy od Biblii przepisanej ręcznie.

W ciągu jednego dnia drukarnia mogła powielić (tj. wydrukować) nawet 3 tysiące stron. A że z czasem drukarnie zaczęły powstawać w całej Europie Zachodniej, książki stały się powszechnie dostępne.

Oprócz książek wydawano też jednostronicowe druki ulotne, które pełniły funkcję dzisiejszych gazet.

9. Podaj, kto i kiedy wynalazł druk w Europie.

10. Na czym polegała przewaga książki drukowanej nad książką pisaną ręcznie?

teleskop – luneta do obserwacji nieba

Odkrycie Mikołaja Kopernika

W średniowieczu uważano, że Ziemia to centrum wszechświata, a wokół niej krążą Słońce, gwiazdy i planety. Tak wynikało z Biblii, której stwierdzenia przyjmowano dosłownie. Tę teorię budowy wszechświata nazwano **geocentryczną** (od greckiego słowa *geo* – „Ziemia" i łacińskiego *centrum* – „środek").

Teorię geocentryczną obalił polski astronom **Mikołaj Kopernik**. Po latach obserwacji nieba doszedł do wniosku, że to nie Słońce krąży wokół Ziemi, lecz Ziemia, wraz z innymi planetami, wokół Słońca. Jego teorię nazwano **heliocentryczną** (od greckiego słowa *helios* – „Słońce").

Odkrycie zatrwożyło astronoma, gdyż było sprzeczne z Biblią. Dlatego swoje dzieło ***O obrotach sfer niebieskich*** odważył się wydać dopiero pod koniec życia. Legenda głosi, że wydrukowaną książkę otrzymał na łożu śmierci.

Jednak dzieło Kopernika nie od razu zmieniło ludzkie wyobrażenia o wszechświecie. Przez długie lata teorię heliocentryczną znali tylko nieliczni. Upowszechnił ją w XVII w. wybitny włoski uczony **Galileusz**. Jako jeden z pierwszych uczonych skonstruował **teleskop***, dzięki któremu odkrył m.in. plamy na Słońcu i pierścienie Saturna. Przeprowadził też obliczenia potwierdzające odkrycie Kopernika (zob. s. 31).

Mikołaj Kopernik
(1473–1543)

Polski astronom, lekarz, prawnik, ekonomista, duchowny i tłumacz. Urodził się w Toruniu jako syn bogatego kupca. Studiował w Akademii Krakowskiej, a potem we Włoszech. Po powrocie mieszkał w Lidzbarku Warmińskim i Olsztynie; ostatecznie osiadł we Fromborku na Warmii, gdzie pozostał do końca życia. Tam prowadził obserwacje nieba i dokonał odkrycia nazwanego potem przewrotem kopernikańskim.
Portret z drugiej połowy XVI w.

11. Co odkrył Mikołaj Kopernik?

12. Wyjaśnij, na czym polegała rola Galileusza w dziejach astronomii.

Co się zmieniło w Europie?

Myśliciele średniowiecza uważali człowieka za istotę słabą i grzeszną, a świat – za miejsce kary po wygnaniu z raju. Humaniści sądzili inaczej: podkreślali godność i niepowtarzalność każdego człowieka. Uznali go za istotę doskonałą, która **własnymi siłami zmienia świat na lepsze** – do naturalnego piękna Ziemi dodaje sztukę, ład i harmonię.

Humaniści przejęli myśl starożytnych Greków, że każdy człowiek ma być „piękny i dobry". Zakładali szkoły, w których codziennie odbywały się ćwiczenia fizyczne, np. jazda konna. W szkołach klasztornych nie było takich ćwiczeń, gdyż zdaniem mnichów nie służyły zbawieniu duszy.

Myśliciele odrodzenia zwrócili też uwagę, że **każdy człowiek ma własne potrzeby**, inne niż pozostali ludzie. Była to całkowita nowość w porównaniu ze średniowieczem.

Mimo podziwu dla starożytności humaniści nie odrzucili chrześcijaństwa. Przeciwnie, byli ludźmi religijnymi, często księżmi. Pragnęli odnowy Kościoła i domagali się przetłumaczenia Biblii na języki narodowe, tak by np. Włosi mogli ją czytać po włosku, a Niemcy – po niemiecku. Jednak kolejni papieże nie zgadzali się na przekład Pisma Świętego z obawy przed błędami tłumaczy.

Inne teksty coraz częściej powstawały w **językach narodowych**, a nie po łacinie. Dzięki wynalazkowi druku i dostępności książek znacznie więcej ludzi mogło zdobyć wykształcenie. W XV i XVI w. w Europie powstało kilkadziesiąt nowych uniwersytetów.

Włoscy humaniści zainteresowali się przeszłością swego kraju, a także językiem i obyczajami jego mieszkańców. Ich śladem podążyli humaniści z innych państw. Z czasem Europejczycy poczuli się bardziej Francuzami, Niemcami czy Polakami niż jednym chrześcijańskim społeczeństwem. W ten sposób **kończył się średniowieczny uniwersalizm**.

13. **Przedstaw stosunek humanistów do człowieka i religii.**

14. **Co to znaczy, że w czasach renesansu kończył się średniowieczny uniwersalizm?**

Szkice anatomiczne wykonane przez Leonarda da Vinci. Renesans przyniósł zainteresowanie anatomią człowieka. Artyści badali ciało, by móc lepiej ukazać je w sztuce, a medycy – by skuteczniej leczyć ludzi.

Miasto idealne, obraz nieznanego włoskiego malarza z drugiej połowy XV w. Został namalowany według zasad perspektywy, odkrytej przez włoskich artystów odrodzenia. Perspektywa to taki sposób ukazania trójwymiarowej przestrzeni na płaszczyźnie, by widz miał złudzenie trójwymiarowości (tzn. jakby obraz sięgał także w głąb).

Pytania i polecenia

A. Kim byli i jakie nowe poglądy głosili humaniści?
B. Wyjaśnij na przykładach, czym się charakteryzował człowiek renesansu.
C. Omów zmiany, które zaszły w Europie w okresie odrodzenia.

To, co najważniejsze

Odrodzenie (renesans) – okres w historii kultury, który trwał od XV do drugiej połowy XVI w.	Zapoczątkowali je włoscy humaniści – uczeni, którzy od XIV do XVI w. studiowali antyczne księgi. Odrodzenie rozpoczęło się we Włoszech, a potem ogarnęło inne kraje Europy.
Artyści włoskiego renesansu	1. Michał Anioł – freski w kaplicy Sykstyńskiej w Watykanie, m.in. *Sąd ostateczny*; projekt kopuły bazyliki św. Piotra. 2. Leonardo da Vinci – portret Mona Lisy, fresk *Ostatnia wieczerza*. 3. Rafael – obraz *Madonna Sykstyńska*, fresk *Szkoła ateńska* w Pałacu Watykańskim.
Renesans poza Włochami	1. Erazm z Rotterdamu – najwybitniejszy myśliciel renesansu spoza Włoch. Wydał po grecku Nowy Testament, napisał dzieło *Pochwała głupoty*. 2. Jan Gutenberg – ok. 1450 r. wynalazł druk. 3. Mikołaj Kopernik – odkrył, że Ziemia krąży wokół Słońca (teoria heliocentryczna). Odkrycie Kopernika potwierdził w XVII w. Galileusz.
Zmiany w Europie w czasach renesansu	1. Humaniści uznali człowieka za istotę doskonałą, która własnymi siłami zmienia świat na lepsze. 2. Myśliciele zwrócili uwagę na odmienne potrzeby każdego człowieka. 3. Coraz częściej pisano teksty w językach narodowych. 4. Kończył się średniowieczny uniwersalizm.

Ilustracja ze s. 14–15

3 Reformacja w Europie

Kościół w początkach epoki nowożytnej

Na przełomie XV i XVI w. sytuacja w Kościele katolickim budziła zgorszenie w Europie. Np. papież Aleksander VI miał dziewięcioro dzieci, którym powierzał całe księstwa. Nie lepiej działo się poza Rzymem. Liczni księża utrzymywali „żony" i dzieci, zajmowali się gromadzeniem majątków, ucztami oraz polowaniami. Nieraz przekazywali swoim krewnym dochodowe godności kościelne. Praktykę tę nazywano nepotyzmem.

Takie postępowanie duchownych budziło wiele krytyki. Władcy buntowali się przeciwko obowiązkowym opłatom, które co roku wysyłali do Watykanu. Miały one wspierać Kościół; w rzeczywistości papieże wykorzystywali te pieniądze, by prowadzić własną politykę, utrzymywać dwór pełen przepychu i upiększać Rzym.

1. Przedstaw sytuację w Kościele katolickim na przełomie XV i XVI w.

* Przypomnij, jaki był stosunek humanistów do Kościoła katolickiego.

Diabeł gra na głowie mnicha jak na kobzie. Nie jest to głowa Lutra (wbrew temu, co można czasem przeczytać w internecie). Autorem tej niemieckiej karykatury z ok. 1530 r. był luteranin, który chciał ukazać katolickich mnichów jako instrument szatana.

Początek reformacji

W 1515 r. papież Leon X ogłosił odpust zupełny. Polegał na tym, że w zamian za modlitwę, pokutę i ofiarę pieniężną wierni mieli uzyskać darowanie kary czyśćca dla siebie lub zmarłych. Część otrzymanych w ten sposób pieniędzy papież zamierzał przeznaczyć na renesansową przebudowę bazyliki św. Piotra w Watykanie.

Marcin Luter przybija swoje tezy na drzwiach kościoła w Wittenberdze. Rycina z XIX w.

Marcin Luter
(1483–1546)

Niemiecki mnich z zakonu augustianów, potem reformator religijny i założyciel Kościoła luterańskiego. W 1517 r. zapoczątkował reformację; papież i cesarz potępili go jako heretyka. Lutrowi pomógł wtedy życzliwy mu elektor* saski, który ukrył go na zamku w Wartburgu. Reformator przetłumaczył tam na język niemiecki Nowy Testament, tak by mogli go zrozumieć ludzie nieznający greki ani łaciny. Ożenił się z byłą zakonnicą i miał z nią sześcioro dzieci.
Portret autorstwa Lucasa Cranacha Starszego (czytaj: lukasa kranacha) z 1528 r.

W Niemczech papieskiego odpustu udzielał niemiecki dominikanin, który w praktyce go sprzedawał (za pieniądze wystawiał zaświadczenie o uwolnieniu duszy od mąk czyśćcowych).

Sprzedaż odpustów oburzyła zakonnika z niemieckiej Wittenbergi **Marcina Lutra**. W **1517** r. Luter ogłosił 95 tez* przeciwko odpustom. Zgodnie z tradycją przybił je na drzwiach kościoła w Wittenberdze – co oznaczało, że zaprasza uczonych do publicznej dyskusji (zob. tekst źródłowy).

Dzięki wynalazkowi druku tezy Lutra powielono w tysiącach egzemplarzy; po kilku tygodniach znały je całe Niemcy. Wkrótce niemiecki mnich posunął się dalej: stwierdził, że papież i sobór mogą się mylić (a tylko Biblia jest nieomylna). Gdy Leon X wydał bullę*, w której potępił te poglądy, Luter publicznie ją spalił. Wówczas papież wyklął go jako heretyka*. Tak Marcin Luter zerwał z Kościołem katolickim.

W Wittenberdze Luter zorganizował Kościół nazwany **luterańskim**. Jego wyznawców określano jako luteranów albo **protestantów** – od protestu, który złożyli w 1529 r. przeciwko zakazowi wprowadzania luteranizmu w krajach katolickich.

Ruch reformy (tj. odnowy) chrześcijaństwa, zapoczątkowany przez Marcina Lutra w 1517 r. i trwający w Europie do 1648 r., nazwano **reformacją**. Doprowadziła ona do rozłamu w zachodnim chrześcijaństwie, który istnieje do dziś.

elektor – książę niemiecki, jeden z siedmiu mających prawo wyboru cesarza

teza – zdanie lub twierdzenie, które należy udowodnić

bulla – dokument papieski w sprawie wielkiej wagi

heretyk – wyznawca herezji, czyli poglądu religijnego sprzecznego z zasadami religii panującej

2. Wyjaśnij, jak doszło do zerwania Marcina Lutra z Kościołem katolickim.

3. Co nazywamy reformacją?

Kościół luterański

Luter sprzeciwiał się nie tylko odpustom. Odrzucił też katolicką naukę o dobrych uczynkach, które są potrzebne do zbawienia. Uważał, że każdy człowiek jest nędznym grzesznikiem, więc choćby przez całe życie starał się pełnić dobre uczynki, i tak grzechy przeważą.

Czy to znaczy, że wszyscy trafią do piekła? Nie, uznał Luter. W Liście św. Pawła do Rzymian znalazł zdanie: „A sprawiedliwy z wiary żyć będzie". Zrozumiał je tak: Bóg daje łaskę zbawienia ludziom, którzy w Niego wierzą. Dobre uczynki są bez znaczenia. O zbawieniu decydują trzy „tylko": tylko **łaska** (Boga), tylko **wiara**, tylko **Pismo Święte** (a nie nauczanie Kościoła, który nieraz błądzi).

Główne różnice między wyznaniami

Katolicyzm	Luteranizm
Na niebo można zasłużyć dobrymi uczynkami.	Do zbawienia potrzebne są wiara i łaska Boża; dobre uczynki nie mają znaczenia.
Władze Kościoła decydują, jak należy rozumieć Pismo Święte.	Każdy chrześcijanin sam decyduje, jak ma rozumieć Pismo Święte.
Pośrednikami między Bogiem a ludźmi są Chrystus, Matka Boska i święci. Odprawia się nabożeństwa maryjne i odmawia modlitwy do świętych.	Chrystus jest jedynym pośrednikiem między Bogiem a ludźmi. Nie ma kultu Matki Boskiej ani modlitw do świętych.
Duchownych obowiązuje celibat, tj. bezżenność.	Duchownym wolno się żenić.
Istnieją zakony.	Zakony zostają zniesione.
Nabożeństwa są odprawiane po łacinie (dopiero od XX w. w językach narodowych).	Nabożeństwa są odprawiane w językach narodowych.

4. Co dla Lutra oznaczały trzy „tylko"?

5. Przedstaw główne cechy luteranizmu.

Wojny religijne

W początkach XVI w. Niemcy dzieliły się na kilkaset księstw. Ich władcy w teorii uznawali zwierzchnictwo cesarza, lecz w praktyce starali się być niezależni. Chłopi, rycerze i mieszczanie byli niezadowoleni ze swojej sytuacji i pragnęli zmian – którym sprzeciwiało się duchowieństwo.

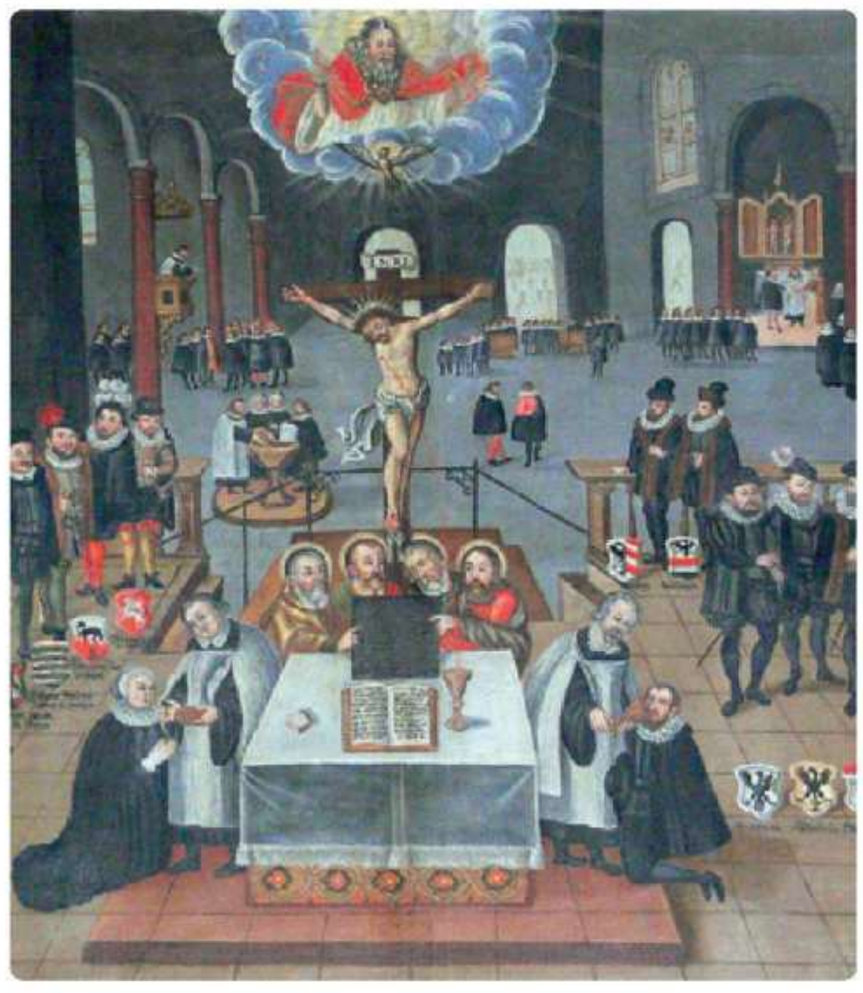
Tekst źródłowy

6. Papież nie może odpuścić żadnej winy inaczej, jak tylko ogłaszając i uznając, że wina została odpuszczona przez Boga. (...)
21. Mylą się (...) kaznodzieje odpustów, którzy twierdzą, że przez odpusty papieża człowiek zostaje uwolniony od wszelkich kar i zbawiony. (...)*
82. Dlaczego jednak papież nie uwalnia wszystkich dusz z czyśćca z przyczyny najświętszej miłości i najwyższej potrzeby dusz, co byłoby rzeczą najsprawiedliwszą, gdy tymczasem nieskończoną ilość dusz uwolnił dla podłej monety, złożonej na budowę bazyliki – a więc rzeczy małej wagi?

Tezy Marcina Lutra, 1517 r.

* Na czym, zdaniem Lutra, polega rola papieża w odpuszczeniu grzechów?
* Co Luter zarzuca kaznodziejom odpustów, a co – papieżowi?

kaznodzieja – duchowny wygłaszający kazania

Msza w luterańskiej świątyni. Wierni przyjmują komunię pod postaciami chleba i wina – a nie tylko chleba – co miało ukazać wyższość luteranizmu nad katolicyzmem. Niemiecki obraz z XVII w.

Złupienie Lyonu (czytaj: lionu) przez żołnierzy kalwińskich po wybuchu wojen religijnych we Francji. U dołu idą oni w prześmiewczej „procesji" katolickiej, ze zrabowanymi w kościołach rzeźbami i obrazami. Na drugim planie po lewej sprzedają szaty liturgiczne; w głębi płoną przedmioty katolickiego kultu, wśród nich rzeźba Chrystusa na krzyżu. Obraz z 1565 r.

Po wystąpieniu Lutra wielu niemieckich książąt przyjęło luteranizm, gdyż dzięki temu: 1) stali się niezależni od katolickiego cesarza, 2) w swoich księstwach zlikwidowali zakony i przejęli ich majątki. Luter mianował tych książąt biskupami, przez co **uzależnił swój Kościół od władzy świeckiej**. Tysiące niezadowolonych przyjmowały luteranizm, gdyż dawał im nadzieję na odmianę losu.

W latach 20. XVI w. w Niemczech rozpoczęły się wojny między katolickim cesarzem a luterańskimi książętami Rzeszy. Zakończyły się w **1555** r., gdy walczące strony podpisały **pokój w Augsburgu**. Wprowadził on zasadę: „czyja władza, tego religia" – co oznaczało, że każdy niemiecki władca narzuca poddanym swoje wyznanie. Tak Niemcy podzieliły się na dwie części: protestancką i katolicką. Podział ten istnieje do dziś.

Luteranizm rozprzestrzenił się w części Niemiec, w Prusach Książęcych (zob. s. 38) oraz w Danii, Norwegii i Szwecji.

Wojny między katolikami a luteranami w Niemczech zapoczątkowały serię **wojen religijnych** w Europie. Trwały one aż do **1648** r., a toczyły się m.in. na terenach Niemiec, Francji, Austrii, Czech, Śląska i Niderlandów*. Brały w nich udział wojska większości państw Europy Zachodniej.

Rzesza – średniowieczne Cesarstwo Rzymskie, od XV w. nazywane Świętym Cesarstwem Rzymskim Narodu Niemieckiego.

Niderlandy – obszar dzisiejszych państw: Belgii, Holandii i Luksemburga

6. Dlaczego wielu niemieckich książąt przyjęło luteranizm?

7. Omów zasadę wprowadzoną przez pokój w Augsburgu.

Kalwinizm

Drugim wybitnym reformatorem z XVI w. był Francuz **Jan Kalwin**, który w **1536** r. przybył do szwajcarskiej Genewy. Założył tam Kościół nazwany **kalwińskim**.

Kalwin, podobnie jak Luter, podkreślał nędzę człowieka, rolę łaski Bożej i konieczność czytania Pisma Świętego. Jednak w przeciwieństwie do Lutra:

1) wprowadził **rozdział Kościoła od państwa**,
2) głosił, że każdy człowiek jest od urodzenia **przeznaczony** do zbawienia lub do potępienia.

Zdaniem Kalwina przeznaczenie człowieka łatwo rozpoznać. Powodzenie na Ziemi to znak łaski Bożej, niepowodzenie – zapowiedź piekła. Dlatego kalwiniści, tj. wyznawcy kalwinizmu, starali się zapewnić sobie zbawienie przez pracowitość i oszczędność. Wielu dorobiło się znacznych majątków.

„Genewski papież", jak nazywano Kalwina, chciał, by członkowie jego Kościoła byli poważni i bogobojni. Dlatego zakazał tańców, kolorowych strojów, wizyt w gospodach i teatrach. Ze zborów, tj. kościołów protestanckich, usunął wszystkie obrazy i rzeźby (uważał je za oznaki bałwochwalstwa*). Pastorzy, czyli duchowni, byli wybierani przez wiernych i mogli się żenić.

Kalwinizm objął znaczne tereny Szwajcarii i Francji, północne Niderlandy oraz Szkocję. Dotarł także na Węgry, Litwę, do Polski i Siedmiogrodu (zob. s. 44).

8. Przedstaw podobieństwa i różnice między Kościołem kalwińskim i luterańskim.

9. Na jakich terenach rozprzestrzenił się kalwinizm?

Jan Kalwin
(1509–1564)

Reformator religijny, autor dzieł teologicznych, twórca wyznania protestanckiego nazwanego kalwinizmem. W latach 1536–1564 (z trzyletnią przerwą) mieszkał w Genewie, gdzie organizował Kościół kalwiński i wywierał ogromny wpływ na politykę władz miasta (choć sam w nich nie zasiadał). Utworzył specjalną radę badającą wykroczenia mieszkańców przeciwko moralności. Za jego życia kilkadziesiąt osób skazano na śmierć za herezję lub czary.
Portret z XVI w.

bałwochwalstwo – tu: cześć oddawana bożkom

Anglikanizm

Gdy Niemcy ogarnęła reformacja, królem Anglii był **Henryk VIII**. Także on postanowił zerwać z Rzymem, gdyż:

1) dążył do niezależności Anglii od papiestwa,
2) kusiły go bogactwa angielskiego Kościoła,
3) nie mógł uzyskać od papieża stwierdzenia nieważności swojego małżeństwa.

Henryk VIII pragnął syna, który odziedziczyłby tron. Miał jednak tylko córkę, a jego żona nie mogła mieć więcej dzieci. Gdy papież nie pozwolił Henrykowi na nowe małżeństwo, król w tajemnicy poślubił damę dworu Annę Boleyn (czytaj: bolejn). Angielscy duchowni uznali to małżeństwo za ważne, a w **1534** r. parlament ogłosił Henryka VIII głową narodowego **Kościoła anglikańskiego**. Anglia stała

Henryk VIII miał w sumie sześć żon. Dwie skazał na śmierć, z dwiema się rozstał, jedna zmarła, a jedna go przeżyła.

się państwem protestanckim. Król zlikwidował wszystkie klasztory i przejął grunty kościelne (stanowiły ponad 40% ziem uprawnych w Anglii). Kazał też bezlitośnie prześladować każdego, kto nie chciał przyjąć nowego wyznania.

Początkowo Kościół anglikański różnił się od katolickiego głównie tym, że jego głową był król Anglii, a nie papież. Z czasem pojawiły się kolejne różnice. Obecnie anglikanizm jest podobny do katolicyzmu pod względem obrzędów, a do wyznań protestanckich zbliżają go zasady wiary.

10. Wymień przyczyny zerwania Henryka VIII z Rzymem.

Henryk VIII. Portret powstał za życia króla; jest to kopia obrazu Hansa Holbeina Młodszego. Oryginał został zniszczony.

Podziały religijne w Europie w XVI w.

✱ Wskaż państwa i części państw, w których rozprzestrzenił się: a) luteranizm, b) kalwinizm, c) anglikanizm.

Pytania i polecenia

A. Przedstaw zjawiska w Kościele katolickim, które stały się przyczynami reformacji.
B. Omów przebieg reformacji w Niemczech w latach 1517–1555.
C. Wskaż główne różnice między katolicyzmem a wyznaniami protestanckimi.

To, co najważniejsze

Reformacja w Europie – ruch reformy chrześcijaństwa (1517–1648)

Przyczyny

1. Gorszące obyczaje papieży i duchowieństwa.
2. Nadużycia finansowe Kościoła, m.in. nepotyzm.
3. Sprzedaż odpustów w Niemczech.

Przebieg reformacji

Niemcy

1. W 1517 r. Marcin Luter ogłosił 95 tez przeciwko odpustom. Potem odrzucił władzę papieża i założył Kościół nazwany luterańskim.
2. W latach 20. XVI w. wybuchły wojny religijne, zakończone w 1555 r. pokojem w Augsburgu (zasada: „czyja władza, tego religia"). W Europie wojny religijne trwały do 1648 r.
3. Luteranizm ogarnął część Niemiec, Prusy Książęce, Danię, Norwegię i Szwecję.

Szwajcaria

1. Jan Kalwin zorganizował Kościół kalwiński w Genewie.
2. Kalwinizm ogarnął znaczne tereny Szwajcarii i Francji, północne Niderlandy oraz Szkocję, dotarł na Węgry, Litwę, do Polski i Siedmiogrodu.

Anglia

1. Król Henryk VIII zerwał z Rzymem, gdyż: • pragnął niezależności Anglii od papiestwa, • liczył na przejęcie majątku Kościoła katolickiego, • nie uzyskał zgody papieża na nowe małżeństwo.
2. W 1534 r. parlament ogłosił Henryka VIII głową narodowego Kościoła anglikańskiego.

Wyznania protestanckie

Luteranizm

1. Do zbawienia potrzebne są trzy „tylko": tylko łaska, tylko wiara, tylko Pismo Święte. Dobre uczynki nie mają znaczenia.
2. Luter uzależnił Kościół luterański od władzy świeckiej.

Kalwinizm

1. Kalwin wprowadził rozdział Kościoła od państwa.
2. Człowiek jest od urodzenia przeznaczony do zbawienia lub do potępienia.

Anglikanizm

1. Początkowo przypominał katolicyzm.
2. Głową Kościoła anglikańskiego został król Anglii.

Ilustracja ze s. 21

4 Reforma Kościoła katolickiego

* Przypomnij, na jakich terenach rozprzestrzeniły się wyznania protestanckie.

Europa po reformacji

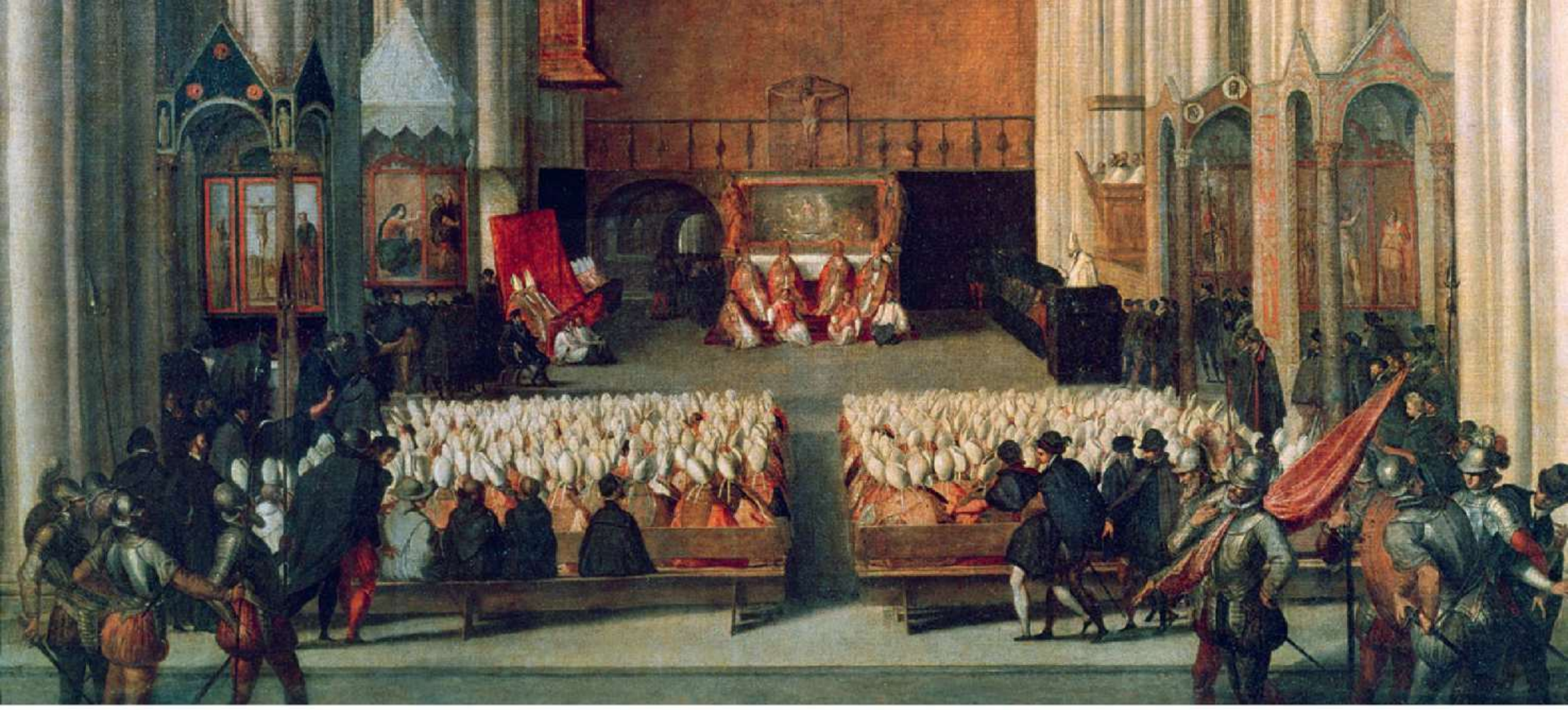
W 1054 r. w wyniku wielkiej schizmy wschodniej chrześcijaństwo podzieliło się na prawosławie i katolicyzm. W XVI w. doszło do kolejnego rozłamu – reformacja odebrała Kościołowi katolickiemu jedną trzecią terenów w Europie. Stała się też drugą przyczyną **końca średniowiecznego uniwersalizmu** (pierwszą było zainteresowanie humanistów kulturą ojczystych krajów, por. s. 19), ponieważ:

1. Kościoły reformowane nie uznawały władzy papieża ani cesarza.

2. Duchowni Kościoła katolickiego coraz bardziej skupiali się na sprawach swoich państw, a nie na potrzebach całego Kościoła.

Protestanci kładli nacisk na częste czytanie Biblii, którą tłumaczyli na języki narodowe. Musieli więc nauczyć ludzi czytać – co spowodowało rozwój oświaty w krajach protestanckich. Z kolei nacisk na pracowitość i oszczędność sprzyjał ożywieniu gospodarki.

Wnętrze kalwińskiego kościoła św. Jana w szwajcarskiej Szafuzie. Imię patrona kościoła pochodzi z czasów, gdy była to świątynia katolicka (jej początki sięgają XI w.). Kalwiniści przejęli ją w 1529 r. i natychmiast zniszczyli wszystkie obrazy, rzeźby i ołtarze.

Sobór trydencki. Obraz z 1563 r.

Od lat 20. XVI w. aż do 1648 r. w Europie toczyły się krwawe wojny religijne między katolikami a protestantami. Okrucieństw popełnianych przez obie strony nie dało się pogodzić z poglądami humanistów o doskonałości człowieka, który zmienia świat na lepsze. Dlatego w drugiej połowie XVI w. **odrodzenie dobiegło końca**.

1. Podaj przyczyny końca średniowiecznego uniwersalizmu.
2. Omów wpływ reformacji na zakończenie renesansu.

Sobór trydencki

Sukcesy reformacji zmusiły Kościół katolicki do przeprowadzenia reformy, którą odkładał od dziesiątek lat. W **1545** r. papież zwołał sobór do miasta Trydent w północnych Włoszech.

Sobór trydencki trwał z przerwami 18 lat (1545–1563). Jego celami były: 1) odnowa Kościoła katolickiego, 2) powstrzymanie reformacji, 3) odzyskanie dla katolicyzmu ludzi, którzy zmienili wyznanie na protestanckie.

Sobór m.in.:

1. Za podstawę wiary uznał nie tylko Pismo Święte, ale też **Tradycję**, tzn. ustalenia poczynione przez Kościół na podstawie Biblii, których jednak w Biblii wprost nie ma (np. wniebowzięcie Marii).

2. Podkreślił, że do zbawienia konieczne są zarówno wiara, jak też dobre uczynki.

3. Uznał łacińską Wulgatę* za obowiązującą wersję Biblii (po soborze papież ogłosił, że kto chce czytać katolickie tłumaczenie Biblii na język narodowy, ten musi uzyskać pisemną zgodę władz kościelnych).

Cesarz Karol V po bitwie pod Mühlbergiem (czytaj: milbergiem). W 1547 r. pokonał tam protestantów, dzięki czemu wygrał z nimi pierwszą wojnę. Jednak drugą wojnę przegrał, co zmusiło go do zawarcia pokoju w Augsburgu (por. s. 24).
Obraz włoskiego malarza Tycjana, namalowany w 1548 r.

Wulgata – przekład Biblii z języków hebrajskiego i greckiego na łacinę, dokonany w IV/V w.

Tekst źródłowy

Nazywamy (...), osądzamy i ogłaszamy cię, bracie Giordano Bruno, nieskruszonym, zawziętym i zatwardziałym heretykiem. (...) Jako takiego wyłączamy cię (...) z naszego Świętego Niepokalanego Kościoła, którego miłosierdzia okazałeś się niegodnym. Powinieneś zostać przekazany sądowi świeckiemu, wobec czego przekazujemy cię Jaśnie Oświeconemu Gubernatorowi miasta (...), obecnemu na tej sali, ażeby ci wymierzył sprawiedliwość, przy czym usilnie błagamy, ażeby zechciał cię ukarać, jak tylko można łagodnie i bez przelewu krwi.

Prócz tego osądzamy i potępiamy wszelkie twoje dzieła i pisma oraz zakazujemy czytania, rozpowszechniania i posiadania ich, jako heretyckich (i) kłamliwych (...).

Wyrok trybunału inkwizycji na Giordana Bruna, 1600 r.

* Co sędziowie trybunału postanawiają w sprawie Giordana Bruna i jego pism?

Strona tytułowa *Indeksu ksiąg zakazanych* (wydanie z 1564 r.).

4. Utrzymał nabożeństwa po łacinie i celibat księży.
5. Potwierdził ważność odpustów, lecz sprzeciwił się nadużyciom przy ich udzielaniu.
6. By podnieść poziom duchowieństwa, kazał starannie dobierać kleryków i kształcić ich w seminariach duchownych (dotąd ich nie było).

Sobór potępił poglądy protestantów i dał katolikom jasne instrukcje, w co mają wierzyć. Zapoczątkował proces odnowy Kościoła katolickiego oraz przeciwdziałania reformacji. Proces ten trwał do połowy XVII w.; historycy protestanccy nazwali go **kontrreformacją**, a historycy katoliccy – **reformą Kościoła**.

3. Kiedy i w jakich celach zwołano sobór trydencki?
4. Przedstaw główne postanowienia soboru trydenckiego.
5. Co nazywamy kontrreformacją lub reformą Kościoła?

Inkwizycja

Głównymi narzędziami kontrreformacji (reformy Kościoła) były: 1) inkwizycja, zwłaszcza Święte Oficjum, 2) zakon jezuitów. Opowiemy o nich po kolei.

Święte Oficjum zostało utworzone przez papieża w **1542** r. jako najwyższy sąd w sprawach odstępstw od wiary katolickiej. Objęło nadzór nad trybunałami **inkwizycji**, które od XIII w. tępiły herezje. W XVI w. zajęły się walką z protestantyzmem, także uznanym za herezję.

Święte Oficjum działało na terenie Włoch. Osobne trybunały inkwizycji istniały w Hiszpanii, Portugalii, a także w innych krajach (m.in. w Polsce, choć nie odegrały u nas żadnej roli). Zdarzało się, że metody stosowane przez inkwizytorów były surowe i okrutne. W Rzymie ofiarą Świętego Oficjum padł np. włoski dominikanin **Giordano Bruno** (czytaj: dżiordano), więziony przez siedem lat, a potem wykluczony z Kościoła za herezję i bluźnierstwo. Sędziowie przekazali „heretyka" świeckim władzom, by te ukarały go „jak tylko można łagodnie i bez przelewu krwi" (zob. tekst źródłowy). „Łagodność" kary polegała na tym, że Giordano Bruno został spalony na stosie (1600).

W 1559 r. Święte Oficjum wydało ***Indeks ksiąg zakazanych*** – czyli takich, które Kościół uznał za szkodliwe. Dzieła te miały być niszczone, a katolikom nie wolno było ich czytać. Obok publikacji bezwartościowych w *Indeksie* znalazły się książki reformatorów (m.in. przekłady Biblii) oraz wybitne dzieła nauki i literatury, np. Kopernika czy Erazma z Rotterdamu. *Indeks* został zniesiony dopiero w 1966 r.

Inkwizycja zapobiegła reformacji we Włoszech, Hiszpanii i Portugalii. Do niedawna historycy uważali, że inkwizytorzy osiągnęli ten cel przez powszechne stosowanie tortur i wydanie setek tysięcy wyroków śmierci. Dziś podkreśla się, że:

1. Inkwizycja istniała od XIII do XIX w.; w tym czasie skazała na śmierć kilkanaście tysięcy ludzi (a nie kilkaset tysięcy).

2. Kary śmierci stanowiły ok. 1% wyroków inkwizycji (i nie zawsze je wykonywano). Znacznie częstsze były kary pokutne – pielgrzymka, obowiązek udziału w określonych nabożeństwach czy noszenie pokutnego stroju. Inkwizytorzy dążyli bowiem do tego, by oskarżony wyrzekł się „herezji", a nie do ukarania go.

3. Nie można oceniać inkwizycji tak, jakby była sądem działającym w naszych czasach. Do XVIII w. w sądach powszechnie stosowano tortury, a karę śmierci dopiero niedawno uznano za sprzeczną z prawami człowieka (i to nie wszędzie). W trybunałach inkwizycji torturowano oskarżonych znacznie rzadziej niż w świeckich sądach – choć zdarzali się też okrutni inkwizytorzy.

4. W przeszłości nie istniała wolność słowa ani wyznania (z nielicznymi wyjątkami). Religia służyła umocnieniu władzy monarchy; kto odrzucał religię państwową, ten buntował się przeciwko państwu. Z tego powodu władze świeckie uznawały i wykonywały wyroki trybunałów inkwizycji.

Dawniej a dziś

Sprawa Galileusza

W 1633 r. przed trybunałem rzymskiej inkwizycji stanął 70-letni włoski uczony Galileusz. Został oskarżony o to, że uznaje teorię Kopernika za prawdziwą, a na domiar złego rozpowszechnia ją w swoich pismach. By uniknąć więzienia, uczony publicznie odwołał swe poglądy. Klęcząc przed sędziami, oświadczył: „szczerym sercem i z nieudawaną wiarą wyrzekam się, przeklinam i odczuwam wstręt do wymienionych wyżej błędów i herezji oraz przysięgam, że w przyszłości już nigdy nie będę głosił, ustnie czy pisemnie, takich poglądów".

Dzięki odwołaniu poglądów Galileusz został skazany jedynie na dożywotni areszt domowy i odmawianie siedmiu psalmów pokutnych raz na tydzień (przez trzy lata).

W 1992 r. papież Jan Paweł II publicznie przyznał, że skazanie Galileusza za jego poglądy naukowe było błędem, a „uczony wiele się wycierpiał z winy ludzi i instytucji Kościoła".

* Na czym, twoim zdaniem, polegał błąd inkwizycji, która sądziła Galileusza?

Francisco Goya (czytaj: fransisko goja), *Trybunał inkwizycji* w hiszpańskim kościele. Oskarżeni noszą wysokie na metr „ośle czapy" i stroje zwane sambenito, z wypisanymi na nich winami. Właśnie słuchają wyroku śmierci. Obraz z pierwszej połowy XIX w.

Spalenie na stosie heretyków w Lizbonie (Portugalia). Rycina z XVII w.

5. Zarówno katolicy, jak i protestanci uważali, że ludzie innego wyznania są „antychrystami", którzy mogą rozgniewać Boga i ściągnąć nieszczęście na wszystkich. Dlatego prześladowania religijne istniały zarówno w krajach katolickich, jak też w protestanckich.

Mimo to inkwizycja ponosi odpowiedzialność za stosowanie przemocy wobec niewinnych ludzi – co jest przecież niezgodne z zasadami chrześcijaństwa. Dlatego dziś Kościół katolicki ocenia działalność inkwizytorów jako „bolesne zjawisko" w swoich dziejach.

Cuda św. Ignacego Loyoli. Święty uzdrawia tu chorych i opętanych. Obraz Petera Paula Rubensa z pierwszej połowy XVII w.

6. Wyjaśnij, czym było i czym się zajmowało Święte Oficjum.

7. Jakie książki i dlaczego trafiały do *Indeksu ksiąg zakazanych*?

8. Co jest niezgodne z prawdą w opinii, że inkwizycja powszechnie stosowała tortury i wydała setki tysięcy wyroków śmierci?

Towarzystwo Jezusowe

Ignacy Loyola (czytaj: lojola) był hiszpańskim żołnierzem, który podczas wojny z Francją odniósł poważną ranę nogi (1521). Leżąc tygodniami w łóżku, wypełniał czas lekturą książek religijnych. Pod ich wpływem postanowił zmienić swoje życie i poświęcić się działalności apostolskiej. Ukończył studia w Paryżu, a w **1534** r. wraz z kilkoma przyjaciółmi założył **Towarzystwo Jezusowe**. Sześć lat później papież

oficjalnie uznał nowy zakon. Sam Ignacy Loyola po śmierci został ogłoszony świętym.

Jezuici – jak nazywano członków zakonu – mieli być sprawnym narzędziem Kościoła do walki z reformacją. Ignacy Loyola zorganizował ich na wzór wojskowy. Na czele zakonu stał generał, a zakonników obowiązywało bezwzględne podporządkowanie się woli przełożonych. Oprócz zwykłych ślubów ubóstwa, czystości i posłuszeństwa składali dodatkowy: całkowitego posłuszeństwa papieżowi.

Za swe główne cele jezuici uznali: 1) nawracanie pogan, 2) zachęcanie protestantów do powrotu do Kościoła katolickiego, 3) prowadzenie szkół.

Kandydaci do zakonu musieli się odznaczać inteligencją, zaletami charakteru i dobrym zdrowiem. Odbywali gruntowne studia, a przygotowanie do kapłaństwa trwało co najmniej dziesięć lat. Ignacy Loyola ograniczył posty i okresy kontemplacji zakonników, którzy mieli być aktywnymi „żołnierzami Jezusa". Misjonarze jezuiccy dotarli do wielu krajów świata – od Japonii po Amerykę. Ich misje w Paragwaju słynęły z godnego traktowania Indian.

Jezuici okazali się znakomitymi kaznodziejami i nauczycielami. W katolickich krajach Europy zakładali **kolegia* jezuickie**, które miały konkurować ze szkołami protestanckimi. Często zostawali też spowiednikami władców. To właśnie jezuici przyczynili się do zahamowania reformacji w niektórych krajach – m.in. w Polsce (zob. s. 45).

9. Podaj, kto i w jakim celu założył Towarzystwo Jezusowe.
10. Co odróżniało jezuitów od innych zakonów?
11. W jaki sposób jezuici zyskali wpływ na elity katolickiej części Europy?

Ignacego Loyolę zraniła kula armatnia, która złamała mu lewą nogę. Lekarze odpiłowali wystający kawałek kości i przeprowadzili kilka innych operacji. Wszystkie bez znieczulenia, bo nie znali środków znieczulających. A Ignacy i tak utykał do końca życia.

kolegium – tu: szkoła średnia z internatem, w którym mieszkają zamiejscowi uczniowie

Kolegium jezuickie w La Fleche (czytaj: flesz) we Francji. Kolegia jezuickie stały na wysokim poziomie, dlatego ludzie – zwłaszcza zamożni – chętnie posyłali tam swoich synów. W ten sposób jezuici zdobyli wpływ na elity katolickiej części Europy. Rycina z XVII w.

Pytania i polecenia

A. Przedstaw główne skutki reformacji.
B. Wyjaśnij, jakimi sposobami Kościół katolicki starał się przeciwdziałać reformacji.
C. Dlaczego, twoim zdaniem, Kościół katolicki ocenia dziś inkwizycję jako „bolesne zjawisko" w swoich dziejach?

To, co najważniejsze

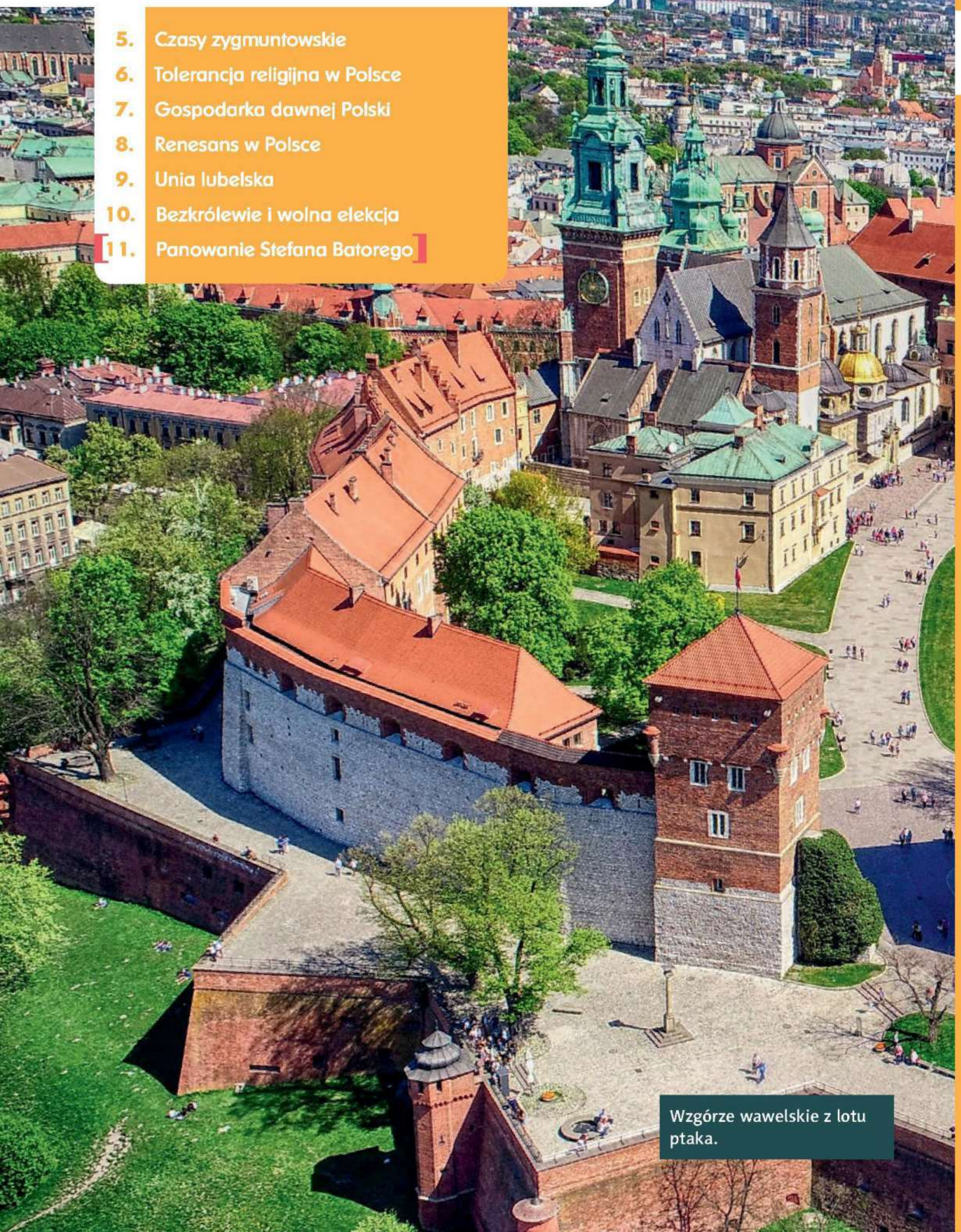
Skutki reformacji	1. Rozbicie zachodniego chrześcijaństwa na wyznanie katolickie i wyznania protestanckie. 2. Podział Europy Zachodniej na państwa katolickie i protestanckie. 3. Koniec średniowiecznego uniwersalizmu. 4. Przemiany w oświacie, obyczajach i gospodarce. 5. Koniec odrodzenia.
Kontrreformacja albo reforma Kościoła katolickiego – proces odnowy Kościoła i przeciwdziałania reformacji, który trwał do połowy XVII w.	Główne elementy kontrreformacji: 1. Sobór trydencki (1545–1563) – potępił poglądy protestantów i jasno określił, w co mają wierzyć katolicy. Zapoczątkował odnowę Kościoła. 2. Inkwizycja (zwłaszcza Święte Oficjum utworzone w 1542 r.) – sądziła podejrzanych o odstępstwo od wiary katolickiej i herezję. W 1559 r. Święte Oficjum sporządziło *Indeks ksiąg zakazanych*; w 1600 r. ofiarą rzymskiej inkwizycji padł Giordano Bruno. 3. Towarzystwo Jezusowe – zakon założony przez św. Ignacego Loyolę w 1534 r., zorganizowany na wzór wojskowy i bezwzględnie posłuszny papieżowi. Cele jezuitów: • nawracanie pogan, • zachęcanie protestantów do powrotu do Kościoła katolickiego, • prowadzenie szkół.

Ilustracja ze s. 29

Złoty wiek

II

5. Czasy zygmuntowskie
6. Tolerancja religijna w Polsce
7. Gospodarka dawnej Polski
8. Renesans w Polsce
9. Unia lubelska
10. Bezkrólewie i wolna elekcja
11. Panowanie Stefana Batorego

Wzgórze wawelskie z lotu ptaka.

I III IV V VI

5 Czasy zygmuntowskie

* Przypomnij, kiedy i w jaki sposób dynastia Jagiellonów zaczęła rządzić Polską.

Zygmunt I Stary

W 1506 r. wielkim księciem litewskim, a potem królem Polski został syn Kazimierza Jagiellończyka, **Zygmunt I Stary**. Przydomek zyskał jeszcze za życia – dla odróżnienia od swojego syna i następcy, **Zygmunta II Augusta**.

Długoletnie rządy obu władców (do 1572 r.) nazwano **czasami zygmuntowskimi**. Był to bardzo dobry okres w dziejach naszego państwa. Połączone unią Polska i Litwa należały do europejskich potęg. Nie niszczyły ich wojny, wzrastał eksport zboża za granicę, rozwijała się kultura, a nasza tolerancja religijna mogła być wzorem dla reszty Europy.

Czasy zygmuntowskie i kilkanaście następnych lat (do śmierci króla Stefana Batorego w 1586 r.) nazwano **złotym wiekiem** Polski i Litwy. Nigdy potem nasze państwo nie osiągnęło takiej świetności.

Zygmunt I Stary
(1467–1548)

Piąty z sześciu synów Kazimierza Jagiellończyka; został królem Polski w wieku 39 lat. Rozważny, gospodarny, słynął z ciętego języka i cieszył się wielkim szacunkiem poddanych. Budził podziw swą siłą – rwał grube sznury i rozdzierał palcami talie kart. Uporządkował skarb królewski i zorganizował obronę kresów południowo-wschodnich przed Tatarami.
Portret namalowany przez Lucasa Cranacha Młodszego po 1553 r.

Widok Poznania zamieszczony w niemieckim atlasie *Miasta ziem świata* (1618).

Pomyślność kraju była w dużej mierze zasługą Zygmunta Starego. Król starał się wzmocnić wewnętrznie Polskę i Litwę. Zapewnił bezpieczeństwo ich granicom, zwiększył dochody skarbu królewskiego i otoczył się mądrymi doradcami. Dobierał ich spośród senatorów, gdyż szlachtę lekceważył – uważał ją za niedojrzałą do rządzenia państwem.

W 1518 r. Zygmunt Stary ożenił się z włoską księżniczką **Boną**. Piękna, znakomicie wykształcona, lecz ambitna i despotyczna* królowa prowadziła w Polsce własną politykę. Pozyskiwała np. dobra ziemskie, którymi świetnie zarządzała – ale zyski wysyłała do Włoch. Wbrew polskiej tradycji doprowadziła też do koronacji swego syna, 10-letniego Zygmunta Augusta, jeszcze za życia ojca (1530). Takim postępowaniem Bona budziła wrogość szlachty, oskarżającej królową o zaspokajanie swoich ambicji kosztem Polski.

1. Dlaczego czasy zygmuntowskie były bardzo dobrym okresem w dziejach Polski?
2. Wyjaśnij, z jakich powodów królowa Bona była nielubiana przez szlachtę.

Polityka zagraniczna Zygmunta Starego

Na mocy drugiego pokoju toruńskiego (1466): 1) Krzyżacy musieli oddać Polsce ziemie nazwane Prusami Królewskimi, 2) państwo krzyżackie zostało ograniczone do Prus Zakonnych i stało się lennem Polski.

Zakon nie pogodził się z przegraną. Odtąd pragnął uniezależnić się od Polski i odzyskać Prusy Królewskie.

Wielki mistrz zakonu **Albrecht Hohenzollern** (czytaj: hoencolern) odmówił złożenia hołdu lennego Zygmuntowi Staremu. Zawarł też antypolski sojusz z Moskwą, czyli Wielkim Księstwem Moskiewskim. Wówczas wojska polskie wkroczyły do Prus Zakonnych i dotarły aż pod Królewiec. Tak się zaczęła ostatnia **wojna polsko-krzyżacka** (1519–1521).

Zygmunt II August
(1520–1572)

Syn Zygmunta Starego i królowej Bony; koronowany za życia ojca, od 1548 r. sprawował samodzielne rządy. Jego największym dokonaniem było zawarcie unii lubelskiej, która zacieśniła związek Polski i Litwy (zob. s. 64). Był świetnie wykształcony – swobodnie rozmawiał po łacinie, włosku i niemiecku. Ponadto zbierał obrazy oraz księgi i utrzymywał dworską kapelę.
Portret namalowany przez Lucasa Cranacha Młodszego ok. 1553 r.

despotyczny – wymagający bezwzględnego posłuszeństwa

Zamek w Olsztynie. W styczniu 1521 r. Krzyżacy próbowali nagłym szturmem zdobyć miasto, którego obroną dowodził Mikołaj Kopernik. Słynny astronom nie dał się jednak zaskoczyć i Olsztyn pozostał w rękach Polaków.

Tekst źródłowy

Ja, Albrecht, margrabia brandenburski, [książę] w Prusach (...), przyrzekam i ślubuję, że Najj[aśniejszemu] władcy i Panu, Zygmuntowi, królowi Polski, w[ielkiemu] księciu Litwy, Rusi i wszystkich ziem pruskich panu i dziedzicowi, jako mojemu (...) dziedzicznemu panu, i Jego majestatu potomkom i następcom, królom i Koronie polskiej będę wierny i posłuszny i będę się starał o dobro Jego majestatu, potomków i Korony polskiej, a bronił od zła i wszystko czynić będę, co jest obowiązkiem wiernego wasala. Tak mi dopomóż Boże i święta Jego Ewangelio.

Andrzej Krzycki, *List do legata* papieskiego...*, 1525 r.

* Streść własnymi słowami, komu i co książę Albrecht „obiecuje i przysięga" podczas hołdu pruskiego.

legat – wysłannik papieża

W 1520 r. Krzyżacy otrzymali pomoc wojskową z Niemiec i Danii, dzięki czemu zyskali przewagę nad Polakami (wdarli się nawet do Wielkopolski). Ale już pod koniec roku armia polska znów zaczęła odnosić sukcesy. Ponieważ jednak obie strony nie miały pieniędzy na dalsze prowadzenie wojny, zawarły czteroletni rozejm (1521).

Albrecht udał się wówczas do Niemiec, gdzie bezskutecznie starał się o pomoc wojskową. Wznowienie wojny groziło zakonowi całkowitą klęską i wcieleniem Prus Zakonnych do Polski, dlatego za namową Marcina Lutra wielki mistrz: 1) rozwiązał zakon krzyżacki w Prusach, 2) zmienił wyznanie z katolickiego na luterańskie, 3) ogłosił swoje państwo świeckim księstwem. Nazwano je **Prusami Książęcymi**.

W **1525** r. Albrecht, już jako świecki książę, ukląkł w Krakowie przed polskim królem i złożył mu hołd lenny, nazwany **hołdem pruskim**. Zygmunt Stary odniósł wielki sukces – nowo utworzone Prusy Książęce były państwem nie tylko słabym, ale też protestanckim, a przez to skłóconym z papieżem i cesarzem. Król mógł przypuszczać, że kiedyś zostaną wcielone do Polski. Stało się inaczej – z czasem Prusy wzrosły w siłę i stały się zagrożeniem dla Polski (zob. s. 153).

Hołd pruski. Albrecht Hohenzollern, z dłonią na Biblii, klęczy przed Zygmuntem Starym i składa mu przysięgę wierności. Król przekazuje Albrechtowi chorągiew jako znak lenna. Malował Jan Matejko w XIX w.

Inne niebezpieczeństwo pojawiło się na południu. **Imperium Osmańskie** (ówczesna Turcja) stało właśnie u szczytu potęgi. Turcy dokonywali podbojów w Afryce, Azji i Europie – w 1526 r. rozgromili Węgrów w bitwie pod Mohaczem, a wkrótce potem zdobyli stolicę Węgier Budę (dziś Budapeszt) i zbliżyli się do granic Polski. Zygmunt Stary nie był w stanie pomóc Węgrom, toteż zawarł pokój z sułtanem* (1533). W ten sposób zapewnił Polsce bezpieczeństwo ze strony Turcji na prawie 90 lat (zob. s. 91).

W **1529** r. Zygmunt Stary **przyłączył do Polski Mazowsze**, gdzie wymarli Piastowie mazowieccy (dotąd Mazowsze było lennem Polski).

Polska i Litwa za panowania Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta

✱ Wskaż na mapie: a) Prusy Książęce, b) obszar przyłączony do Polski przez Zygmunta Starego.

LEGENDA

- granice państwa polsko-litewskiego
- ziemie poddane Zygmuntowi Augustowi w 1561 r.
- lenna Korony
- lenna Zygmunta Augusta (Kurlandia)
- lenna cesarskie
- granice Cesarstwa Rzymskiego
- ważniejsze bitwy

3. Kiedy i z jakiego powodu wybuchła wojna Polski z zakonem krzyżackim?

4. W jaki sposób wielki mistrz uratował swoje państwo przed wcieleniem do Polski?

5. Wyjaśnij: a) na czym polegało zagrożenie Europy ze strony Imperium Osmańskiego, b) co zrobił Zygmunt Stary, żeby uchronić Polskę przed wojną z Turkami.

sułtan – władca Imperium Osmańskiego

Barbara Radziwiłłówna. Portret namalowany przez Lucasa Cranacha Młodszego po 1553 r.

Ostatni król z dynastii Jagiellonów

W 1548 r. zmarł Zygmunt Stary, a władzę w Polsce objął Zygmunt August. Zaraz na początku rządów król wywołał skandal. Ujawnił mianowicie, że jeszcze za życia ojca potajemnie ożenił się z Litwinką **Barbarą Radziwiłłówną**, którą pokochał.

Radziwiłłowie byli jednym z najpotężniejszych rodów* na Litwie. Polska szlachta przestraszyła się, że jeśli Radziwiłłówna zostanie królową, o sprawach Polski zaczną decydować litewscy magnaci. Dlatego sprzeciwiała się koronacji Barbary i żądała unieważnienia królewskiego małżeństwa.

Zygmunt August się nie ugiął i doprowadził do koronacji żony. Jednak królowa Barbara wkrótce zmarła. Monarcha ożenił się ponownie, lecz nie doczekał się potomstwa. Gdy zmarł w **1572** r., **dynastia Jagiellonów wygasła**.

1572

ród – tu: ludzie wywodzący się od wspólnego przodka

6. Dlaczego szlachta nie zgadzała się na koronację Barbary Radziwiłłówny?

Śmierć Zygmunta Augusta w Knyszynie. **Tak wyobrażał ją sobie Jan Matejko.**

Oddziały moskiewskie zdobywają litewskie miasto Połock (dziś na Białorusi) w 1563 r. Ilustracja pochodzi z niemieckiej ulotki wydanej w 1563 r. Jej autor nigdy nie widział Połocka, dlatego narysował miasto i szturm tak, jak je sobie wyobrażał.

Pierwsza wojna północna

W 1525 r. wielki mistrz Albrecht Hohenzollern rozwiązał zakon krzyżacki w Prusach – ale nie w **Inflantach** (dzisiejsza Łotwa i Estonia). Przetrwał on tam pod nazwą zakonu kawalerów mieczowych.

Państwo zakonne w Inflantach było jednak bardzo słabe. O jego ziemie rywalizowały cztery państwa:

- Litwa oraz Moskwa – pragnęły zająć porty nad Bałtykiem i czerpać zyski z handlu morskiego,
- Dania oraz Szwecja – nie zamierzały dopuścić Litwy i Moskwy do handlu morskiego, a zarazem chciały wzmocnić swoją pozycję nad Bałtykiem.

Zagrożony ze wszystkich stron wielki mistrz zakonu kawalerów mieczowych postanowił szukać opieki u polskiego króla. W **1561** r. rozwiązał zakon i **poddał Inflanty Zygmuntowi Augustowi**. Sam został świeckim księciem niewielkiej części Inflant, która stała się lennem polskiego władcy.

Pozostałe trzy państwa nie zgodziły się na oddanie Inflant Polsce i Litwie. Z tego powodu wybuchła **pierwsza wojna północna** (1563–1570), w której Polska i Litwa sprzymierzyły się z Danią przeciwko Moskwie i Szwecji. Ponieważ kilkuletnie walki nie przyniosły rozstrzygnięcia, Inflanty zostały podzielone między uczestników wojny.

1561

7. Omów przyczyny pierwszej wojny północnej.

8. Czym się zakończyła pierwsza wojna północna?

Przed wybuchem wojny siostra Zygmunta Augusta, Katarzyna Jagiellonka, wyszła za mąż za brata króla Szwecji. Ale ten król tak się bał o władzę, że kazał oboje uwięzić na zamku Gripsholm. Tam się urodził ich syn – Zygmunt Waza.

Pytania i polecenia

A. Na czym polegała pomyślność Polski i Litwy w złotym wieku?

B. Omów politykę: a) Zygmunta Starego w stosunku do zakonu krzyżackiego, b) Zygmunta Augusta wobec zakonu kawalerów mieczowych.

To, co najważniejsze

Złoty wiek Polski i Litwy – czasy zygmuntowskie (1506–1572) i okres do śmierci króla Stefana Batorego w 1586 r.

Zygmunt I Stary	1. Zwiększył dochody skarbu i dobrał sobie mądrych doradców spośród senatorów. 2. Po wojnie polsko-krzyżackiej (1519–1521) przyjął hołd pruski (1525) – Prusy Książęce stały się lennem Polski. 3. Przyłączył do Polski Mazowsze (1529). 4. Zawarł pokój z sułtanem Imperium Osmańskiego (1533).
Zygmunt II August	1. Mimo sprzeciwu szlachty koronował swoją żonę Barbarę Radziwiłłównę na królową Polski. 2. Podpisał układ o wcieleniu Inflant do Polski i Litwy (1561). 3. Wziął udział w pierwszej wojnie północnej, w której walczyły też Dania, Szwecja i Moskwa (1563–1570). Wojna zakończyła się podziałem Inflant między jej uczestników. 4. Zmarł bezpotomnie w 1572 r., co oznaczało wygaśnięcie dynastii Jagiellonów.

Pytania z dziejów

Czy król popełnił błąd, zgadzając się na hołd pruski?

W przeszłości wielu historyków krytykowało Zygmunta Starego za to, że zgodził się na utworzenie Prus Książęcych. Ich zdaniem mógł je wcielić do Polski; on tymczasem pozwolił na istnienie państwa, które w XVIII w. dokonało rozbiorów naszego kraju.
Dziś historycy są zdania, że nie można myśleć o przeszłości w ten sposób. Od hołdu pruskiego (1525) do pierwszego rozbioru Polski (1772) minęło 247 lat. Trudno obciążać Zygmunta Starego winą za to, że nie przewidział, co się stanie dwa i pół stulecia później. To tak, jakbyśmy dziś wypowiadali się o Europie po 2250 r. Król nie chciał kontynuować wojny z Albrechtem Hohenzollernem, choć zapewne by ją wygrał. Wolał zaczekać, aż Prusy Książęce zostaną pokojowo wcielone do Polski. Miało to nastąpić po wygaśnięciu potomków Albrechta. Stało się inaczej – z powodu błędnych decyzji następców Zygmunta Starego.

* Czy zgadzasz się z historykami, którzy krytykowali Zygmunta Starego za zgodę na hołd pruski? Uzasadnij odpowiedź.

Ilustracja ze s. 40

6 Tolerancja religijna w Polsce

Reformacja w Polsce i na Litwie

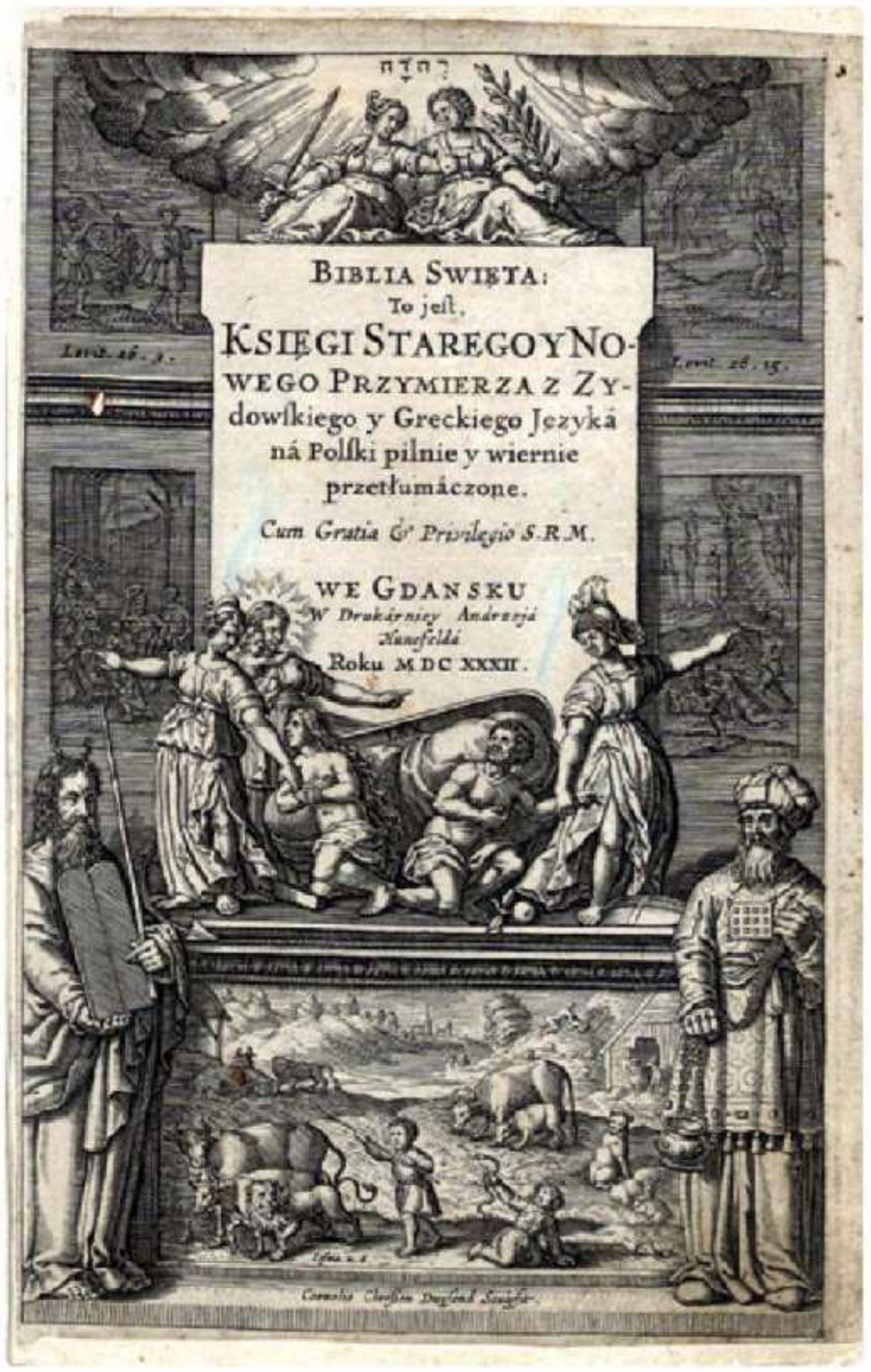
Na ziemiach Polski i Litwy stykały się ze sobą dwa wielkie wyznania chrześcijańskie: **katolicyzm** oraz **prawosławie**. W połączonych unią państwach mieszkali też Tatarzy, którzy wyznawali **islam**, oraz wierni **judaizmowi** Żydzi.

W 1517 r. Marcin Luter ogłosił 95 tez o odpustach (por. s. 22), czym zapoczątkował reformację. Pierwsi luteranie pojawili się u nas już w 1518 r. Z czasem **luteranizm** przyjęło wielu mieszkańców Gdańska, Torunia oraz innych miast Pomorza i Wielkopolski – zwłaszcza Niemców.

Zygmunt Stary był katolikiem, toteż pod naciskiem biskupów zakazywał zmiany wyznania z katolickiego na luterańskie. Zakazy pozostały jednak na papierze, tzn. nikogo nie ukarano za porzucenie katolicyzmu. Królowi zależało na pokoju w państwie, a prześladowanie protestantów mogło go naruszyć.

* Przypomnij główne zasady luteranizmu i kalwinizmu.

Luterański kościół św. Trójcy w Warszawie na obrazie z XIX w. Kościół powstał w drugiej połowie XVIII w. Stoi do dziś, odbudowany po zniszczeniach II wojny światowej.

Protestancka Biblia gdańska z 1632 r., przetłumaczona na język polski z języków oryginalnych (hebrajskiego i greckiego). Tłumacze korzystali też m.in. z Biblii łacińskiej, z Biblii Lutra oraz z Biblii Wujka – polskiego przekładu dokonanego pod koniec XVI w. przez jezuitę Jakuba Wujka.

„panowie bracia” – szlachta

Szlachta tak bardzo ceniła wolność, że nie pociągał jej luteranizm, który m.in. nakazywał posłuszeństwo władzy. Natomiast za panowania Zygmunta Augusta wielu szlachciców zmieniło wyznanie z katolickiego na **kalwińskie**. Stało się tak dlatego, że kalwinizm: 1) miał demokratyczny charakter (kalwiniści z każdego zboru wybierali radę, która nim rządziła), 2) zachęcał do bogacenia się, 3) pozwalał na opór wobec władzy, jeśli pogwałciła prawo Boże.

Kalwinizm przyjęło ok. jednej szóstej szlachty. Najwięcej zborów kalwińskich powstało w Małopolsce i na Litwie.

W latach 60. XVI w. nastąpił rozłam w Kościele kalwińskim w Polsce. Od kalwinistów odłączyli się **arianie**, zwani też braćmi polskimi. Arianie odrzucili wiarę w Trójcę Świętą oraz byli pacyfistami – potępiali wojny i nie brali w nich udziału.

1. Scharakteryzuj sytuację religijną Polski i Litwy w początkach XVI w.
2. Dlaczego Zygmunt Stary zakazywał zmiany wyznania i dlaczego za nią nie karał?
3. Kim byli arianie?

Katolicy wobec reformacji

Większość szlachty pozostała wierna katolicyzmowi – ale ostro sprzeciwiała się prześladowaniom religijnym. Każdy szlachcic bowiem: 1) czuł się wolnym człowiekiem, który ma prawo decydować o swoim wyznaniu, 2) całą szlachtę uważał za równą sobie. I właśnie w imię wolności i równości katolicka szlachta broniła „panów braci”* protestantów przed szykanami.

Inaczej reagowała na reformację znaczna część katolickiego duchowieństwa. Księża potępiali protestantów, a sądy duchowne skazywały na surowe kary – z karą śmierci włącznie – katolików, którzy zmienili wyznanie. Ale za rządów Zygmunta Starego władze świeckie nie wykonywały wyroków sądów duchownych, choć według prawa miały taki obowiązek. Zygmunt August w ogóle zniósł ten obowiązek; odtąd wyrok sądu duchownego nie był niczym więcej niż kawałkiem zapisanego papieru, bo nikt go nie wykonywał.

Zygmunt August zastanawiał się także nad zmianą wyznania (co wzbudziło niepokój papieża, zob. tekst źródłowy). Ostatecznie pozostał wierny katolicyzmowi – ale nikogo do niego nie zmuszał. „Nie jestem królem waszych sumień”, stwierdził kiedyś podobno. W Polsce i na Litwie panowała **tolerancja religijna**.

Jednym z twórców Kościoła kalwińskiego w Polsce stał się bratanek prymasa Jan Łaski. Był księdzem katolickim, ale wystąpił z Kościoła i się ożenił. Chciał nawet utworzyć Kościół narodowy, ale mu się nie udało.

Niektórzy duchowni, a nawet biskupi, sprzyjali reformacji. Zdarzali się księża, którzy zmieniali wyznanie i zakładali rodziny. Ludzi tych chronili przed prześladowaniami magnaci i szlachta.

W przeciwieństwie do Europy Zachodniej XVI-wieczna Polska była „państwem bez stosów" (na których protestanci i katolicy palili „czarownice" oraz ludzi innych wyznań). W naszym sejmie zasiadało do 30% protestanckich posłów. Drugiego takiego państwa nie było w ówczesnej Europie. Ale...

W drugiej połowie XVI w. w Polsce i na Litwie wybuchały tumulty antyprotestanckie – katolicy plądrowali zbory i bili protestantów, m.in. w Krakowie, Wilnie i Poznaniu. Z kolei protestanci organizowali tumulty antykatolickie. Przemoc stosowana wobec chrześcijan innego wyznania zagrażała tolerancji religijnej. Jej koniec nastąpił w drugiej połowie XVII w. (zob. s. 111).

4. Wyjaśnij przyczyny stosunku katolickiej szlachty do reformacji.

5. Dlaczego protestanci nie musieli się obawiać wyroków katolickich sądów duchownych?

Działalność jezuitów

W **1564** r. do naszego kraju przybyli **jezuici** (por. s. 32). Byli to ludzie dobrze wykształceni – głosili mądre kazania i zakładali **kolegia jezuickie**. Miały one być konkurencją dla szkół protestanckich, które stały na tak wysokim poziomie, że nawet katolicka szlachta posyłała tam swoich synów (a ci nieraz przyjmowali protestantyzm).

Kolegia odciągnęły szlachtę od szkół protestanckich, gdyż jezuici uczyli za darmo (w przeciwieństwie do protestantów) i zachęcali uczniów do aktywności. Chłopcy m.in. wygłaszali mowy na tematy wzięte z życia oraz występowali w teatrze szkolnym. Uczniowie z rodzin protestanckich nie musieli chodzić na nabożeństwa, ale obowiązkowo uczestniczyli w lekcjach katechizmu. Wielu z nich zmieniało wyznanie na katolickie – co było jednym z celów jezuitów.

W drugiej połowie XVI w. jezuici w Polsce:

1. **Zahamowali reformację**. Odtąd Kościoły protestanckie nie pozyskiwały już licznie nowych wyznawców.

2. Przekonali znaczną część szlachty, by **powróciła do Kościoła katolickiego**.

Tekst źródłowy

Z głębokim smutkiem powątpiewać muszę o Twoim i Twojego państwa zbawieniu: opiekujesz się bowiem kacerzami, bywasz na ich kazaniach, słuchasz ich rozmów, obcujesz z nimi i przypuszczasz ich do swojego stołu. (...) Nie zabraniasz kacerzom zgromadzeń (...) i kazań. Gdy więc, zamiast im się opierać, wspomagasz ich, czyż przez to nie podtrzymujesz sam buntowników i przeciwników Kościoła katolickiego, czyż nie jesteś ich obrońcą? (...) Bóg świadkiem, że nie zaniedbałem niczego, aby przywieść Cię do opamiętania; gdy jednak listy moje, upomnienia i prośby pozostaną bez skutku, użyję środków najsurowszych.*

List papieża Pawła IV do króla Zygmunta Augusta, 1556 r.

* Co papież zarzuca Zygmuntowi Augustowi?

* Czy list Pawła IV ma charakter groźby, czy jest prośbą o zmianę postępowania? Znajdź fragmenty, które o tym świadczą.

kacerz – odstępca od wiary katolickiej, heretyk

Ksiądz Piotr Skarga, jeden z najwybitniejszych polskich jezuitów przełomu XVI i XVII w. Był kaznodzieją króla Polski oraz rektorem uniwersytetu w Wilnie (zob. s. 62). Obraz z XVII w.

Kolegium jezuickie w Poznaniu (największa budowla po lewej). Obecny budynek pochodzi z pierwszej połowy XVIII w.

Wnętrze XV-wiecznej Starej Synagogi w Krakowie (synagoga to żydowski dom modlitwy). Dziś mieści się tam muzeum ukazujące historię i kulturę Żydów polskich.

Z czasem wyznania protestanckie przestały być tak atrakcyjne jak na początku. Protestanci utworzyli własne Kościoły, które także miały swoje niedoskonałości i domagały się ofiar pieniężnych. Tymczasem Kościół katolicki okazał się zdolny do reformy; umiał też przyciągnąć szlachtę pięknem obrzędów i sztuki baroku (zob. s. 123). Polska pozostała krajem w przeważającej części katolickim – ale dzięki atrakcyjności katolicyzmu, a nie w wyniku przymusu i prześladowań.

6. Dlaczego kolegia jezuickie odciągnęły szlachtę od szkół protestanckich?

7. Co osiągnęli jezuici w Polsce w drugiej połowie XVI w.?

Żydzi w Polsce

Żydzi przybywali do Polski już w średniowieczu, by uchronić się przed prześladowaniami w innych krajach. Pod koniec XVI w. w państwie polsko-litewskim żyło co najmniej 150 tysięcy Żydów (w połowie XVII w. – co najmniej 400 tysięcy). Było to największe skupisko ludności żydowskiej w Europie.

Żydzi różnili się od reszty społeczeństwa religią, obyczajami i strojem. Ich język – jidysz – był zbliżony do niemieckiego. Mieszkali zwykle w osobnych dzielnicach miast. Chętnie zajmowali się handlem, a także dzierżawą karczem*, młynów i browarów, jako że ta „podła" działalność była zabroniona szlachcie.

karczma – gospoda, zajazd, tj. dawny bar w osobnym budynku na wsi

maca – żydowski placek pieczony na święto Paschy, obchodzone na pamiątkę wyjścia Izraelitów z Egiptu

Od połowy XVI w. Żydzi wpłacali do kasy państwa coroczny podatek, tzw. pogłówne (liczone „od głowy" każdej osoby). W celu sprawnego zbierania tych pieniędzy utworzyli własny parlament, nazwany **Sejmem Czterech Ziem**. Zajmował się on wszelkimi sprawami Żydów z Polski i Litwy – nie tylko finansowymi.

Stosunki między Żydami a Polakami i ludźmi innych narodowości najczęściej układały się pokojowo. Zdarzały się jednak konflikty, ponieważ:

1. Polscy kupcy rywalizowali z żydowskimi o klientów.

2. Żydzi izolowali się od innych narodowości, by naród żydowski i religia judaistyczna mogły przetrwać. Jeśli np. Żyd ożenił się z Polką, to rodzina i cała społeczność uznawały go za umarłego. Ta izolacja wzbudzała niechęć innych narodowości.

3. Niechęć do Żydów stała się źródłem kłamliwych opowieści o nich. Mówiono np., że Żydzi mordują chrześcijańskie dzieci, by dodać ich krew do macy*. Była to nieprawda: Biblia w ogóle zakazuje Żydom spożywania krwi, dlatego nie jedzą oni potraw zawierających krew zwierząt.

Mimo tych oskarżeń i zdarzających się czasami tumultów antyżydowskich, aż do połowy XVII w. Polska była dla Żydów krajem raczej bezpiecznym.

8. Co różniło ludność żydowską od innych narodowości mieszkających w Polsce i na Litwie?

9. Wyjaśnij przyczyny napięć między Polakami a Żydami.

Żydzi modlący się w synagodze w Jom Kippur, tj. w święto pokuty za grzechy. Obraz pochodzi z XIX w., ale ukazuje Żydów w tradycyjnych strojach modlitewnych. Siedzący u dołu rabin (przełożony) trzyma na kolanach zwój Tory. Kobiety modlą się osobno na przeznaczonej dla nich galerii.

Jan Matejko, *Przyjęcie Żydów*. Obraz przedstawia fikcyjną scenę przybycia Żydów na dwór księcia Władysława Hermana pod koniec XI w. Prawdą jest jednak, że Żydzi przybywali wtedy z Zachodu do Polski. Uciekali przed uczestnikami pierwszej krucjaty, którzy w drodze do Palestyny dokonywali pogromów ludności żydowskiej.

Pytania i polecenia

A. Na czym polegała tolerancja religijna w Polsce?
B. Wyjaśnij, z jakich powodów część polskiej szlachty: a) przyjęła wyznanie protestanckie, b) powróciła do katolicyzmu.
C. Omów sytuację Żydów w XVI-wiecznej Polsce.

To, co najważniejsze

Reformacja w Polsce i na Litwie	Luteranizm – przyjęło go wielu mieszczan (zwłaszcza Niemców) z Gdańska, Torunia i innych miast Pomorza oraz Wielkopolski. Kalwinizm – przyjęła go część szlachty, gdyż: 1) miał demokratyczny charakter, 2) zachęcał do bogacenia się, 3) pozwalał na opór wobec władzy. Arianie (bracia polscy) – odłączyli się od kalwinistów; odrzucali wiarę w Trójcę Świętą i byli pacyfistami.
Reakcja katolików na reformację	Szlachta – sprzeciwiała się prześladowaniom protestantów w imię szlacheckiej wolności i równości. Duchowieństwo – sądy duchowne wydawały surowe wyroki za odejście od katolicyzmu, ale nie były one wykonywane przez władze świeckie. Zygmunt Stary – zakazywał zmiany wyznania, ale nie stosował kar. Zygmunt August – nie zmuszał do wyznawania katolicyzmu; zniósł obowiązek wykonywania wyroków sądów duchownych przez władze świeckie. W praktyce w Polsce i na Litwie panowała tolerancja religijna.
Jezuici	1. Przybyli do Polski w 1564 r. 2. Zakładali kolegia jezuickie, w których: • uczyli za darmo, • zachęcali uczniów do aktywności. 3. Zahamowali reformację. 4. Przekonali znaczną część szlachty do powrotu do Kościoła katolickiego.
Żydzi w Polsce	1. Przybywali od średniowiecza, by chronić się przed prześladowaniami w innych krajach. 2. Mieli własny parlament – Sejm Czterech Ziem. 3. Stosunki między Żydami a Polakami były na ogół pokojowe. Konflikty zdarzały się z powodu: • rywalizacji o klientów, • izolowania się Żydów, • kłamliwych opowieści o Żydach.

Ilustracja ze s. 43

7 Gospodarka dawnej Polski

Gospodarczy podział Europy

Dawna Polska była **krajem rolniczym** – najważniejszą gałąź gospodarki stanowiło rolnictwo. Rzemiosło i handel odgrywały znacznie mniejszą rolę. Czy to dobrze? Nie. Gospodarka oparta na rolnictwie może się załamać z wielu powodów, takich jak długotrwały nieurodzaj, wojna czy spadek cen żywności.

Jednak w XVI w. żywność w Europie bardzo podrożała – w niektórych krajach nawet czterokrotnie. W tym samym czasie cena wyrobów rzemieślniczych wzrosła tylko o połowę. Działo się tak dlatego, że w miastach Europy Zachodniej szybko przybywało mieszkańców. Wytwarzali oni pod dostatkiem narzędzi, broni, przedmiotów codziennego użytku (takich jak talerze, grzebienie i siodła) – ale jedzenie musieli kupować od chłopów. Tymczasem zachodnie rolnictwo nie nadążało z produkcją żywności, toteż miasta musiały ją **importować***. W XVI-wiecznej Europie istniało więc ogromne **zapotrzebowanie na żywność** – i z tego powodu drożała ona szybciej niż wyroby rzemieślnicze.

* Dlaczego złoty wiek był najpomyślniejszym okresem w dziejach Polski?

importować – sprowadzać towary z zagranicy

Amsterdam (w Holandii) pod koniec XVI w. Miasto szybko się wówczas rozwijało – w początkach XVI w. liczyło ok. 14 tysięcy mieszkańców, a sto lat później – ponad 100 tysięcy. W XVII w. Holendrzy odgrywali główną rolę w handlu morskim przez Bałtyk.

Warsztat złotniczy w Paryżu. Rycina z początków XVI w.

Z kolei kraje Europy Wschodniej rozwijały rolnictwo, by **eksportować*** żywność na Zachód. W ten sposób w XVI w. doszło do gospodarczego podziału naszego kontynentu na dwie części:

1) zachodnią – miejsko-rzemieślniczą,
2) wschodnią – rolniczą.

Granica między obu częściami przebiegała w przybliżeniu wzdłuż niemieckiej rzeki Łaby.

1. Dlaczego Europa Zachodnia musiała importować żywność?
2. Na czym polegał gospodarczy podział Europy?

eksportować – wywozić towary za granicę

Folwark i pańszczyzna

Gospodarczy podział Europy miał ogromne znaczenie dla naszego kraju. Polska wytwarzała więcej żywności, niż potrzebowała, więc mogła zarabiać na jej eksporcie. A ściślej: mogła zarabiać przede wszystkim szlachta.

Prawie każdy szlachcic posiadał majątek ziemski. Zależnie od wielkości tego majątku jego właściciel należał do:

- drobnej szlachty (miał część wsi),
- średniej szlachty (był właścicielem jednej, kilku albo kilkunastu wsi),
- magnaterii, czyli bardzo zamożnej szlachty (posiadał kilkadziesiąt, a nawet kilkaset wsi).

Wyobrażenie folwarku w *Zwierciadle* Mikołaja Reja. Rycina z 1568 r.

Część szlacheckiego majątku stanowił **folwark**. Z początku było to niewielkie gospodarstwo szlachcica, które zaopatrywało jego rodzinę w żywność: zboże, mięso, mleko, owoce itp. Resztę ziemi należącej do szlachcica dzierżawili chłopi – tzn. nie mieli jej na własność, ale mogli ją uprawiać i utrzymywać się z jej plonów. Byli **poddanymi** właściciela majątku, którego nazywali **panem**.

W zamian za dzierżawę chłopi płacili panu **czynsz** w pieniądzach albo odrabiali **pańszczyznę**, tzn. pracowali na jego folwarku (na „pańskim" polu, stąd nazwa: pańszczyzna).

Ponieważ żywność drożała, szlachta zaczęła sprzedawać część zboża z folwarku. Im więcej sprzedała, tym lepiej zarobiła. Każdy szlachcic starał się więc powiększyć folwark o nowe ziemie, żeby uprawiać więcej zboża na sprzedaż.

Szlachta powiększała folwarki na kilka sposobów:

1. Karczowała lasy, żeby uzyskać ziemię uprawną.
2. Przekształcała nieużytki w pola.
3. Jeśli poddany zmarł albo uciekł, przyłączała jego ziemię do folwarku.
4. Usuwała sołtysów. Już w 1423 r. król Władysław Jagiełło wydał przywilej, który pozwalał szlachcicowi usunąć sołtysa z błahego powodu i wykupić jego gospodarstwo. Było ono znacznie większe od zwykłego chłopskiego gospodarstwa.

Szlachta starała się też przyłączyć do folwarku najbardziej urodzajne ziemie ze swojego majątku. W tym celu nieraz przymusowo przesiedlała chłopskie rodziny z lepszych gruntów na gorsze.

W wyniku tych zabiegów w XV i XVI w. folwarki bardzo się powiększyły. Szlachta potrzebowała teraz więcej rąk do pracy, dlatego zamieniała chłopom **czynsz na pańszczyznę**. W **1520** r. sejm postanowił, że każdy poddany musi odrabiać pańszczyznę co najmniej jeden dzień w tygodniu.

Powiększanie folwarków i zamiana czynszu na pańszczyznę doprowadziły do powstania w Polsce **systemu folwarczno-pańszczyźnianego**. Polegał na tym, że poddani dzierżawili ziemię od pana (szlachcica), a w zamian odrabiali pańszczyznę na jego folwarku.

3. Dlaczego w XV i XVI w. szlachta powiększała folwarki?
4. Jakimi sposobami szlachta powiększała folwarki?
5. Na czym polegał system folwarczno-pańszczyźniany?

Polscy chłopi z drugiej połowy XVI w. Rysunek Jana Matejki.

Praca XVI-wiecznych chłopów. Z prawej orka pługiem na kołach, z lewej nawożenie drzewa (jeden chłop kopie dół, drugi przygotowuje nawóz), w głębi wyplatanie płotu, który ma uchronić pole przed żarłocznością kóz (jedna obgryza już pędy winogron). Niemiecka rycina z ok. 1520 r.

Tekst źródłowy

Kmiecie uprawiają rolę, są poddanymi swych panów, którzy mają nad nimi prawo życia i śmierci (...). Własności gruntowej nie posiadają (...), muszą pracować kilka dni na tydzień dla panów (...). Prowadzą (...) życie nędzne, tak iż w środku najtęższej zimy zobaczysz kobiety bose i licho odziane brodzące po śniegu (...).

Często panowie każą ich [chłopów] za lada co niemiłosiernie ćwiczyć, czasem nawet powiesić, a choć bez przyczyny zabiją, wolni są od (...) kary za opłatą dziesięciu szkudów*, gdy (...) za zabitego psa płaci się więcej. Tak ciężka niewola upodliła ich [chłopów] do tego stopnia, że gdy dostaną baty, co się im często zdarza, przychodzą podziękować za to panu, i śmiało powiedzieć można, że nie masz na całym świecie podlejszego niewolnika nad kmiecia polskiego.*

Nuncjusz* apostolski Fulwiusz Ruggieri, *Opis Polski*, 1565 r.

* Przedstaw sytuację chłopów opisaną przez nuncjusza.

* Jak myślisz, dlaczego autor nazywa polskiego kmiecia niewolnikiem?

Los chłopów

W XV i XVI w. zamiana czynszu na pańszczyznę była korzystna nie tylko dla szlachcica, ale też dla kmiecia, czyli chłopa. Zamiast płacić panu czynsz, kmieć posyłał do pracy na folwarku syna lub parobka, a pieniądze zatrzymywał dla siebie.

Z czasem system folwarczno-pańszczyźniany okazał się jednak bardzo niekorzystny dla naszego rolnictwa, gdyż:

1. Chłopi popadali w coraz większą zależność od szlachty. Już w XVI w. król przekazał panom prawo sądzenia poddanych, z możliwością skazania ich na śmierć.

2. Od XVII w. panowie nadmiernie obciążali kmieci pańszczyzną. Nieraz chłopska rodzina musiała pracować na folwarku przez kilka dni w tygodniu i nie miała czasu, by zadbać o własne gospodarstwo.

Zdarzali się też panowie okrutnicy (zob. tekst źródłowy), lecz nie wszyscy byli tacy. Szlachcic często traktował swoich chłopów po ojcowsku i pomagał im w razie niedoli. Jeśli był zbyt surowy, nieraz uciekali do łagodniejszego pana. Poprzedni tracił wówczas ręce do pracy, co obniżało jego dochody.

6. Dlaczego system folwarczno-pańszczyźniany był z początku korzystny dla chłopa?

7. Wymień cechy systemu folwarczno-pańszczyźnianego, które miały negatywny wpływ na polskie rolnictwo.

Wisłą do Gdańska

Szlachcic musiał **spławić zboże Wisłą**, żeby sprzedać je korzystnie gdańskim kupcom. Dlaczego wybierał rzekę, a nie drogę? Ponieważ transport lądowy był dziesięć razy droższy od rzecznego.

Gdańsk wrócił do Polski po zwycięskiej wojnie z Krzyżakami, na mocy drugiego pokoju toruńskiego z **1466** r. Odtąd aż do 1618 r. szlachta sprzedawała na Zachód coraz więcej zboża. Nasz kraj był nazywany **spichlerzem Europy**.

Do Gdańska trafiało nie tylko zboże. Drugim towarem poszukiwanym na Zachodzie było **drewno**, potrzebne zwłaszcza do budowy okrętów. Statki wiślane przywoziły też inne towary rolne i leśne: skóry, futra, len, masło, mięso, piwo, miód, wosk, płótno itp.

Do gdańskiego portu przypływały z Zachodu setki okrętów – głównie niderlandzkich, lecz także niemieckich, francuskich, angielskich, a nawet hiszpańskich.

ćwiczyć – tu: bić, chłostać

szkud – (właściwie: *eskudo*) złota moneta hiszpańska z XVI w.

nuncjusz – stały przedstawiciel papieża przy rządzie jakiegoś państwa

Na przykładzie typowego szlachcica zobaczmy, jak przebiegał handel zbożem w XVI w.

4 Szkuta dopłynęła do portu w Gdańsku. Pan Anzelm właśnie sprzedaje żyto gdańskiemu kupcowi. Ten zaraz każe przenieść je do spichlerzy, a potem odsprzeda z zyskiem kupcom z Zachodu. Za pieniądze uzyskane ze sprzedaży zboża pan Anzelm kupi towary przywiezione do Gdańska z Zachodu: beczki wina, jedwab, angielskie sukno, oliwę, przyprawy korzenne, broń, biżuterię dla żony – a także słynne meble gdańskie.

3 Flisacy rozpalili ognisko na statku i gotują sobie posiłek w miedzianym kociołku. Co jedzą? Zwykle kaszę ze słoniną. A śpią pod gołym niebem. Tak będą żyć przez kilka tygodni.
Kapitanem statku jest najczęściej szyper* wynajęty przez właściciela. Jednak pan Anzelm sam jest szyprem, gdyż chce zrobić zakupy w Gdańsku.

2 Szkuta pana Anzelma odbiła od brzegu. Szkuta to największy z wiślanych statków. Ma ok. 30 metrów długości i może zabrać do 100 ton ładunku. Jej załogę stanowi 16–20 **flisaków** – żeglarzy zajmujących się flisem, czyli spławem rzecznym.

1 Szlachcic, który podkręca wąsa, to pan Anzelm. Właśnie przywiózł żyto ze swojego folwarku do Kazimierza nad Wisłą. Zostawi je w **spichlerzu**, tzn. magazynie na zboże. Tam ziarno będzie czekało na spław do Gdańska.

8. Jakie towary spławiano Wisłą do Gdańska?
9. Kto komu sprzedawał towary przywiezione Wisłą do Gdańska?
10. Co szlachta mogła kupić w Gdańsku?

szyper – dowódca małego statku

Sprzedaż zboża przez Gdańsk

Rok	Zboże w łasztach (1 łaszt = 2,2–2,4 tony zboża)
1470	2 200
1492	10 200
1557	40 500
1583	62 781
1618	116 289
1641	91 087
1650	87 040

Świetność Gdańska

U schyłku XVI w. Gdańsk liczył 40 tysięcy mieszkańców (prawie dwa razy więcej niż Kraków). Jego potęga wyrosła na **pośrednictwie w handlu** Polski z Zachodem. Każdy, kto przywiózł towary do miasta, musiał je sprzedać gdańskim kupcom. Oni zaś odsprzedawali te towary za granicę po wyższej cenie.

Podobnie gdańscy kupcy zarabiali na wyrobach przywożonych z zagranicy. W efekcie dochody portowego miasta były 35 razy większe od dochodów ówczesnej stolicy Polski.

Od XV do XVIII w. Gdańsk był jedynym liczącym się polskim portem nad Bałtykiem. Czy to dobrze, że jedynym? Nie.

Po pierwsze, Gdańsk był zbyt potężny. Należał do Polski, ale chciał się rządzić sam. W XVI w. toczył nawet wojnę z królem Stefanem Batorym! Ostatecznie gdańszczanie musieli przeprosić władcę i zapłacić mu odszkodowanie.

Po drugie, gdyby wróg odciął Gdańsk od reszty państwa, zyskałby kontrolę nad naszym handlem zagranicznym. W XVIII w. tak się właśnie stało (zob. s. 193).

11. Co to znaczy, że potęga Gdańska wyrosła na pośrednictwie w handlu?

12. Wyjaśnij, jakie wady miało dla Polski prowadzenie handlu zagranicznego przez tylko jeden liczący się port.

Gdańsk w XVII w. Na pierwszym planie szlachcic (z szablą u boku) kłania się gdańskiemu kupcowi. W tle pustawy port na rzece Motławie. W rzeczywistości był zwykle zatłoczony dziesiątkami statków i łodzi. Obraz z XIX w.

Pytania i polecenia

A. Wyjaśnij, w jaki sposób gospodarczy podział Europy wpłynął na polskie rolnictwo i handel.

B. Przedstaw położenie chłopów żyjących w systemie folwarczno-pańszczyźnianym.

C. Kto i czym handlował w Gdańsku od XV do XVIII w.?

To, co najważniejsze

Gospodarczy podział Europy	W XVI w. nastąpił podział kontynentu na dwie części: 1) zachodnią – miejsko-rzemieślniczą, 2) wschodnią – rolniczą. Miasta Europy Zachodniej musiały importować żywność ze Wschodu, a zapotrzebowanie na nią doprowadziło do wzrostu jej cen.
Polska krajem rolniczym i eksporterem zboża (spichlerz Europy)	Szlachta powiększała folwarki i zamieniała poddanym (chłopom) czynsz na pańszczyznę, by zwiększyć sprzedaż zboża z folwarku.
System folwarczno-pańszczyźniany – poddani dzierżawili od pana ziemię, a w zamian odrabiali pańszczyznę na jego folwarku	Z czasem okazał się niekorzystny dla rolnictwa, gdyż: 1. Chłopi stawali się coraz bardziej zależni od panów. 2. Od XVII w. panowie zbytnio obciążali poddanych pańszczyzną.
Handel przez Gdańsk	Od XV do XVIII w. Gdańsk był jedynym ważnym polskim portem nad Bałtykiem. 1. Do Gdańska spławiano Wisłą zboże, drewno oraz inne towary rolne i leśne: skóry, futra, len, masło, mięso, miód itp. 2. Gdańscy kupcy byli pośrednikami w handlu między polską szlachtą a zagranicznymi kupcami. 3. Za pieniądze uzyskane ze sprzedaży zboża i innych towarów szlachta kupowała w Gdańsku produkty przywiezione z Zachodu (m.in. wino, jedwab, oliwę, przyprawy korzenne, broń), a także meble gdańskie.

Ilustracja ze s. 49

8 Renesans w Polsce

* Czym było odrodzenie (zwane też renesansem) i gdzie się zaczęło?

Królowa Bona

W XV w. kultura odrodzenia docierała nad Wisłę dzięki kontaktom Polski z Italią. Np. Polacy, którzy studiowali na włoskich uniwersytetach, przywozili stamtąd dzieła myślicieli renesansu. Ale **rozkwit odrodzenia** nastąpił u nas w czasach zygmuntowskich, tj. za panowania Zygmunta Starego (1506–1548) i jego syna Zygmunta Augusta (1548–1572).

Wraz z **Boną** – żoną Zygmunta Starego – z Włoch przybyli do Krakowa dworzanie, uczeni i artyści. Łącznie przez dwór na Wawelu przewinęło się ich około tysiąca. To oni rozpowszechnili w Polsce naukę, sztukę i literaturę odrodzenia.

Królowa Bona wspierała rozwój renesansowej kultury, opiekowała się polskimi artystami, a także wywierała wpływ na życie codzienne mieszkańców Polski. Doprowadziła m.in. do zmiany nawyków żywieniowych naszych przodków.

Ówczesna polska szlachta nie ceniła warzyw. Jadła dużo i tłusto, np. kiełbasy warzone z brunatną juchą* lub kwaśną baraninę. Królowa Bona miała tak złe zdanie o polskiej kuchni, że przywiozła do Krakowa włoskiego kucharza. Sprowadziła też z Włoch nieznane naszym przodkom warzywa, nazwane **włoszczyzną** – takie jak sałata, por, seler i kalafior.

Dodajmy, że z początku szlachta źle przyjęła te nowości. Najgorzej było z sałatą, gdyż Polacy uważali ją za pokarm dla bydła. Opowiadano sobie o szlachcicu, który wybrał się na dłużej za granicę, ale prędko wrócił. „Skoro latem dawali mi trawę do jedzenia – wyjaśnił – to nie chciałem czekać do zimy, żeby karmili mnie sianem".

Królowa Bona w wieku 27 lat. Jej dekolty gorszyły Polaków, przyzwyczajonych do kobiet zapiętych pod szyję. Rycina z XVI w.

jucha – tu: sos

1. Jak w XV i XVI w. docierała do Polski kultura odrodzenia?
2. Wyjaśnij, jak królowa Bona przyczyniła się do rozwoju renesansu w Polsce.

Wawel w czasach zygmuntowskich

Zygmunt Stary kazał przebudować zamek na Wawelu w stylu renesansu. Sprowadził architektów z Italii; według ich planów powstał piękny arkadowy* dziedziniec zamku. Powiększono też okna w komnatach, by wpuszczały więcej światła.

Na wieży katedry wawelskiej król kazał zawiesić ogromny **dzwon Zygmunt**. Miał bić nie tylko na chwałę Boga, lecz także dynastii Jagiellonów i Królestwa Polskiego.

Włoski architekt Bartolomeo Berrecci (czytaj: bereczi) zaprojektował **kaplicę Zygmuntowską**. Do dziś jest ona uważana za najpiękniejszą budowlę renesansu w Polsce. Zostali w niej pochowani królowie Zygmunt Stary i Zygmunt August.

Wyjątkową pozycję na dworze królewskim zajmował błazen. Nie tylko rozweselał władcę, ale też mógł mu powiedzieć najbardziej gorzką prawdę. Błaznem Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta był **Stańczyk**, słynący z mądrości i ciętego dowcipu. Kiedyś Stańczyk obserwował, jak lekarze przystawiają choremu królowi pijawki (żeby wyssały „złą krew"). Zaraz krzyknął, że te pijawki to najprawdziwsi dworzanie i przyjaciele królów – bo tak samo wysysają z nich krew, jak dworzanie wyciągają od nich pieniądze i różne dobra.

Zygmunt Stary nie był kolekcjonerem książek – miał ich zaledwie 70. Dopiero jego syn, znakomicie wykształcony Zygmunt August, powiększył królewską bibliotekę do 4 tysięcy tomów.

arkadowy – ozdobiony łukami architektonicznymi

Kaplica Zygmuntowska na Wawelu.

Jan Matejko, *Zawieszenie dzwonu Zygmunta na wieży katedry w Krakowie w 1521 roku.* Wbrew tytułowi obraz ukazuje wydobycie odlanego dzwonu z formy, a nie zawieszenie go na wieży. Z lewej stoi Zygmunt Stary (w koronie) w otoczeniu dworu.

Arras wawelski z ok. 1555 r. Ukazuje dwa lamparty, bażanta i małpkę.

Zygmunt August sprowadził na Wawel wspaniałą kolekcję **arrasów**. Były to ozdobne tkaniny, których kolorowe nici tworzyły jakiś obraz. Król zamówił arrasy w Brukseli (dziś stolica Belgii) i kazał zawiesić na ścianach zamkowych komnat. Do naszych czasów zachowało się w Krakowie 136 arrasów wawelskich.

3. Wyjaśnij, co przebudowano i zbudowano na Wawelu za panowania Zygmunta Starego.
4. Kim był i z czego słynął Stańczyk?
5. Czym są arrasy wawelskie?

Architektura renesansu w Polsce

Zmiany wprowadzane przez króla naśladowali inni. Np. niektórzy magnaci przebudowywali swoje rezydencje* w renesansowym stylu. Pod koniec XVI w. zamek w **Baranowie Sandomierskim** zyskał arkadowy dziedziniec tak podobny do wawelskiego, że budowlę nazwano „małym Wawelem".

Włoscy architekci, którzy przybyli do Polski i na Litwę, zaprojektowali renesansowe ratusze i kamienice w Tarnowie, Poznaniu, Sandomierzu i Lublinie. A w 1580 r. magnat Jan Zamoyski (zob. s. 78) kazał zbudować od podstaw renesansowe miasto. Nazwał je **Zamościem**.

s. 59

Zamość został zaprojektowany przez włoskiego architekta jako „miasto idealne". Mierzył 600 metrów długości, był więc niewielki, ale harmonijnie zaplanowany. U wylotu każdej większej ulicy znajdowała się jakaś piękna budowla. Całość otaczały potężne mury miejskie z siedmioma bastionami*.

rezydencja – wspaniała siedziba (np. pałac)

bastion – element umocnień obronnych: budowla wzmacniająca mury, zwykle umieszczana w narożnikach

Dziedziniec zamku w Baranowie Sandomierskim.

Ratusz w Poznaniu

Poznański ratusz zbudowano ok. 1300 r. jako jednopiętrowy gotycki budynek. W drugiej połowie XVI w. przebudowano go w stylu renesansu. Tak wygląda dziś.

1 Orzeł z XVIII w.

2 Hełm wieży dodany w XVIII w.

3 Wieloboczne wieżyczki.

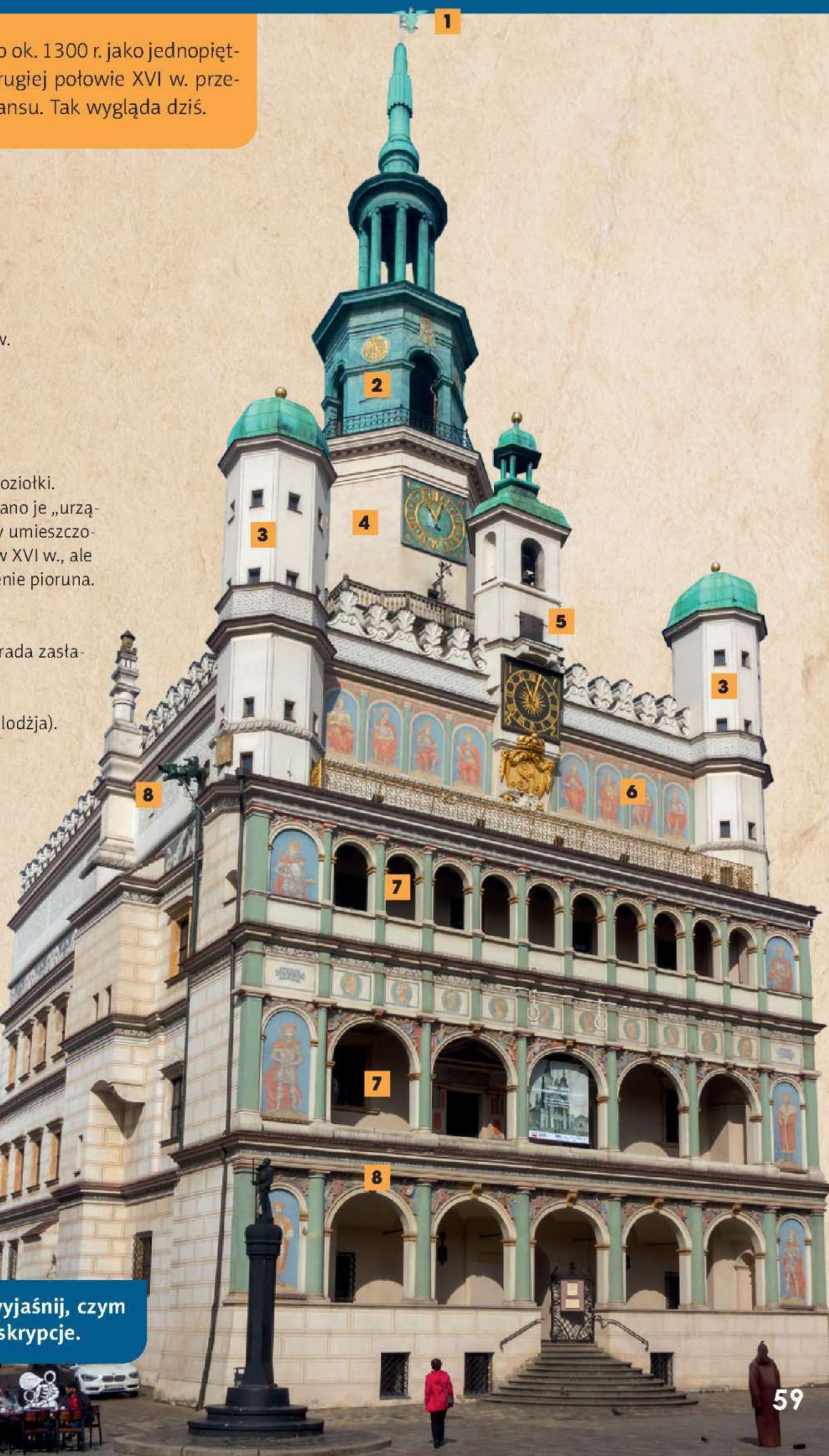
4 Renesansowa wieża.

5 Ukryte za drzwiczkami dwa koziołki. W umowie z ich twórcą nazwano je „urządzeniem błazeńskim". Zostały umieszczone na wieży wraz z zegarem w XVI w., ale w XVII w. zniszczyło je uderzenie pioruna. Obecne pochodzą z XX w.

6 Attyka, tj. ścianka lub balustrada zasłaniająca dach.

7 Renesansowa loggia (czytaj: lodżja). Tą włoską nazwą określa się krużganek albo galerię na zewnątrz budynku. Loggia może być jedno- lub wielopiętrowa. Zwykle jest zdobiona kolumnami albo arkadami.

8 Łacińskie inskrypcje (tj. napisy) ze złotymi myślami, np. taką: „Nie rozmyślaj więcej, niż to konieczne".

*** Wskaż na zdjęciu i wyjaśnij, czym są: attyka, loggia, inskrypcje.**

Mikołaj Rej. Rycina pochodzi z 1568 r., gdy Rej miał 63 lata.

Jan Zamoyski zbudował sobie w mieście pałac. Założył też prywatną wyższą uczelnię – Akademię Zamojską, która przez kilkadziesiąt lat stała na wysokim poziomie. Zamość był także ośrodkiem rzemiosła i handlu oraz jedną z najpotężniejszych fortec w Europie.

6. **Kto i kiedy kazał zbudować Zamość? Co było niezwykłego w projekcie miasta?**

7. **Jakie funkcje pełnił Zamość?**

Literatura

Renesans w Polsce, tak jak w całej Europie, wzbudził zainteresowanie językiem, historią i kulturą własnego kraju. XVI-wieczny poeta i prozaik **Mikołaj Rej** napisał: „A niechaj narodowie wżdy postronni znają, iż Polacy nie gęsi, iż swój język mają!". To znaczy: A niech się inne narody w końcu dowiedzą, że Polacy nie mają gęsiego języka, tylko swój! (gęsim językiem Rej nazwał łacinę, bo jej brzmienie przypominało mu gęganie).

Mikołaj Rej napisał wiele żartobliwych wierszyków, a także poważny dialog o polityce oraz traktat* *Żywot człowieka poczciwego*. Ukazał w nim ideał szlacheckiego życia: na wsi, wśród rodziny, w służbie państwu i zgodnie z przykazaniami Bożymi.

traktat – obszerne dzieło naukowe lub filozoficzne

fraszka – krótki, często żartobliwy wierszyk

tren – utwór poświęcony osobie zmarłej, wyrażający żal po jej stracie

Reja przewyższył talentem **Jan Kochanowski**. Był to najwybitniejszy poeta polskiego odrodzenia, autor m.in. fraszek* oraz trenów*, w których wyraził swój ból po śmierci dwuletniej córeczki Urszulki.

Kochanowski zajmował się sprawami reformy państwa, lecz opisywał także uroki prostego życia – jak odpoczynek w cieniu lipy. W jednej z fraszek zwrócił uwagę na niedocenianą wartość zdrowia:

Ślachetne zdrowie,
Nikt się nie dowie,
Jako smakujesz,
Aż się zepsujesz.

Jan Kochanowski uchodzi za **twórcę literackiej polszczyzny** – takiego języka, jakim pisze się wiersze, powieści i inne utwory literackie.

Andrzej Frycz Modrzewski. Fragment obrazu Jana Matejki *Unia lubelska*.

W okresie renesansu powstało wiele książek poświęconych polityce. Najznakomitsze było 5-tomowe dzieło *O poprawie Rzeczypospolitej*, napisane po łacinie przez **Andrzeja Frycza Modrzewskiego**. Autor domagał się m.in.:

1. Wzmocnienia władzy króla.
2. Utworzenia polskiego Kościoła narodowego, niezależnego od papieża.

Jan Kochanowski w Czarnolesie. Poeta, stojąc z kartkami w ręku, odczytuje swoje utwory rodzinie i przyjaciołom. Czarnolas to wieś między Lublinem a Radomiem, gdzie mieszkał Jan Kochanowski. Obraz z XIX w.

3. Równości wszystkich stanów wobec prawa. W XVI w. za zabicie chłopa morderca płacił 10 grzywien*; ale za zabicie szlachcica mógł zostać skazany na zapłatę co najmniej 120 grzywien – albo na karę śmierci.

Dzieło Frycza Modrzewskiego stało się znane nie tylko w Polsce, lecz także za granicą. Zjednało mu wielbicieli, ale i wrogów, zwłaszcza wśród duchowieństwa i szlachty. Papież umieścił je w *Indeksie ksiąg zakazanych*; szlachta nie zgadzała się na zrównanie jej w prawach z chłopami. Poglądy Frycza Modrzewskiego wyprzedzały bowiem jego epokę, tzn. były zbyt śmiałe dla ludzi żyjących w XVI w. Doceniono je znacznie później – gdy powszechny stał się pogląd o równości wszystkich ludzi.

8. Podaj autora *Żywota człowieka poczciwego* i przedstaw tematykę tego utworu.

9. Wyjaśnij, co to znaczy, że Jan Kochanowski uchodzi za twórcę literackiej polszczyzny.

10. Dlaczego dzieło *O poprawie Rzeczypospolitej* wzbudziło wrogość części duchowieństwa i szlachty?

Tekst źródłowy

Trzeba pacholęta uczyć, jako się przeciw drugiemu zachować mają. Co winne rodzicom, co sąsiadom, co rzeczypospolitej (...). A ponieważ dziatki i młodzieńcy nie tylko uszyma, ale też i oczyma od starszych, a najwięcej od rodziców, biorą przykład (...): przeto rodzice niech się wszelakim sposobem o to starają, aby oni sami tak się przed oczyma dziatek swych sprawowali, jakiemi by je chcieli mieć. Zaiste* ojciec pijanica nie dokaże tego, aby miał w synu trzeźwości miłość wzbudzić (...).*

Andrzej Frycz Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej*, 1551 r.

* Czego należy uczyć dzieci?
* Jak powinni się zachowywać rodzice w obecności swoich dzieci? Wyjaśnij dlaczego.

grzywna – ok. 200 gramów srebra

przeciw drugiemu – tu: w stosunku do drugiego (człowieka)

zaiste – naprawdę

Gimnazjum jezuickie w Poznaniu było tak dobre, że jezuici chcieli przekształcić je w uniwersytet. Sprzeciwili się temu wykładowcy Akademii Krakowskiej. Bali się, że żacy będą woleli studiować w Poznaniu niż w Krakowie.

I uniwerrrsytet w Poznaniu powstał dopierrro w XX wieku.

Szkoły i uniwersytety

W XVI w. w Polsce istniało prawdopodobnie ok. 3 tysięcy szkół parafialnych. Niewiele z nich stało jednak na wysokim poziomie. Chodzili do nich jedynie chłopcy, i to nie wszyscy – w połowie XVI w. tylko co trzeci szlachcic umiał czytać i pisać. Do szkół uczęszczali też synowie mieszczan. Natomiast chłopi byli w ogromnej większości niepiśmienni.

Lepiej niż w szkołach parafialnych uczono w gimnazjach humanistycznych, zakładanych przez protestantów, oraz w kolegiach jezuickich. Ich uczniowie poznawali języki starożytne oraz literaturę grecką i rzymską.

Na uniwersytecie krakowskim w XVI w. wciąż realizowano średniowieczny program studiów – najważniejszą z nauk była teologia. Z tego powodu malała rola tej uczelni.

Mieszkańcy Polski i Litwy mieli jednak coraz więcej możliwości zdobywania wiedzy. W **1579** r. założono **uniwersytet w Wilnie**, a pod koniec XVI w. – wspomnianą już **Akademię Zamojską**. Polacy chętnie jeździli też na studia do Włoch i Niemiec. Mimo to renesans nie stał się u nas powszechny. Uczeni i artyści przebywali głównie na dworze królewskim oraz w rezydencjach magnackich, a renesansowa architektura ograniczała się do zamków, ratuszy i kamienic zamożnych mieszczan.

11. Omów możliwości kształcenia, jakie mieli Polacy pod koniec XVI w.

Jan Matejko, *Zygmunt I [Stary] nadający przywilej szlachectwa profesorom Akademii Krakowskiej*. Król tak cenił krakowską uczelnię, że w 1535 r. nobilitował jej wykładowców, tzn. nadał im szlachectwo.

Pytania i polecenia

A. Omów zasługi Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta dla rozwoju kultury renesansowej w Polsce.

B. Wymień zabytki architektury renesansowej w Polsce.

C. Przedstaw dokonania Mikołaja Reja, Jana Kochanowskiego i Andrzeja Frycza Modrzewskiego.

To, co najważniejsze

Renesans w Polsce

Rozkwit odrodzenia w czasach zygmuntowskich	Zygmunt Stary: 1) kazał przebudować zamek na Wawelu w renesansowym stylu; 2) ożenił się z włoską księżniczką Boną, z którą przybyli do Polski dworzanie, uczeni i artyści z Włoch. Zygmunt August: 1) powiększył królewską bibliotekę, 2) sprowadził z Brukseli kolekcję arrasów.
Zmiany na Wawelu za panowania Zygmunta Starego	1. Powstał arkadowy dziedziniec. 2. Powiększono okna komnat. 3. Na wieży katedry wawelskiej zawieszono dzwon Zygmunt. 4. Zbudowano kaplicę Zygmuntowską.
Architektura	1. Zamek w Baranowie Sandomierskim – „mały Wawel". 2. Ratusze i kamienice w Tarnowie, Poznaniu, Sandomierzu i Lublinie. 3. Zamość – renesansowe miasto zbudowane od podstaw przez Jana Zamoyskiego.
Literatura	Mikołaj Rej – napisał dialog o polityce, traktat *Żywot człowieka poczciwego* i liczne żartobliwe wierszyki. Jan Kochanowski – twórca literackiej polszczyzny, autor m.in. fraszek i trenów. Andrzej Frycz Modrzewski – napisał dzieło o polityce *O poprawie Rzeczypospolitej*.
Oświata	1. Szkoły parafialne – ok. 3 tysięcy. 2. Protestanckie gimnazja humanistyczne oraz kolegia jezuickie. 3. Założenie uniwersytetu w Wilnie (1579) i Akademii Zamojskiej.

Ilustracja ze s. 61

9 Unia lubelska

* Przypomnij, z jakich powodów Polska i Litwa zawarły unię w 1386 r.

Zwolennicy i przeciwnicy ściślejszej unii

Unia polsko-litewska z **1386 r.** była **unią personalną** – oba państwa łączyła tylko osoba wspólnego monarchy (który w Polsce był królem, a na Litwie – wielkim księciem). Jednak za rządów Zygmunta Augusta polska szlachta zaczęła się domagać **zawarcia ściślejszej unii Polski z Litwą**, ponieważ:

1. Polacy uważali, że związek Polski i Litwy przynosi korzyści obu stronom.

2. Unia personalna mogła się rozpaść w razie bezpotomnej śmierci króla (Zygmunt August nie miał dzieci). Gdyby Litwa nie uznała nowego króla Polski, unia przestałaby istnieć.

3. Polacy obawiali się, że gdy minie zagrożenie Litwy ze strony Moskwy, unia przestanie być Litwinom potrzebna. A przecież polska szlachta płaciła podatki na armię, ta zaś wraz z armią litewską broniła granic Litwy. Polacy oczekiwali korzyści w zamian za tę pomoc.

Polska szlachta uważała, że Litwę należy wcielić do **Korony**, tj. do Polski, bo tak rozumiała zapis umowy w Krewie (1385). Polacy mogliby wówczas kupować ziemię na Litwie; niektórzy chcieli nawet zmienić nazwę tego kraju na: Nowa Polska (na wzór Małopolski i Wielkopolski).

Zygmunt August z początku sprzeciwiał się ściślejszej unii. Wiedział, że po jej zawarciu zmaleje jego władza na Litwie, gdyż litewska szlachta zyska więcej praw (na wzór polskiej szlachty). Z czasem monarcha uznał jednak, że bez polskiej pomocy Litwa nie poradzi sobie z Moskwą. Zagrożenie było poważne – wielcy książęta moskiewscy dążyli do opanowania „ziem ruskich", które zajmowały większość obszaru Litwy.

Sami Litwini byli podzieleni w sprawie zawarcia ściślejszej unii z Polską.

Żołnierz litewski. U boku ma miecz, w jednej ręce trzyma tarczę, a w drugiej buzdygan, tj. metalową głowicę osadzoną na trzonku. Broń ta służyła do zadawania ciosów łamiących kości. Ilustracja z drugiej połowy XVI w.

Lublin – miasto na szlaku łączącym Kraków z Wilnem. Największą świetność osiągnęło w XVI w. Zniszczone przez pożary w drugiej połowie tego stulecia, zostało odbudowane w stylu renesansu.
Obraz z pierwszej połowy XVII w.

1. Nową unię popierała mniej zamożna szlachta litewska. Liczyła na to, że uzyska prawa i przywileje polskiej szlachty – m.in. będzie miała swoich przedstawicieli w sejmie.

2. Wielu litewskich magnatów sprzeciwiało się ściślejszej unii. Po jej zawarciu straciliby wyjątkową pozycję w państwie, gdyż wzrosłoby znaczenie szlachty.

3. Zarówno szlachta, jak i magnaci nie zgadzali się na wcielenie Litwy do Polski. Bali się, że ich krajem będą rządzić Polacy, a Litwini zostaną zmuszeni do polonizacji – będą musieli mówić po polsku oraz przyjąć polskie obyczaje i kulturę. Dlatego nawet zwolennicy ściślejszej unii domagali się zachowania niezależności Litwy od Polski.

1. **Dlaczego polska szlachta pragnęła zawarcia ściślejszej unii Polski z Litwą?**
2. **Przedstaw stanowisko Zygmunta Augusta w sprawie nowej unii obu państw.**
3. **Co o projekcie ściślejszej unii Polski z Litwą sądzili Litwini?**

Zawarcie unii lubelskiej

W styczniu 1569 r. rozpoczął obrady w **Lublinie** wspólny polsko-litewski sejm, który miał doprowadzić do ściślejszej unii Polski z Litwą. Okazało się to niezwykle trudne.

Litwini tak się bali utraty niezależności, że nie chcieli nawet obradować razem z Polakami. Z kolei Polacy ani myśleli zgodzić się na ustępstwa, które rozwiałyby obawy Litwinów. Osobne, bezowocne obrady ciągnęły się tygodniami. Gdy zniecierpliwiony Zygmunt August kazał jednym i drugim radzić wspólnie, Litwini pod osłoną nocnej śnieżycy wyjechali z Lublina.

Akt unii lubelskiej z 1569 r. U dołu są przywieszone pieczęcie króla oraz dostojników Polski i Litwy, którzy w ten sposób wyrazili zgodę na postanowienia dokumentu.

Tekst źródłowy

Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie jest jedno nierozdzielne i nieróżne ciało, a także nieróżna, ale jedna spolna Rzeczpospolita, która się ze dwu państw i narodów w jeden lud zniosła i spoiła*.*

Akt unii lubelskiej, 1569 r.

* Jaką nazwę noszą odtąd Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie?

* Co akt unii zmienia we wzajemnych stosunkach Polski i Litwy?

znieść – tu: zgromadzić

spoić – tu: złączyć

Nazwę **Rzeczpospolita** można odmieniać na dwa sposoby: albo jako jeden wyraz (czyli: kogo? czego? – Rzeczpospolitej, z kim? z czym? – z Rzeczpospolitą), albo jako słowo złożone z dwóch części (kogo? czego? – Rzeczypospolitej, z kim? z czym? – z Rzecząpospolitą).
Niepoprawne są więc formy: „Rzeczypospolita" czy „z Rzeczypospolitą".

Wówczas oburzony król oderwał od Litwy i przyłączył do Korony kolejno: **Podlasie**, **Wołyń** i **Ukrainę** (1569). Tak Litwa straciła ziemie, które zapewniały jej żywność. Polska powiększyła się o te obszary, lecz wraz z nimi zyskała dwóch groźnych sąsiadów: Moskwę i Tatarów.

Na wieść o utracie ogromnej części państwa litewscy posłowie pospiesznie wrócili do Lublina. W lipcu **1569 r.** król, senatorowie i posłowie obu państw podpisali akt **unii lubelskiej**. Stwierdzał on, że:

1. Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie tworzą jedno państwo: **Rzeczpospolitą**.
2. Wspólne dla Rzeczpospolitej są: król, wybierany przez szlachtę polską i litewską, a także sejm, moneta, polityka zagraniczna i obronna.
3. Polska i Litwa zachowują odrębne: terytoria, urzędy, armie, skarb, prawa i języki urzędowe.

Za wspólną własność Polski i Litwy uznano Inflanty (por. s. 41).

4. Jakie ziemie Zygmunt August przyłączył do Korony w 1569 r.? Wyjaśnij, dlaczego tak postąpił.

5. Co na mocy unii lubelskiej było wspólne, a co – odrębne dla Polski i Litwy?

Jan Matejko, *Unia lubelska*. Z krzyżem w ręku stoi Zygmunt August. Obraz został namalowany z okazji 300-lecia zawarcia unii.

Rzeczpospolita po unii lubelskiej

W 1569 r. Polacy i Litwini przekształcili unię personalną z 1386 r. w **unię realną**, tj. rzeczywistą – związek państw oparty na wspólnych instytucjach państwowych (takich jak król i sejm).

Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie połączyły się w jedno państwo, choć zachowały odrębność. Szlachta nazwała to państwo „Rzeczpospolitą", czyli republiką. Uważała je bowiem za republikę szlachecką, w której władzę sprawują sejm i sejmiki, a król „panuje, ale nie rządzi".

Państwo połączone unią lubelską nazywamy obecnie **pierwszą Rzeczpospolitą**. Istniało ponad 200 lat: od zawarcia unii lubelskiej (1569) do III rozbioru Polski (1795). Za granicą Rzeczpospolitą określano często jako Polskę albo Królestwo Polskie. Popularne dziś określenie **Rzeczpospolita Obojga Narodów** pochodzi z końca XVIII w. (choć w akcie unii lubelskiej jest już mowa o „obojgu narodach").

Rzeczpospolita po unii lubelskiej (1569)

* Które z wymienionych miast Rzeczpospolitej należały do Litwy, a które – do Korony: Grodno, Kamieniec Podolski, Kijów, Kowno, Kraków, Lublin, Lwów, Łuck, Mińsk, Wilno, Witebsk?

LEGENDA

- granice Rzeczpospolitej
- granice między Koroną a Litwą (od 1569)
- ziemie wcielone do Korony
- lenna Korony
- lenna Rzeczpospolitej
- miejsce zawarcia unii
- granice Cesarstwa Rzymskiego

Mimo że powstała „wspólna Rzeczpospolita", podział na Litwę i Koronę (Polskę) nie został zniesiony. Oznacza to, że pod niektórymi względami pozostały one odrębnymi państwami.

Osobne były m.in. urzędy. I tak np. skarbem Korony zarządzał podskarbi wielki koronny, a skarbem Litwy – podskarbi wielki litewski.

6. Wymień dawne i dzisiejsze nazwy państwa utworzonego na mocy unii lubelskiej.

Ocena unii lubelskiej

Unia lubelska przyniosła obu państwom znaczne korzyści:

1. Dzięki wspólnej polityce zagranicznej i obronnej Polska i Litwa połączyły siły. Już w XVI w. Rzeczpospolita stoczyła zwycięską wojnę z Moskwą (zob. s. 81).

2. Wspólny sejm, w którym zasiedli posłowie i senatorowie z Litwy, ułatwił rządzenie połączonymi państwami.

3. Szlachta litewska zyskała prawa i przywileje polskiej szlachty.

Ale między Polakami a Litwinami istniały też napięcia:

1. Litwa bezskutecznie domagała się zwrotu Podlasia, Wołynia i Ukrainy, odebranych jej tuż przed zawarciem unii.

2. Litwini uważali postanowienia unii lubelskiej za korzystniejsze dla Polski niż dla Litwy. Np. w izbie poselskiej, liczącej od 140 do 170 posłów, zasiadało tylko 48 reprezentantów Litwy. W 140-osobowym senacie – 27 senatorów z Litwy. Posłowie i senatorowie z Korony mieli zdecydowaną większość.

Z czasem szlachta litewska zaczęła się **polonizować**. Robiła to jednak dobrowolnie, a nie pod przymusem. Po 1569 r. Litwini nie dążyli bowiem do zerwania unii z Polską; chcieli jedynie, żeby Litwa i Polska stały się równymi partnerami w Rzeczpospolitej. Cel ten udało się im osiągnąć dopiero u schyłku XVIII w.

Arras z herbami Polski (Orzeł) i Litwy (Pogoń). Został utkany w Brukseli ok. 1555 r.

7. Przedstaw korzyści, jakie przyniosła Polsce i Litwie unia lubelska.

8. Omów napięcia między Polakami a Litwinami po 1569 r.

Pytania i polecenia

A. Kto i z jakich powodów popierał zawarcie ściślejszej unii Polski i Litwy, a kto i dlaczego się temu sprzeciwiał?
B. Podaj główne postanowienia aktu unii lubelskiej.
C. Czym się różniła unia realna od unii personalnej z 1386 r.?

To, co najważniejsze

Stosunek do ściślejszej unii Polski i Litwy	Zwolennicy: 1. Polska i litewska szlachta. 2. Zygmunt August (z powodu zagrożenia Litwy przez Moskwę).	Przeciwnicy: Wielu litewskich magnatów.
	Litewscy zwolennicy i przeciwnicy unii obawiali się wcielenia Litwy do Polski i przymusowej polonizacji.	
Sejm w Lublinie (1569)	1. Zygmunt August oderwał od Litwy i przyłączył do Korony Podlasie, Wołyń i Ukrainę. 2. Król, senatorowie i posłowie obu państw zawarli unię lubelską. Na jej mocy: • powstała Rzeczpospolita, • wspólne były: król, sejm, moneta, polityka zagraniczna i obronna, • osobne dla Polski i Litwy pozostały: terytoria, urzędy, armie, skarb, prawa i języki urzędowe. Inflanty uznano za wspólną własność Polski i Litwy.	
Rzeczpospolita po unii lubelskiej	1. Unia personalna została zastąpiona unią realną. 2. Rzeczpospolita stanowiła jedno państwo, ale pod niektórymi względami Polska i Litwa zachowały odrębność.	
Ocena unii lubelskiej	Obopólne korzyści: 1. Dzięki wspólnej polityce zagranicznej i obronnej Polska i Litwa połączyły siły. 2. Wspólny sejm ułatwił rządzenie państwem. 3. Szlachta litewska zyskała prawa i przywileje polskiej szlachty.	Napięcia między Polakami a Litwinami: 1. Litwa domagała się zwrotu Podlasia, Wołynia i Ukrainy. 2. Litwini uznali postanowienia unii za korzystniejsze dla Polski niż dla Litwy.

Ilustracja ze s. 66

10 Bezkrólewie i wolna elekcja

* Przypomnij postanowienia unii lubelskiej.

Obszar i społeczeństwo Rzeczpospolitej

W 1569 r. Rzeczpospolita zajmowała obszar ponad 800 tysięcy km² i była trzecim co do wielkości krajem w Europie (po Moskwie i Turcji). Liczyła ok. 7,5 miliona mieszkańców – znacznie mniej niż najludniejsza w Europie Francja (ok. 16 milionów).

Ówczesna Rzeczpospolita była państwem **wielonarodowym**. W XVI w. mieszkało w niej ok. 40% Polaków; resztę stanowili Rusini (co najmniej 25%), Niemcy (ok. 15%), Litwini (ok. 10%), Żydzi (ok. 5%) i mniejsze grupy ludzi innych narodowości. Współistniały różne wyznania i religie: katolicyzm, prawosławie, luteranizm, kalwinizm, arianizm, judaizm i islam.

Społeczeństwo dzieliło się na cztery stany: duchowieństwo, szlachtę, mieszczaństwo oraz chłopstwo. **Stanem uprzywilejowanym była szlachta**, gdyż:

1. Tylko ona miała prawo głosu w sejmie i na sejmikach, więc mogła decydować o sprawach państwa.
2. Pozbawiła mieszczan prawa posiadania ziemi (przez co pozbyła się konkurentów w handlu zbożem).
3. Na jej utrzymanie pracowali chłopi.

Dopiero po wielu latach okazało się, jak szkodliwa dla państwa była przewaga szlachty nad innymi stanami.

Król w otoczeniu senatorów duchownych i świeckich (siedzą) oraz posłów (stoją u dołu). Na oparciu tronu herby Polski i Litwy, a wokół postaci – herby ziem i lenn Królestwa Polskiego. Rycina z 1506 r.

1. Wymień narodowości zamieszkujące Rzeczpospolitą w XVI w.
2. Jakie religie i wyznania współistniały w XVI-wiecznej Rzeczpospolitej?
3. Na czym polegała przewaga szlachty nad innymi stanami?

Bezkrólewie

Wraz ze śmiercią Zygmunta Augusta w **1572** r. wygasła dynastia Jagiellonów, która władała Polską przez 186 lat. Nastało **bezkrólewie**, a nasi przodkowie musieli ustalić, jak wybrać nowego monarchę. Był to trudny czas – państwu pozbawionemu władcy groziły: napaść wrogów, rozzuchwalenie się bandytów, a nawet wojna domowa.

Aby zapobiec tym niebezpieczeństwom, szlachta poszczególnych województw zawiązywała **konfederacje wojewódzkie**, czyli związki zbrojne zawierane dla osiągnięcia jakiegoś celu. Podczas bezkrólewia konfederacje zastępowały władzę państwową. W 1572 r. zajęły się:
1) utrzymaniem porządku,
2) sądzeniem przestępców.

Dzięki konfederacjom wojewódzkim podczas bezkrólewia nie doszło do rozruchów (inaczej niż w większości państw ówczesnej Europy). Była to zasługa szlachty, która umiała wziąć na siebie odpowiedzialność za państwo.

Senatorowie powołali na czas bezkrólewia zastępcę monarchy. Nazwali go **interreksem** (*interrex* to po łacinie „międzykról"). Został nim prymas Polski. Do jego zadań należało m.in. zapewnienie państwu bezpieczeństwa.

4. Jakie problemy wywołała śmierć Zygmunta Augusta?
5. Co zrobili senatorowie i szlachta, by zapewnić pokój w państwie podczas bezkrólewia?

Fragment nagrobka Zygmunta Augusta w kaplicy Zygmuntowskiej na Wawelu. Nagrobek został wykonany w latach 70. XVI w.

Konfederacja warszawska

W styczniu 1573 r. zebrał się w Warszawie sejm, by ustalić zasady powołania na tron nowego króla Polski. Posłowie i senatorowie postanowili, że monarchę wybierze szlachta, która zgromadzi się na sejmie elekcyjnym i dokona **wolnej elekcji** (tj. wolnego wyboru).

Wolna elekcja polegała na tym, że:
1) kandydatem na króla mógł zostać każdy szlachcic z kraju i zagranicy,
2) każdy szlachcic z Polski i Litwy miał prawo **osobiście** wziąć udział w wyborze monarchy.

W **1573** r. sejm uchwalił też akt **konfederacji warszawskiej**, określający zasady zachowania „porządku i obrony Rzeczypospolitej" w okresie bezkrólewia. Dokument ten postanawiał m.in., że:

Akt konfederacji warszawskiej z 1573 r. Przywieszono do niego ponad 200 pieczęci.

Tekst źródłowy

A iż w Rzeczypospolitej naszej jest [różność] niemała [w sprawie religii chrześcijańskiej], za[po]biegając temu, aby się z tej przyczyny między ludźmi [kłótnia] jaka szkodliwa nie wszczęła, którą po inszych królestwach jaśnie widzimy, obiecujemy to sobie spólnie [za nas i potomków naszych na wieczne czasy pod obowiązkiem przysięgi, wiarą, uczciwością, honorem i sumieniem naszym], iż którzy jesteśmy [różni w wierze], pokój między sobą zachować, a dla różnej wiary (...) krwie nie przelewać ani się [nie karać konfiskatą dóbr (...), więzieniami i wygnaniem] (...).*

Akt konfederacji warszawskiej, 1573 r.

* Jakie przyczyny zawarcia konfederacji podają autorzy dokumentu?
* Co sobie wzajemnie gwarantują?

konfiskata – kara polegająca na odebraniu komuś majątku przez państwo

1. Polska i Litwa wspólnie wybiorą monarchę (gdyby wybrały osobno, unia mogłaby się rozpaść).
2. Nowy król przysięgnie, że zachowa wszystkie prawa i przywileje szlacheckie.
3. Katolicy i różnowiercy (tj. protestanci) utrzymają między sobą **pokój religijny**, a w Rzeczpospolitej będzie nadal panowała **wolność wyznania** (zob. tekst źródłowy).

Postanowienie o pokoju religijnym i wolności wyznania przyjęli przedstawiciele szlachty katolickiej i protestanckiej, by uchronić państwo przed wybuchem wojen religijnych.

Akt konfederacji warszawskiej podpisała większość posłów oraz część senatorów świeckich. Senatorowie duchowni, tj. biskupi, odmówili zgody – z wyjątkiem biskupa krakowskiego, który dopisał zastrzeżenie: „dla dobra pokoju".

Akt konfederacji warszawskiej był pierwszym w Europie dokumentem gwarantującym tolerancję religijną.

6. Na czym polegała wolna elekcja?
7. Przedstaw postanowienia konfederacji warszawskiej.

Pierwsza wolna elekcja

Wiosną **1573** r. ok. 40 tysięcy szlachty zjechało na sejm elekcyjny pod Warszawą. Na obszernym placu ustawiono budynek dla senatorów nazwany szopą. Wokół niej stanęła szlachta, zgromadzona według województw.

Sejm rozpoczął się od nabożeństwa, po czym posłowie obcych państw przedstawili swoich kandydatów na króla.

Obraz Jana Matejki przedstawia elekcję w 1573 r. Właśnie wybrano Henryka Walezego; widoczni na środku dwaj francuscy posłowie spieszą do namiotu (w rzeczywistości był to drewniany budynek), by złożyć przysięgę w imieniu swego pana.

Nie było wśród nich ani jednego Polaka. Szlachta mówiła wprawdzie o „Piaście", tj. polskim kandydacie – ale nie wskazała nikogo godnego korony.

Głosowano województwami, tzn. szlachta każdego województwa wybierała swojego kandydata i przekazywała jego imię senatorom. Królem Polski miał zostać ten, kogo jednomyślnie poprą wszystkie województwa.

Podczas pierwszej wolnej elekcji szlachta powołała na tron księcia **Henryka Walezego**, brata króla Francji. Do sukcesu Henryka przyczynił się poseł francuski w Warszawie, który pozyskał szlachtę obietnicami bez pokrycia (pokpiwano, że obiecałby nawet złoty most na Wiśle, byle zdobyć koronę dla swego pana).

Od 1573 r. szlachta przez prawie 200 lat wybierała monarchów przez wolną elekcję. Dodajmy: niestety. Był to zły sposób obierania władcy, gdyż:

1. Królami zostawali najczęściej cudzoziemcy, którzy dbali o interesy własne, a nie Rzeczpospolitej.
2. Po śmierci monarchów następowały długie i groźne dla państwa bezkrólewia.
3. Zdarzały się niezgodne elekcje, które prowadziły do wojen domowych.
4. Z czasem wpływ na wybór króla zaczęły wywierać sąsiednie państwa. Ich władcy posługiwali się przekupstwem, a nawet siłą, by wprowadzić na tron swego kandydata.

8. Omów przebieg sejmu elekcyjnego.
9. Wskaż wady wolnej elekcji.

Zobowiązania króla

Choć szlachta wybrała Henryka Walezego na króla, obawiała się jego rządów, ponieważ:

1. Obca mu była tolerancja religijna. W wojnie religijnej we Francji walczył po stronie katolickiej przeciwko protestantom.
2. We Francji torował sobie drogę **absolutyzm** – ustrój, w którym monarcha rządzi sam, bez udziału parlamentu, a przywileje stanowe są ograniczone (zob. s. 132).

Szlachta Rzeczpospolitej postanowiła uniemożliwić Henrykowi Walezemu prześladowanie protestantów i wzmocnienie władzy. Dlatego kazała mu przyjąć warunki, których miał przestrzegać jako król Polski. Warunki takie musiał potem zaprzysiąc każdy następny monarcha. Były ich dwa rodzaje: artykuły henrykowskie i *pacta conventa* (czytaj: pakta konwenta).

Anna Jagiellonka, siostra Zygmunta Augusta, na portrecie z 1576 r. Trzy lata wcześniej miała zostać żoną Henryka Walezego i królową Polski, jednak młody król ani myślał żenić się z 50-letnią królewną. Annę koronowano wraz z następcą Henryka, dlatego portret ukazuje ją jako królową Polski (zob. s. 77).

Polscy posłowie u Henryka Walezego. Polacy (stoją z lewej) pojechali do Paryża, by zawiadomić Henryka Walezego (młody mężczyzna w złotej szacie) o wyborze na króla i uzyskać jego zgodę na ustalone przez szlachtę warunki. Obraz Teodora Axentowicza z ok. 1910 r.

1. **Artykuły henrykowskie** to – wbrew nazwie – te same zobowiązania wszystkich królów elekcyjnych. Ograniczały władzę monarchy, który oświadczał m.in., że:

• uzna wolną elekcję i nie będzie się uważał za monarchę dziedzicznego,

• bez zgody sejmu nie nałoży podatku ani nie zwoła pospolitego ruszenia,

• bez zgody izby senatorskiej nie wypowie wojny ani nie zawrze pokoju,

• będzie przestrzegał postanowień konfederacji warszawskiej,

• co dwa lata zwoła sejm, którego obrady potrwają nie dłużej niż sześć tygodni,

• przy swoim boku będzie utrzymywał radę 16 senatorów, kontrolującą jego poczynania,

• jeśli złamie którekolwiek postanowienie, poddani będą mieli prawo wypowiedzieć mu posłuszeństwo.

2. ***Pacta conventa*** (po łacinie: „warunki uzgodnione") zawierały dodatkowe zobowiązania, odmienne dla każdego króla. Henryk Walezy musiał m.in. obiecać, że z własnych pieniędzy wybuduje flotę na Bałtyku.

Artykuły henrykowskie i *pacta conventa* miały uchronić państwo przed absolutyzmem i potwierdzić szlacheckie wolności. Były rodzajem umowy między władcą a jego pod-

HENRICVS DEI
GRATIA REX POLONIAE
MAGNVS DVX LITVVANIAE, RVS-
SIAE, PRVSSIAE, MAZOVVIAE, SAMOGI-
tiæ, Kiovviæ, Volhiniæ, Podlachiæ, Liuoniæ, &c. Nec non
Dux Andium, Borbonitorum, Alueruorum. Comes Mar-
chiæ, Forestii, Querci, Rouergij, Monisfori.

VNIVERSIS ET SINGVLIS CONTRIBV-
tionum seu exactionum publicarum Exactoribus, in publicis Regni
Comitijs Lublinen. & Varsouien. tempore adhuc Serenis. Principis
D. Sigismundi Augusti Regis Poloniæ antecessoris nostri desideratissimi, atque etiam post eius mortem, in Comitijs felicis Electionis nostræ ad Varsouiam & pagum Kamien. per vniuersos Regni ordines illic congregatos laudatis & institutis, tum etiam Podvvodarum &
anni Coronarij seu Coronationis nostræ, exteriorisq; omnium publicorum, & nostratium priuatorum redituum, ex Ciuitatibus & Oppidis nostris & aliarū personarum, ex antiqua consuetudine pendi solitorū, Contributori, atq; personarijs, vbilibet per Regnum nostrum & Dominia illi adiuncta constitutis, fidelibus nobis dilectis, gratiam nostrā Regiam. Fideles dilecti, in aduentu nostro felici ad hoc Regnū, Diuina benignitate ex concordi electione omnium eius ordinum ad nos delatum, suscepris ex eadem Diuina clementia Regijs insignijs, & gubernaculis Reipub: prathensis, inter alias deliberationes quæ in his Comitijs Coronationis nostræ pro Reipub: susceptæ fuerunt, fuit & illa non postremo loco proposita, de rebus fidei, ac pecuniis publicis, quas cum summa inopia ærarij publici ob continuas præcedentium temporum impensas, vt de illis ratio talis iniretur, per quam rursus pecuniæ conquiri, & inopia ac defectus fidei, ac eius impedimenta cessatorum tollere possent. Et quum esset nobis per Cessatores nostros, ac etiam officiales fidei publici relatum, multas ac ingentes summas pecuniarū ex contributionibus publicis, & aliis personarum nominibus superius recensitis, adhuc penes exactores & quosdam ciuitates præsertim verò primarias Prussiæ restasse, quas correctū in fiscum publicū inuolerunt, plurimas etiam remissas, per eos quidecreto Comitiorum non parerunt, & contributiones illas exhonestoris soluere

Pierwsza strona spisanych po łacinie artykułów henrykowskich z 1573 r. Początek dokumentu głosi: „Henryk, z Bożej łaski król Polski, wielki książę Litwy"...

danymi: gdyby król nie przestrzegał warunków tej umowy, szlachta miała prawo pozbawić go tronu. W praktyce największy wpływ na monarchę zyskali magnaci, gdyż to oni go kontrolowali jako rada senatorów.

10. Dlaczego szlachta nie ufała Henrykowi Walezemu?

11. W jaki sposób artykuły henrykowskie ograniczały władzę króla?

12. Czym się różniły *pacta conventa* od artykułów henrykowskich?

Król Henryk Walezy

W styczniu 1574 r. 22-letni Henryk Walezy przybył do Polski. Spędził u nas pięć miesięcy – i w tym czasie zraził do siebie licznych poddanych. Języka polskiego nie rozumiał i nie próbował się go uczyć, łaciny nie znał (w przeciwieństwie do szlachty), a nocami hulał z francuskimi dworzanami. Jednak nie był tylko „królem malowanym", jak go złośliwie nazwano. Pozyskiwał zwolenników przez rozdawnictwo urzędów i planował reformę gospodarczą. Żeby zmusić do uległości prymasa, kazał wycelować armaty w jego siedzibę.

W czerwcu **1574** r., na wieść o śmierci króla Francji, Henryk Walezy wymknął się nocą z zamku na Wawelu i uciekł do ojczyzny. Objął tron po bracie jako Henryk III; do końca życia uważał się za króla Polski. Zginął zasztyletowany przez zamachowca (1589).

13. Czym Henryk Walezy zraził do siebie poddanych?

14. Dlaczego panowanie Henryka Walezego trwało tylko 5 miesięcy?

Henryk Walezy. Król już samym wyglądem budził niechęć szlachty: często nosił stroje kapiące od ozdób, a w uszach – podwójne kolczyki. Portret z XVI w.

Artur Grottger, *Ucieczka Henryka Walezego z Polski*. Król jedzie na białym koniu. Obraz z XIX w.

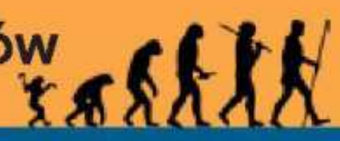
Pytania i polecenia

A. Scharakteryzuj stosunki narodowościowe i wyznaniowe w XVI-wiecznej Rzeczpospolitej.
B. Kto i w jaki sposób wybierał króla podczas wolnej elekcji?
C. Dlaczego szlachta kazała monarchom zaprzysięgać artykuły henrykowskie i *pacta conventa*?

To, co najważniejsze

Rzeczpospolita po unii lubelskiej	Była państwem wielonarodowym, w którym: 1) mieszkali Polacy, Rusini, Niemcy, Litwini, Żydzi i inni, 2) współistniały różne wyznania i religie: katolicyzm, prawosławie, luteranizm, kalwinizm, arianizm, judaizm i islam, 3) szlachta była stanem uprzywilejowanym.
Bezkrólewie po śmierci Zygmunta Augusta (1572–1573)	1. Konfederacje wojewódzkie szlachty dbały o porządek i sprawowały sądy. 2. Prymas Polski został interreksem, tj. zastępcą króla. Miał m.in. zapewnić państwu bezpieczeństwo. 3. Wybór króla przez wolną elekcję: • mógł nim zostać każdy szlachcic z kraju i zagranicy, • każdy szlachcic z Polski i Litwy miał prawo głosować osobiście. 4. Sejm uchwalił konfederację warszawską (1573), mówiącą m.in. o pokoju religijnym między katolikami i protestantami oraz o wolności wyznania w państwie.
Henryk Walezy, król Polski (1573–1574) i Francji	1. Musiał przyjąć: • artykuły henrykowskie – zobowiązania ograniczające władzę króla, te same dla wszystkich kolejnych władców; • *pacta conventa* – dodatkowe zobowiązania, inne dla każdego króla. 2. Po 5 miesiącach panowania uciekł do Francji, gdzie objął tron jako Henryk III.

Pytania z dziejów

Dlaczego szlachta nie wybrała króla rodaka?

W 1573 r. szlachta zdawała sobie sprawę z zalet króla „Piasta", takich jak znajomość języka i troska o państwo. Jednak obawiała się, że „skoro sowa zjastrzębieje, wyżej chce latać niż sokół". Zdanie to oznaczało, że jeśli szlachcic zostanie królem, będzie się bardziej wynosił nad szlachtę niż monarcha z królewskiego rodu.
Szlachta podkreślała też trudność w wyborze rodzimego monarchy, bo chętnych było wielu. Podczas elekcji jeden z magnatów zaproponował nawet drobnego szlachcica spod Bydgoszczy – Wawrzyńca Bandurę Słupskiego. Był to żart pokazujący, że nie ma dobrego kandydata.
Mimo to szlachta nie porzuciła myśli o królu „Piaście". Dlatego zażądała od Henryka Walezego, by się ożenił z siostrą Zygmunta Augusta – Anną Jagiellonką (nie zrobił tego). W wyniku następnej elekcji królem została właśnie Anna Jagiellonka, jednak szlachta przydała jej męża z zagranicy, by mieć władcę wojownika.
Jak widać, nasi przodkowie bardzo pragnęli króla rodaka, tyle że nie znaleźli nikogo, kto ich zdaniem zasługiwałby na koronę. Taki kandydat pojawił się niemal sto lat po pierwszej wolnej elekcji – i okazał się nieudolnym królem. Dopiero jego następca, Jan III Sobieski... Ale o nim jeszcze opowiemy.

* Dlaczego w 1573 r. szlachta nie wybrała na króla „Piasta"?
* Co świadczy o tym, że szlachta pragnęła wybrać króla rodaka?

Ilustracja ze s. 72

11 Panowanie Stefana Batorego

1574 ucieczka Henryka Walezego do Francji

1575 podwójna elekcja cesarza Maksymiliana II i Anny Jagiellonki

1576 koronacja Stefana Batorego na króla Polski

1577 początek wojny z Moskwą (trwała do 1582)

1586 śmierć Stefana Batorego

1587 koronacja Zygmunta III Wazy na króla Polski

Stefan Batory królem Polski

Po ucieczce Henryka Walezego do Francji (1574) Rzeczpospolita znalazła się w dziwnej sytuacji. Nie było wiadomo, czy państwo ma władcę, czy też należy ogłosić bezkrólewie. Sam Henryk Walezy zapowiadał, że wróci – lecz nie wracał.

Szlachta czekała na powrót monarchy ponad rok; potem ogłoszono bezkrólewie. Sejm elekcyjny z **1575** r. dokonał podwójnego wyboru. Magnaci okrzyknęli królem cesarza Maksymiliana II z rodu **Habsburgów**, a szlachta – siostrę Zygmunta Augusta, niezamężną i przeszło pięćdziesięcioletnią **Annę Jagiellonkę**. Na jej męża wyznaczono **Stefana Batorego**, władcę węgierskiego księstwa Siedmiogrodu (dziś w Rumunii). Wojny domowej udało się uniknąć tylko dlatego, że cesarz wkrótce zmarł.

W **1576** r. Stefan Batory poślubił Annę Jagiellonkę, po czym oboje zostali koronowani na króla i królową Polski. Odtąd to Batory kierował Rzeczpospolitą.

Nowy władca był wybitnym węgierskim wodzem i doświadczonym politykiem. Rządził Siedmiogrodem jako lennik sułtana, tzn. władca państwa zależnego od Imperium Osmańskiego.

Stefan Batory był surowym władcą, przyzwyczajonym do narzucania poddanym swej woli. W Rzeczpospolitej musiał się liczyć ze zdaniem sejmu, co nie przyszło mu łatwo (bywało, że w gniewie groził szlachcie szablą). Choć gwałtowny i porywczy, nie był okrutny. Umiał dążyć do celu z żelazną konsekwencją. Okazał się jednym z naszych najwybitniejszych królów.

1. Na czym polegał podwójny wybór dokonany na sejmie elekcyjnym w 1575 r.?

2. Scharakteryzuj władcę, którego szlachta wybrała na króla po ucieczce Henryka Walezego.

* Przypomnij, na czym polegała wolna elekcja.

Habsburgowie – dynastia niemieckiego pochodzenia, z której od XV do XVIII w. pochodzili cesarze Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Dziedzicznym krajem Habsburgów była Austria, lecz władcy z tej rodziny panowali w wielu państwach Europy.

Stefan Batory
(1533–1586)

Magnat węgierski, władca Siedmiogrodu od 1571 r., od 1576 r. król Polski. Władca-żołnierz, ceniony przez szlachtę za umiejętności wojskowe. Dobrze wykształcony (znał język węgierski, łacinę, niemiecki i włoski), do końca życia marzył o wolności dla swojej ojczyzny – Węgier.
Portret z 1576 r.

Tekst źródłowy

Nie w chlewie, ale człowiekiem wolnym urodziłem się, ani mi też zbywało na jedzeniu i odzieży, zanim do tej ziemi przybyłem. Wolność moję kocham i w całości ją zachowam. Z woli Bożej królem waszym przez was obrany zostałem. Przybyłem tu wskutek waszych próśb i nalegań. Wy sami włożyliście mi koronę na głowę. Jestem więc waszym rzeczywistym, a nie malowanym monarchą. Chcę panować i rozkazywać, i nie ścierpię, żeby kto nade mną panował. Bądźcie stróżami wolności waszej – to dobrze. Ale nie pozwolę, żebyście byli bakałarzami moimi i senatorów moich. Tak strzeżcie wolności waszej, aby się w swawolę nie wyrodziła!*

Mowa Stefana Batorego, 1576 r.

* Co wzbudza gniew króla?
* Co oznaczają słowa: „Jestem waszym rzeczywistym, a nie malowanym monarchą"?

bakałarz – nauczyciel

łan – miara powierzchni ziemi uprawnej, zwykle od 16 do 25 hektarów

Polityka wewnętrzna Stefana Batorego

Stefan Batory uczył się języka polskiego, ale nigdy nie opanował go biegle, toteż z Polakami rozmawiał po łacinie. Zależało mu na pokoju w państwie; choć był katolikiem, religię traktował jako „narzędzie panowania" (tzn. uważał Kościół za pomocny w rządach). Dlatego:

1. Popierał działalność jezuitów, a kolegium jezuickie w Wilnie podniósł do rangi uniwersytetu (drugiego w Rzeczpospolitej).

2. Sprzeciwiał się nietolerancji religijnej – napady na świątynie i domy różnowierców kazał karać śmiercią.

Prawą ręką króla stał się **Jan Zamoyski** – magnat, prawnik wykształcony we włoskiej Padwie, założyciel Zamościa. Ten wybitny, ale i bezwzględny polityk: 1) wspierał Batorego w dążeniu do wzmocnienia władzy królewskiej, 2) pomógł królowi przeprowadzić reformy wojskowe i sądowe, 3) dbał o swoją karierę i majątek (m.in. skupił wokół siebie stronnictwo, które popierało jego projekty).

Reformy Stefana Batorego dotyczyły przede wszystkim wojskowości. Król doceniał znaczenie piechoty, tymczasem w armiach Polski i Litwy główną rolę odgrywała jazda. Dlatego władca utworzył **piechotę wybraniecką**, do której powołał poddanych z dóbr królewskich. Jeden chłop z każdych dwudziestu łanów* zostawał żołnierzem, a użytkownicy pozostałych dziewiętnastu łanów składali się na jego uzbrojenie. Piechota wybraniecka nie spełniła jednak pokładanych w niej nadziei – liczyła niecałe 3 tysiące kiepsko wyszkolonych żołnierzy.

Strój i broń wojsk polsko-litewskich w czasach Stefana Batorego. Od lewej na koniach: żołnierze lekkiej i ciężkiej jazdy polskiej, jeździec litewski. Stoi czterech piechurów. Malował Jan Matejko.

Monarcha zorganizował też oddziały **saperów** i kazał swoim sekretarzom przygotować dokładne mapy, by na ich podstawie planować kampanie wojenne. Starał się usprawnić armię, by odzyskać ziemie zagarnięte przez Moskwę.

Saperzy – w przeszłości: żołnierze, którzy budowali mosty dla armii i wysadzali w powietrze mury obleganych miast.

3. Omów politykę religijną Stefana Batorego (tzn. wyjaśnij, do czego i jakimi sposobami dążył w sprawach religijnych).
4. Kim był Jan Zamoyski?
5. Na czym polegały reformy wojskowe Stefana Batorego?

Moskwa i jej polityka

W pierwszej połowie XIII w. Mongołowie, zwani w Europie Tatarami, podbili podzieloną na księstwa Ruś. Pozostawili jednak przy władzy ruskich książąt, by za ich pośrednictwem ściągać daniny od ludności. Tatarskie panowanie było okrutne i zahamowało rozwój Rusi na ponad 200 lat.

W XIV w. Tatarzy osłabli z powodu wewnętrznych walk o władzę. Ich słabość wykorzystały dwa państwa:
1) Litwa – podbiła południowo-zachodnią część Rusi,
2) Moskwa – opanowała północno-wschodnie ziemie ruskie.

Istniały więc dwa państwa, które jednoczyły Ruś: Litwa i Moskwa, a ściślej – Wielkie Księstwo Moskiewskie. Ten podział wpłynął potem na powstanie trzech różnych narodów: **Ukraińców** i **Białorusinów** (na terenach opanowanych przez Litwę) oraz **Rosjan** (na ziemiach należących do Moskwy).

W drugiej połowie XV w. Moskwa wystąpiła z pretensjami do wszystkich ziem ruskich, co wywołało jej konflikt z Litwą.

Od XVI w. władcy Moskwy uznawali ją za **„trzeci Rzym"** – po Rzymie starożytnym i Konstantynopolu, które upadły. Twierdzili, że bronią „świętej wiary prawosławnej" przed katolicyzmem i islamem, dlatego mają prawo zapanować nad całym chrześcijańskim światem.

Wielcy książęta moskiewscy nadali sobie tytuły cesarzy bizantyjskich: **car** (odpowiednik cesarza) i **samowładca**. Moskwa przyjęła też godło Bizancjum: dwugłowego orła. Odtąd teoria „trzeciego Rzymu" przez kilkaset lat uzasadniała zaborczą politykę carów.

Pierwszym władcą Moskwy, który oficjalnie przyjął tytuł cara, był **Iwan IV**, nie bez powodu nazwany **Groźnym** (panował w latach 1547–1584). Zastosował terror wobec ludności państwa – w wymyślnych mękach ginęły tysiące ludzi – by zdusić jakąkolwiek próbę buntu, a nawet samą myśl o buncie.

Car Iwan Groźny. Mając zaledwie 3 lata, został wielkim księciem moskiewskim (po śmierci ojca, 1533). Jako dziecko był świadkiem bezwzględnej walki bojarów o władzę; gdy miał 8 lat, zmarła jego matka (prawdopodobnie została otruta). Trudne dzieciństwo wywarło niekorzystny wpływ na osobowość Iwana, który w dorosłym wieku stał się chorobliwie podejrzliwy i okrutny. Obraz z końca XIX w.

socha – prymitywne narzędzie do orki zakończone rozdwojonym drewnianym rylcem

ekspansja – podbój nowych obszarów

W porównaniu z innymi krajami Europy XVI-wieczne państwo moskiewskie było ogromnie zapóźnione. Chłopi wciąż używali sochy*, podczas gdy na Zachodzie od XI–XII w. posługiwano się żelaznym pługiem. Rozwój kraju utrudniali prawosławni duchowni, którzy uważali za złe niemal wszystko, co pochodziło z Zachodu (np. podburzyli mieszkańców Moskwy do zniszczenia pierwszej w państwie drukarni). Iwan Groźny chciał unowocześnić państwo, dlatego przeprowadził reformy prawne i wojskowe. Zarazem jednak wyludnił kraj, przez co doprowadził go do nędzy.

W polityce zagranicznej car dążył do ekspansji*. Wojska moskiewskie rozpoczęły podbój dalekiej Syberii oraz pokonały Tatarów. Iwan Groźny chciał też opanować porty nad Bałtykiem, by czerpać zyski z handlu morskiego. Okazja nadarzyła się po ucieczce Henryka Walezego do Francji. Car wykorzystał zamieszanie panujące w Rzeczpospolitej i zajął niemal całe **Inflanty** (1575–1577).

Sobór Wasyla Błogosławionego na placu Czerwonym w Moskwie. Iwan Groźny kazał zbudować tę świątynię dla uczczenia zwycięstwa nad Tatarami.

6. Przedstaw przyczyny konfliktu między Litwą a Moskwą.

7. Wyjaśnij, do jakich celów i jakimi sposobami dążył Iwan Groźny w polityce wewnętrznej i zagranicznej.

Wojna z Moskwą

Atak Iwana Groźnego na Inflanty był powodem wybuchu **wojny z Moskwą**, stoczonej przez Rzeczpospolitą w latach **1577–1582**. Stefan Batory przeprowadził trzy kampanie*, w których atakował ziemie moskiewskie wokół Inflant. W pierwszej kampanii Polacy i Litwini zdobyli twierdzę w Połocku; w drugiej – twierdzę w Wielkich Łukach, w trzeciej dotarli pod Psków, duże i silnie obwarowane miasto. „O Jezu, toć wielkiego coś, by* drugi Paryż" – zawołał na jego widok polski ksiądz uczestniczący w wyprawie.

Armia królewska bezskutecznie oblegała Psków, a Iwan Groźny grał na zwłokę. By zyskać poparcie papieża, łudził go, że przyjmie katolicyzm. Przestraszył się dopiero, gdy ujrzał łuny pożarów wznieconych przez litewską jazdę. Litwini wdarli się bowiem w głąb państwa moskiewskiego, gdzie rabowali i palili bez litości. Była to okrutna wojna – po zdobyciu Połocka Polacy znaleźli ciała ugotowanych żywcem żołnierzy polskich i litewskich.

W **1582** r. obie strony zawarły **rozejm**. Na jego mocy Rzeczpospolita odzyskała Inflanty, Połock i część województwa połockiego.

W wyniku wojny Moskwa została odepchnięta od Bałtyku na ponad 120 lat (zob. s. 152).

8. Omów przebieg wojny Rzeczpospolitej z Moskwą.

9. Czym się zakończyła wojna dla Rzeczpospolitej, a czym – dla Moskwy?

Jan Matejko, *Batory pod Pskowem*. Król siedzi z lewej strony, przed nim korzą się posłowie Iwana Groźnego (jeden, zgodnie ze wschodnim obyczajem, uderza czołem o ziemię). W czarnej sutannie stoi wysłannik papieża.

kampania – działania wojenne prowadzone na jakimś obszarze według jednego planu

by – tu: jak, jakby

Przed wybuchem wojny do Stefana Batorego przybyli posłowie moskiewscy. Zamiast złożyć królowi należny hołd, kazali mu wstać z tronu, zdjąć czapkę i zapytać o zdrowie „cara wszech Rusi". Ale Batory nie ruszył się z tronu i sam czekał na hołd. Kiedy się nie doczekał, kazał wyrzucić posłów za drzwi.

I oczywiście nie zdjął czapki.

Wojna Rzeczpospolitej z Moskwą (1577–1582)

✱ Wskaż na mapie:
a) miasta oblegane przez Stefana Batorego,
b) tereny odzyskane przez Rzeczpospolitą na mocy rozejmu.

LEGENDA

- granice Rzeczpospolitej w 1570 r.
- lenna Korony
- lenna Rzeczpospolitej
- zasięg zdobyczy moskiewskich w latach 1575–1577
- granice Rzeczpospolitej po rozejmie w 1582 r.

Trasy wypraw:
- na Połock
- na Wielkie Łuki
- na Psków
- oblężenia
- miejsce zawarcia rozejmu

Sarkofag Stefana Batorego wystawiony w katedrze wawelskiej. Sarkofag to grobowiec w kształcie trumny; ten został wykonany przez złotników gdańskich w XVI w. i odnowiony w XXI w.

Plany wojny z Turcją

Wkrótce po zwycięstwie Rzeczpospolitej nad Moskwą zmarł car Iwan Groźny (1584). Stefan Batory zaplanował wówczas wojnę, która miała się zakończyć podbojem państwa moskiewskiego. Potem prawdopodobnie zamierzał połączonymi siłami Polski, Litwy i Moskwy uderzyć na Turcję, by wyzwolić Węgry spod tureckiego panowania.

Szlachta poparła plan wojny z Moskwą. Nim jednak do niej doszło, w **1586** r. król nagle zachorował i zmarł. Jego śmierć zakończyła złoty wiek Rzeczpospolitej, czyli okres jej największej świetności.

10. Co chciał osiągnąć Stefan Batory po śmierci Iwana Groźnego?

Pytania i polecenia

A. Omów politykę wewnętrzną Stefana Batorego.
B. Przedstaw osiągnięcia i plany Stefana Batorego w polityce zagranicznej.

To, co najważniejsze

Druga wolna elekcja (1575)	Szlachta wybrała Annę Jagiellonkę i węgierskiego władcę Siedmiogrodu Stefana Batorego.
Polityka wewnętrzna Stefana Batorego	1. Dbałość o pokój w państwie, religia „narzędziem panowania”: • poparcie dla jezuitów, • sprzeciw wobec nietolerancji religijnej. 2. Magnat Jan Zamoyski prawą ręką króla. 3. Reformy wojskowe: • utworzenie piechoty wybranieckiej, • zorganizowanie oddziałów saperów, • przygotowanie dokładnych map.
Ruś i Moskwa w XIII–XVI w.	1. Od XIV w. Ruś jednoczyły: • Litwa – część południowo-zachodnią, • Wielkie Księstwo Moskiewskie (Moskwa) – część północno-wschodnią. 2. Od drugiej połowy XV w. Moskwa dążyła do opanowania wszystkich ziem ruskich. 3. Od XVI w. wielcy książęta moskiewscy nosili tytuły cara i samowładcy, a Moskwę uznawali za „trzeci Rzym”.
Wojna Rzeczpospolitej z Moskwą (1577–1582)	1. Przyczyna: zajęcie Inflant przez cara Iwana Groźnego. 2. Przebieg: trzy kampanie Stefana Batorego – opanowanie Połocka i Wielkich Łuk, oblężenie Pskowa. 3. Rozejm w 1582 r.: Inflanty, Połock i część województwa połockiego odzyskane przez Rzeczpospolitą.

Ilustracja ze s. 81

I

II

III

IV

V

VI

Rzeczpospolita w XVII wieku

12. Wojny ze Szwecją i z Moskwą
13. Konflikty z Turcją i ze Szwecją
14. Powstanie Chmielnickiego
15. Potop
16. Kryzys Rzeczpospolitej
17. Wojny z Turcją
18. Barok i sarmatyzm

Mur obronny i baszty twierdzy w Kamieńcu Podolskim na Ukrainie.

12 Wojny ze Szwecją i z Moskwą

Zygmunt III Waza

Wolna elekcja po śmierci Stefana Batorego była niezgodna i zakończyła się podwójnym wyborem (1587):

1) większość szlachty i magnatów poparła **Zygmunta III Wazę**, syna króla Szwecji i siostry Zygmunta Augusta,
2) część magnatów okrzyknęła monarchą arcyksięcia Maksymiliana Habsburga, brata cesarza Świętego Cesarstwa Rzymskiego.

Maksymilian wkroczył do Polski na czele 5-tysięcznej armii. Nie zdołał jednak zdobyć Krakowa i wycofał się na Śląsk, gdzie Jan Zamoyski pokonał go w bitwie pod Byczyną (1588). Trzecia wolna elekcja zakończyła się wojną – na szczęście krótkotrwałą.

Tymczasem w **1587** r. do Polski przybył 21-letni Zygmunt III. Nowy król urodził się w luterańskiej Szwecji, lecz został wychowany na gorliwego katolika i mówił po polsku. Zapoczątkował rządy **dynastii Wazów**, która – mimo wolnej elekcji – władała Rzeczpospolitą do 1668 r.

1. Przedstaw przyczynę i przebieg wojny po wolnej elekcji z 1587 r.

Wojna ze Szwecją

W 1594 r. Zygmunt III Waza objął władzę w Szwecji po zmarłym ojcu. Jednak Szwedzi, gorliwi luteranie, nie życzyli sobie króla, który chciał przywrócić w państwie katolicyzm. Zdetronizowali* Zygmunta (1599), a on do końca życia starał się odzyskać szwedzką koronę.

Szwecja była wówczas ubogim, zacofanym krajem. Największe miasto, Sztokholm, liczyło ok. 6 tysięcy mieszkańców. Aby poprawić sytuację państwa, jego kolejni władcy

* Przypomnij warunki rozejmu z Moskwą zawartego w 1582 r.

Zygmunt III Waza
(1566–1632)
Syn króla Szwecji Jana III i Katarzyny Jagiellonki (córki Zygmunta Starego), król Polski i (przez kilka lat) Szwecji. Dążył do wzmocnienia władzy królewskiej w duchu absolutyzmu, co mu się nie udało. Nie reagował na tumulty antyprotestanckie. Wspierał rozwój sztuki; sam zajmował się złotnictwem, malarstwem i muzyką. Był człowiekiem przeciętnie zdolnym, pracowitym, lecz wyniosłym.
Portret z końca XVI w.

zdetronizować – usunąć z tronu

Wojna Rzeczpospolitej ze Szwecją (1600–1611)

✱ Wskaż na mapie: a) Estonię, b) Kircholm, c) Inflanty.

dążyli do opanowania wybrzeży Morza Bałtyckiego. Miało się stać „wewnętrznym jeziorem" Szwecji. Z tych powodów narastały dwa konflikty:

1) o Inflanty między Rzeczpospolitą a Szwecją (większość Inflant należała do państwa polsko-litewskiego),
2) o władzę w Szwecji między Zygmuntem III a Szwedami (którzy wybrali sobie nowego króla).

Zygmunt III ogłosił przyłączenie Estonii do Rzeczpospolitej (1600). Chciał sprowokować wojnę, by odzyskać utracony tron. W odpowiedzi wojska szwedzkie wkroczyły do Inflant. Rozpoczęła się **wojna ze Szwecją** (1600–1611) – pierwsza z serii wojen polsko-szwedzkich, które trwały aż do 1660 r.

Decydującym starciem wojny była **bitwa pod Kircholmem** w **1605** r., zakończona wspaniałym zwycięstwem armii polsko-litewskiej dowodzonej przez **hetmana** polnego litewskiego **Jana Karola Chodkiewicza**. Sukcesu nie udało się jednak wykorzystać, gdyż zabrakło pieniędzy dla wojska. Podpisano rozejm (1611), na mocy którego Rzeczpospolita utrzymała większość Inflant.

Bitwa pod Kircholmem (1605) – ok. 4 tysięcy Polaków i Litwinów rozgromiło ok. 11 tysięcy Szwedów, których prowadził sam król Karol IX. Dowódca armii polsko-litewskiej sprowokował Szwedów do zejścia ze wzgórza, gdzie zajmowali dogodną pozycję; potem zmiotła ich szarża* polskiej husarii (zginęło ok. 7 tysięcy Szwedów).

Hetman – pierwszy po królu głównodowodzący armią. Hetman wielki koronny dowodził wojskami Korony; jego zastępcą był hetman polny koronny. Armią Litwy dowodzili hetman wielki litewski i jego zastępca – hetman polny litewski.

Jan Karol Chodkiewicz. Malował Marcello Bacciarelli (czytaj: marczello bacziarelli) w XVIII w.

szarża – atak konnicy

smuta – z rosyjskiego: „niezgoda"

bojarzy – tu: moskiewscy możnowładcy

2. Wyjaśnij przyczyny wojny Rzeczpospolitej ze Szwecją.
3. Kto i dlaczego wygrał bitwę pod Kircholmem? (Zob. informację w ramce o tej bitwie).
4. Czym się zakończyła wojna Rzeczpospolitej ze Szwecją?

Wielka smuta

Kilkanaście lat po śmierci Iwana Groźnego w państwie moskiewskim rozpoczął się kryzys nazwany **wielką smutą*** (1598–1613). Był to okres głodu (zmarła jedna trzecia ludności), walk bojarów* o władzę oraz interwencji obcych wojsk – przede wszystkim polsko-litewskich.

Na Kresach* Rzeczpospolitej pojawił się wtedy człowiek podający się za cudownie ocalonego syna Iwana Groźnego, Dymitra (który zginął w dzieciństwie). Ów **Dymitr Samozwaniec** zyskał poparcie polskich magnatów, gdyż liczyli oni na zdobycie wpływów i bogactw na Wschodzie. Wspierany przez wojska magnackie Dymitr wkroczył do Moskwy i koronował się na cara (1605).

Car i jego polskie otoczenie szybko wzbudzili nienawiść mieszkańców państwa (Polacy okazywali im pogardę). Wybuchło powstanie – kilkuset Polaków zginęło, a Dymitra zamordowano. Carem został jeden z bojarów.

Jednak wkrótce pojawił się kolejny Dymitr, jakoby drugi raz cudownie ocalony od śmierci. Do oszusta przystali liczni Polacy, którzy krążyli po państwie moskiewskim, łupiąc i mordując (zob. tekst źródłowy). Żeby się przed nimi obronić, car zawarł przymierze z królem Szwecji.

Wówczas Zygmunt III wypowiedział wojnę Moskwie (1609). Postanowił sam zostać carem, wprowadzić w państwie katolicyzm i – być może – przy pomocy wojsk moskiewskich odzyskać szwedzką koronę. **Dymitriada** – jak nazwano polską interwencję w Moskwie – przestała być prywatną awanturą magnatów kresowych. Stała się wojną między państwami.

Tekst źródłowy

Żołnierz wasz nie znał miary w obelgach i zbytkach: zabrawszy wszystko, co tylko dom zawierał, złota, srebra, drogich zapasów mękami wymuszał. Niestety! Patrzeli mężowie na gwałty (...) żon, matki na bezwstyd córek nieszczęsnych! (...) Jątrzyliście serca nasze najobraźliwszą pogardą, nigdy rodak nasz nie był przez was nazywany inaczej jak psem Moskalem, złodziejem (...). Od świątyń nawet Boskich nie umieliście rąk waszych powściągnąć. W popiół obrócona stolica, skarby nasze, długo przez carów zbierane, rozszarpane są przez was, państwo całe ogniem i mieczem okropnie zniszczone.

Wystąpienie posła moskiewskiego..., 1618 r.

* Wymień zarzuty, jakie stawia polskim żołnierzom poseł moskiewski.

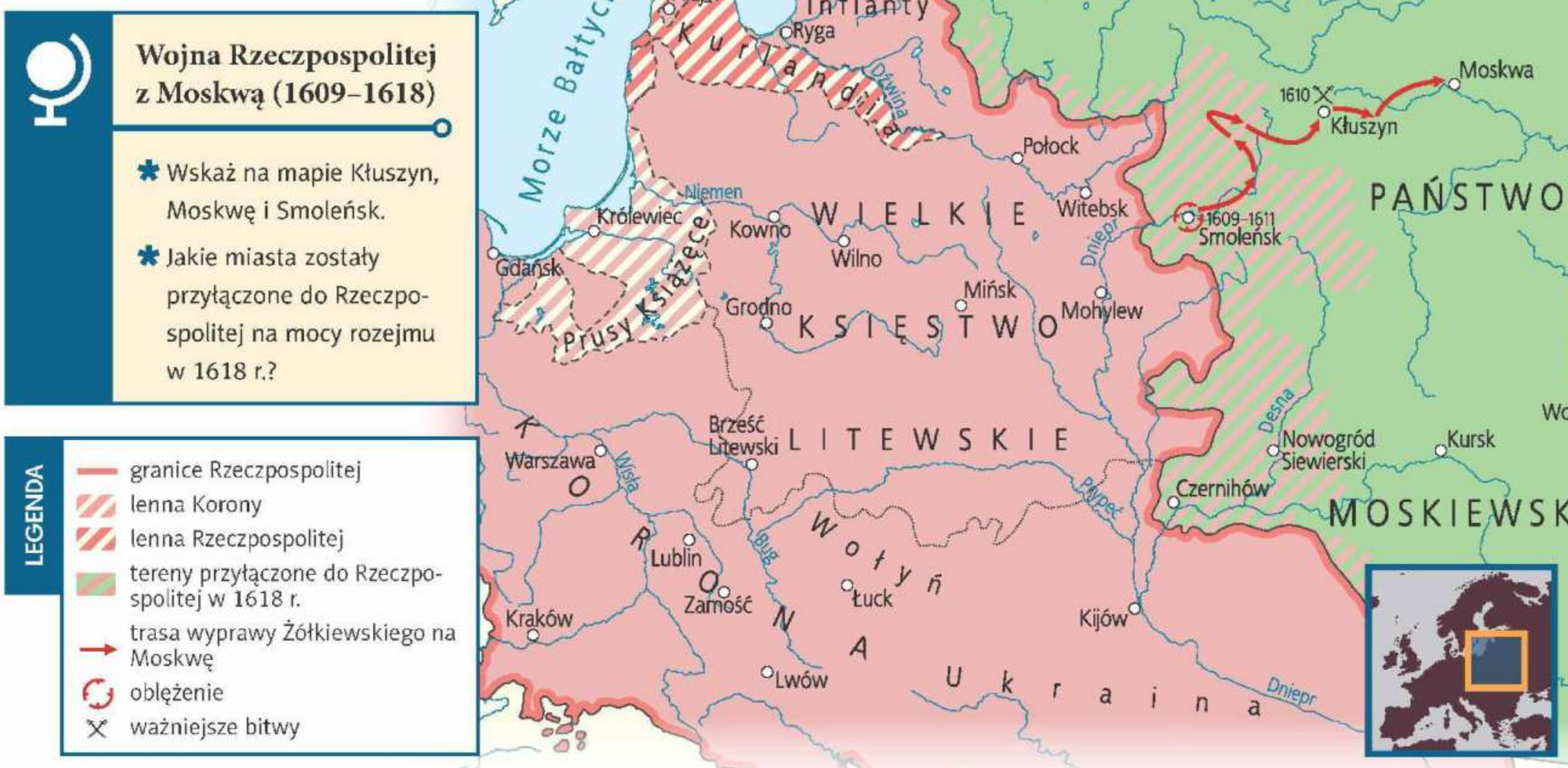
Kresy – tereny przygraniczne na wschodzie Rzeczpospolitej

Ten XIX-wieczny obraz rosyjskiego malarza ukazuje obrońców ławry Troicko-Siergijewskiej niedaleko Moskwy (ława to prawosławny klasztor). Oblegającymi byli polscy i litewscy zwolennicy drugiego Dymitra Samozwańca. Oblężenie trwało 16 miesięcy (1608–1610) i zakończyło się niepowodzeniem Dymitra (który wkrótce potem został zamordowany).

Wojna Rzeczpospolitej z Moskwą (1609–1618)

- Wskaż na mapie Kłuszyn, Moskwę i Smoleńsk.
- Jakie miasta zostały przyłączone do Rzeczpospolitej na mocy rozejmu w 1618 r.?

LEGENDA

- granice Rzeczpospolitej
- lenna Korony
- lenna Rzeczpospolitej
- tereny przyłączone do Rzeczpospolitej w 1618 r.
- trasa wyprawy Żółkiewskiego na Moskwę
- oblężenie
- ważniejsze bitwy

Stanisław Żółkiewski. Portret z XVII w.

Szlachta sprzeciwiała się tej wojnie, ponieważ uważała, że król toczy ją w interesie własnym, a nie Rzeczpospolitej. Przeciwny był także hetman **Stanisław Żółkiewski**, lecz dowodził armią z poczucia obowiązku. W **bitwie pod Kłuszynem** w **1610** r. rozbił siły moskiewsko-szwedzkie.

1610

s. 89

Zwycięstwo otworzyło hetmanowi bramy Moskwy. Polska załoga zajęła Kreml, a bojarzy obalili cara i zgodzili się powołać na tron syna Zygmunta III, Władysława. Postawili jednak warunek, że królewicz przyjmie prawosławie.

Takiemu układowi sprzeciwił się Zygmunt III (być może bał się o los 15-letniego syna). Zażądał korony carskiej dla siebie, przez co walki rozgorzały ponownie. Polacy zdobyli Smoleńsk (1611), lecz w państwie moskiewskim wybuchło antypolskie powstanie. Musiała się poddać oblężona na Kremlu załoga; znaczną jej część wymordowano. Nowym carem został Michał Romanow (1613), który zapoczątkował **dynastię Romanowów**. Rządziła ona aż do 1917 r.

Krwawe walki rozbudziły nienawiść po obu stronach. Trzeba jednak pamiętać, że to Polacy wywołali tę wojnę i dopuszczali się okrucieństw na cudzej ziemi – a nie odwrotnie.

W **1618** r. obie strony podpisały **rozejm** przyznający Rzeczpospolitej rozległe tereny zdobyte przez Zygmunta III, m.in. ziemię smoleńską.

4 listopada, rocznica kapitulacji Polaków na Kremlu w 1612 roku, to w Rosji święto państwowe o nazwie Dzień Jedności Narodowej.

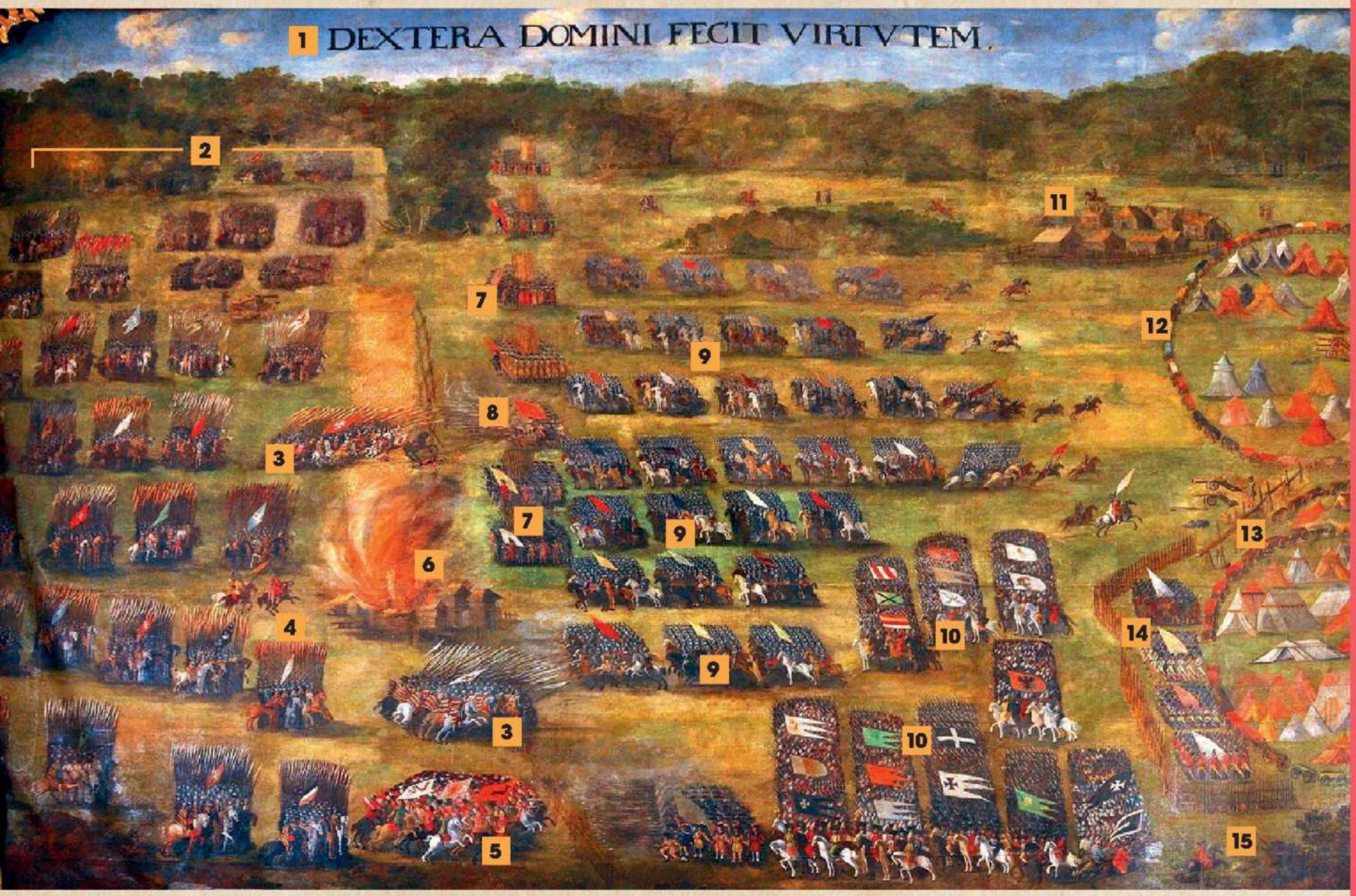
5. Wyjaśnij, dlaczego i w jaki sposób magnaci kresowi wmieszali się do walk o władzę w Moskwie.

6. Kto i z jakich powodów: a) wypowiedział wojnę Moskwie, b) był przeciwny tej wojnie?

INFOGRAFIKA

Bitwa pod Kłuszynem (1610)

Ok. 7 tysięcy żołnierzy polskich i litewskich rozbiło ok. 35-tysięczne siły moskiewsko-szwedzkie. O wygranej zadecydowało: 1) znakomite dowodzenie hetmana Żółkiewskiego, 2) świetne wyszkolenie armii polsko-litewskiej, która w trudnym terenie zaatakowała obozy wojsk moskiewskich i szwedzkich.
Widoczny niżej obraz powstał ok. 1620 r. na zamówienie hetmana Żółkiewskiego. Artysta malował według wskazówek hetmana. Z tego powodu obraz jest bezcennym źródłem historycznym.

1. Cytat z biblijnego psalmu 118: „Prawica Pańska moc okazuje".
2. Wojska polsko-litewskie.
3. Husaria z pochylonymi kopiami atakuje przeciwnika.
4. Hetman Stanisław Żółkiewski.
5. Oddział lekkiej jazdy polskiej podczas ataku.
6. Płonąca wieś.
7. Piechota szwedzka: w środku pikinierzy (z długimi pikami), wokół nich muszkieterzy.
8. Piechota szwedzka strzela do atakującej husarii.
9. Ciężka jazda szwedzka.
10. Jazda moskiewska.
11. Wieś.
12. Obóz szwedzki otoczony wozami.
13. Obóz moskiewski.
14. Strzelcy moskiewscy chroniący się za płotkami.
15. Wódz moskiewski Dymitr Szujski ucieka z pola bitwy.

*** Co zadecydowało o polsko-litewskim zwycięstwie pod Kłuszynem?**
*** Kto atakował, a kto i czego bronił?**
*** Jakie rodzaje wojsk wzięły udział w bitwie?**

Pytania i polecenia

A. Omów wojnę Rzeczpospolitej ze Szwecją w latach 1600–1611.

B. Przedstaw przebieg i następstwa polskiej interwencji w państwie moskiewskim.

To, co najważniejsze

Wolna elekcja (1587)	Królem został Zygmunt III Waza. Jan Zamoyski pokonał jego rywala pod Byczyną (1588).
Wojna ze Szwecją (1600–1611)	Przyczyny: 1) dążenie Szwecji do opanowania wybrzeży Bałtyku, 2) konflikty: • między Szwecją a Rzeczpospolitą o Inflanty, • między Zygmuntem III a Szwedami o władzę w Szwecji. Jan Karol Chodkiewicz pokonał Szwedów pod Kircholmem (1605). Na mocy rozejmu Rzeczpospolita zatrzymała większość Inflant (1611).
Wielka smuta (1598–1613) – okres głodu, walk bojarów o władzę i interwencji obcych wojsk w państwie moskiewskim	1. Polscy magnaci pomogli Dymitrowi Samozwańcowi zająć Moskwę i koronować się na cara (1605). 2. Przeciwko Polakom wybuchło powstanie, a Dymitra zamordowano. W celu obrony przed Polakami łupiącymi państwo nowy car zawarł przymierze z królem Szwecji. 3. Zygmunt III wypowiedział wojnę Moskwie (1609). Pragnął sam zostać carem. 4. Stanisław Żółkiewski odniósł zwycięstwo pod Kłuszynem (1610). 5. Na mocy rozejmu Rzeczpospolita uzyskała m.in. ziemię smoleńską (1618).

Ilustracja ze s. 87

13 Konflikty z Turcją i ze Szwecją

Wojna z Turcją

W XVI w. Rzeczpospolita utrzymywała pokój z potężnym Imperium Osmańskim, choć powodów do konfliktu nie brakowało. Ukrainę co rusz łupili Tatarzy krymscy, których chan (tj. władca) był lennikiem sułtana. Z kolei w głąb Turcji raz po raz wdzierali się **Kozacy**.

Byli to wolni ludzie różnych narodowości, najczęściej Rusini (Ukraińcy), żyjący przede wszystkim z wojny. Ci znakomici żołnierze mieszkali na **Zaporożu**, dlatego nazywano ich **Kozakami zaporoskimi**. Na swoich szybkich łodziach wpływali na Morze Czarne i łupili jego tureckie wybrzeża. Raz spalili nawet przedmieścia Stambułu.

Miara się przebrała, gdy w 1619 r. Zygmunt III zezwolił na udział polskich żołnierzy w walce przeciwko jednemu z lenników Turcji. Oburzony sułtan zapowiedział, że zrówna z ziemią Kraków i wykorzeni w Polsce chrześcijaństwo.

* Czym się zakończyły wojny Rzeczpospolitej: a) ze Szwecją (1600–1611), b) z Moskwą (1609–1618)?

Zaporoże – rozległe stepy na południu Ukrainy, leżące za „porohami", czyli progami – małymi wodospadami na rzece Dniepr.

Kozacy zaporoscy na obrazie Józefa Brandta (XIX w.).

Cecora i Chocim

Bitwa pod Cecorą (1620)

Ok. 8 tysięcy Polaków i Kozaków skutecznie broniło się w umocnionym obozie pod Cecorą przeciwko kilkudziesięciu tysiącom Turków i Tatarów. Po nierozstrzygniętej bitwie i kilkudniowych rokowaniach hetman wielki koronny Stanisław Żółkiewski nakazał odwrót, by bronić się na terenie Rzeczpospolitej. W pobliżu granicznej rzeki Dniestr w armii wybuchła panika. Polacy zostali rozgromieni przez ścigających ich Tatarów. 73-letni Żółkiewski zginął, walcząc do końca.

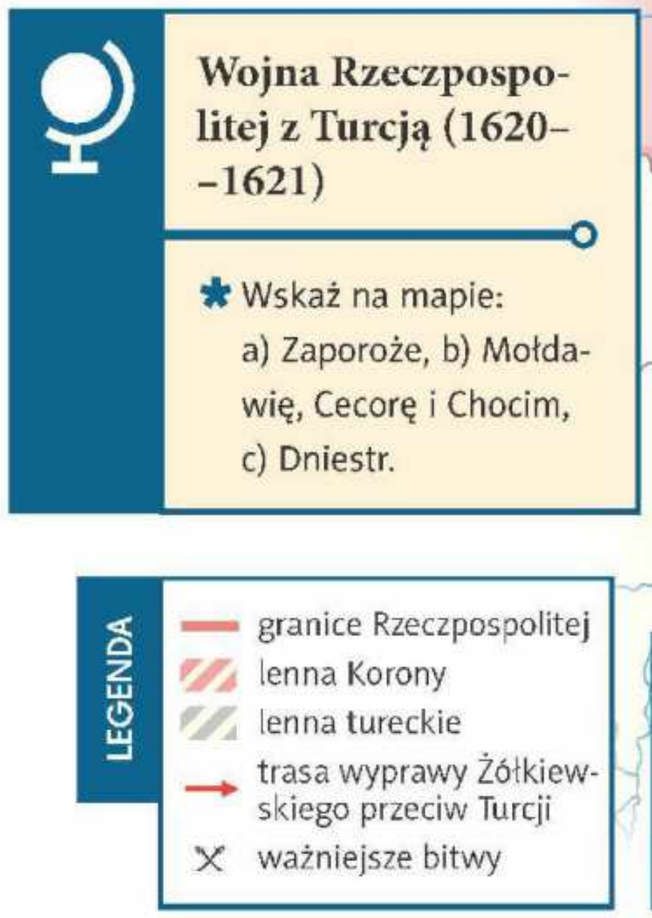
Witold Piwnicki, *Bitwa pod Cecorą 1620*. Obraz z XIX w.

Bitwa pod Chocimiem (1621)

Siłami Rzeczpospolitej (25 tysięcy żołnierzy i ok. 30 tysięcy Kozaków) dowodził schorowany hetman wielki litewski Jan Karol Chodkiewicz. Na jego rozkaz armia okopała się pod Chocimiem, tuż za granicą państwa. Wojska tureckie i tatarskie, co najmniej dwukrotnie liczniejsze, przez miesiąc przypuszczały bezskuteczne szturmy. W tym czasie zmarł hetman Chodkiewicz i zaczęła się kończyć amunicja. Obrońcom pozostała ostatnia beczka prochu, kiedy Turcy stracili wiarę w zwycięstwo i zgodzili się zawrzeć pokój.

Józef Brandt, *Bitwa pod Chocimiem*. Obraz z XIX w.

*** Omów przebieg bitew pod Cecorą i Chocimiem.**

Hetman Żółkiewski postanowił uprzedzić napaść nieprzyjaciół. W **1620** r. na czele niewielkiej armii wkroczył do Mołdawii. Polacy odparli ataki Turków i Tatarów pod **Cecorą**, lecz ponieśli klęskę podczas odwrotu (zob. tekst źródłowy).

s. 92

Na państwo padł strach. Sułtan kazał wyciosać kamienne słupy graniczne, które zamierzał wbić w dno Bałtyku. Jednak w **1621** r. armia Rzeczpospolitej zatrzymała wielki najazd turecko-tatarski pod **Chocimiem**, tuż za granicą państwa. Po zaciętych walkach obie strony zawarły pokój. Na jego mocy:

1. Rzeczpospolita utrzymała granicę na Dniestrze.
2. Polacy obiecali powstrzymać łupieskie wyprawy Kozaków, a Turcy – Tatarów.

1. Kim byli Kozacy?
2. Wyjaśnij przyczyny wojny Rzeczpospolitej z Turcją.
3. Przedstaw warunki pokoju zawartego po bitwie pod Chocimiem.

Odnowienie wojny ze Szwecją

Gdy hetman Chodkiewicz bronił się przed Turkami pod Chocimiem, Szwedzi zaatakowali Inflanty (1621). Armia szwedzka liczyła 24 tysiące ludzi; Rzeczpospolita mogła im przeciwstawić jedynie ok. 2 tysięcy żołnierzy. W ciągu kilku następnych lat Polacy i Litwini stracili większość Inflant.

W 1626 r. Szwedzi nagłym uderzeniem zajęli Pomorze Gdańskie. Oparł się im tylko potężnie ufortyfikowany Gdańsk. Tak się zaczęła **wojna Rzeczpospolitej ze Szwecją**, stoczona w latach **1626–1629**.

Tekst źródłowy

[W czasie odwrotu spod Cecory hetman Żółkiewski z wojskiem] w zwartych szeregach maszerował w kierunku Polski i znajdował się już blisko rzeki Dniestr. Wtedy na skutek sporów i waśni rozprzęgła się karność (...) i wszyscy żołnierze wyszli z obozu (...) z wielką wrzawą i hałasem, a następnie, nie znając drogi i bez rozkazu, każdy starał się (...) jak najprędzej dotrzeć do Dniestru. Takim postępowaniem doprowadzili do tego, że barbarzyńcy (...) z wielkim pośpiechem niespodziewanie nadeszli oraz naszych (...) albo wycięli, albo wzięli do niewoli. Ci zaś, którzy wraz z hetmanem stawili im twardy opór, niemal wszyscy razem z nim polegli w krwawej walce. Głowę hetmana, wbitą dla szyderstwa na włócznię, z jakże wielką dla nas hańbą wróg obnosił po całym obozie (...).

Szymon Starowolski, *Wojownicy sarmaccy*, XVI w.

✱ Dlaczego Tatarzy (tu nazwani barbarzyńcami) zyskali przewagę nad armią Żółkiewskiego?
✱ Co się stało z hetmanem Żółkiewskim i jego wojskiem?

Po zwycięstwie nad Rzeczpospolitą Gustaw II Adolf walczył w Niemczech, gdzie trwała akurat wojna trzydziestoletnia. Do 1632 r. wygrał wszystkie bitwy – tylko że w ostatniej zginął.

Wojskami szwedzkimi dowodził król Szwecji Gustaw II Adolf. Był jednym z najwybitniejszych wodzów w dziejach, a zarazem wielkim reformatorem armii. Polskie oddziały, nieliczne i źle zorganizowane, nie były w stanie wypędzić Szwedów z Pomorza.

Szwedzkie okręty zablokowały wejście do portu w Gdańsku, uniemożliwiając miastu handel przez Bałtyk. Zwycięstwo polskiej floty w **bitwie pod Oliwą** w listopadzie **1627** r. nie odegrało większej roli. Szwecja straciła tylko dwa okręty ze 150, które łącznie miała (cała polska flota liczyła 10 jednostek). A wiosną następnego roku Szwedzi znowu zablokowali port w Gdańsku.

W 1629 r. hetman Stanisław Koniecpolski odniósł znakomite zwycięstwo w **bitwie pod Trzcianą** – polska jazda rozbiła maszerujące drogą szwedzkie oddziały, a sam Gustaw II Adolf ledwo uszedł z życiem. Ale wygranej nie udało się wykorzystać; Rzeczpospolita przegrała tę wojnę.

Rozejm z 1629 r. przyznał Szwecji większość Inflant i porty w Prusach, z wyjątkiem Gdańska i dwóch mniejszych miast. Na mocy osobnego układu zawartego z gdańszczanami Szwedzi zyskali prawo pobierania 3,5% cła od polskiego handlu morskiego (było to ok. 30% wszystkich dochodów Szwecji).

Za panowania Zygmunta III Wazy Rzeczpospolita powiększyła swój obszar do prawie miliona km². Wciąż była wielkim i silnym państwem – ale jej złoty wiek bezpowrotnie przeminął. Pierwszy raz od czasu wojen z Krzyżakami Polacy musieli bronić własnej ziemi. Państwo polsko-litewskie przestało być mocarstwem.

Wojny Rzeczpospolitej ze Szwecją (1621–1629)

✱ Wskaż na mapie miejsce bitwy pod Oliwą.

4. Dlaczego armia Rzeczpospolitej nie była w stanie wyprzeć Szwedów z Pomorza?

5. Co uzyskała Szwecja na mocy rozejmu z 1629 r.?

Pytania i polecenia

A. W jaki sposób Rzeczpospolita odsunęła zagrożenie tureckie w latach 1620–1621?

B. Omów najważniejsze wydarzenia konfliktu Rzeczpospolitej ze Szwecją w latach 20. XVII w.

To, co najważniejsze

Wojna z Turcją (1620–1621)	Przyczyny ataku Turcji: 1) łupieskie wyprawy Kozaków, 2) udział Polaków w walce z lennikiem Turcji. Bitwa pod Cecorą (1620) – zakończyła się klęską Polaków podczas odwrotu. Bitwa pod Chocimiem (1621) – wojska polsko-kozackie zatrzymały atak Turków i Tatarów, a Rzeczpospolita zawarła pokój z Turcją. Na jego mocy m.in. utrzymała granicę na Dniestrze.
Konflikt Rzeczpospolitej ze Szwecją (1621–1629)	Atak Szwedów na Inflanty (1621) i opanowanie przez nich większej części tej krainy. Wojna Rzeczpospolitej ze Szwecją (1626–1629): 1. Szwedzi zajęli Pomorze Gdańskie (1626). 2. Rzeczpospolita przegrała wojnę mimo zwycięstw pod Oliwą (1627) i Trzcianą (1629). 3. Na mocy rozejmu z 1629 r.: • Rzeczpospolita utraciła Inflanty i porty w Prusach (z wyjątkiem Gdańska i dwóch mniejszych miast). • Szwedzi zyskali prawo pobierania 3,5% cła od polskiego handlu morskiego.

Ilustracja ze s. 91

14 Powstanie Chmielnickiego

* Przypomnij, w jaki sposób Ukraina znalazła się w granicach Korony.

Władysław IV Waza
(1595–1648)
Król Polski, od dzieciństwa przygotowywany do rządzenia państwem. Lubił teatr i operę, był utalentowany wojskowo. Po jego zwycięstwie nad Moskwą (1634) Rzeczpospolita zaznała kilkunastoletniego pokoju. By uczcić pamięć ojca, Władysław IV postawił kolumnę Zygmunta w Warszawie. Nad Bałtykiem założył port o nazwie Władysławowo (istnieje do dziś, choć w nieco innym miejscu). Portret z XVII w.

Władysław IV Waza

Po śmierci Zygmunta III Wazy szlachta jednomyślnie powołała na tron syna zmarłego monarchy, 37-letniego **Władysława IV** (1632). Nowy król rozbił armię moskiewską (1634), która podczas bezkrólewia obległa Smoleńsk, a w **1635** r. podpisał nowy, 26-letni **rozejm ze Szwecją**. Był on bardzo korzystny. Na jego mocy Szwedzi:

1. Wycofali się z Prus (choć zatrzymali Inflanty).
2. Zrezygnowali z pobierania 3,5% cła nałożonego na polski handel morski.

Rozejm ze Szwecją wcale nie był po myśli króla, który chciał siłą zdobyć szwedzką koronę. Jednak planom wojny polsko-szwedzkiej sprzeciwił się sejm.

W późniejszych latach Władysław IV rozpoczął przygotowania do wielkiej wojny z Imperium Osmańskim. Gromadził już nawet oddziały wojska, lecz sejm nie zgodził się na konflikt z turecką potęgą (1646).

1. Przedstaw sukcesy Rzeczpospolitej w początkach rządów Władysława IV.

Zawarcie rozejmu ze Szwecją w 1635 r. W środku król Władysław IV; po lewej stoją szwedzcy posłowie, po prawej – polscy dostojnicy. Obraz z ok. 1640 r.

Ukraina w Rzeczpospolitej

Nazwa „Ukraina" pochodzi od słów „u kraja", tzn. na skraju (państwa). W 1569 r. król Zygmunt August odebrał ten kraj Litwie i przekazał Koronie. Na Ukrainę zaczęli wtedy napływać osadnicy z Polski, głównie szlachta. Wprowadzała ona udoskonalone metody rolnicze, dzięki czemu nastąpił rozwój gospodarczy Ukrainy.

Korzystali z niego przede wszystkim magnaci. Byli oni z pochodzenia Polakami albo Rusinami (Ukraińcami), którzy się polonizowali i przyjmowali katolicyzm. Nazywano ich „królewiętami kresowymi", gdyż często uważali, że król panuje w Warszawie, a oni – na swoich ziemiach. Utrzymywali nawet prywatne armie, liczące nieraz po kilka tysięcy żołnierzy.

W XVII w. posiadłości magnatów kresowych dorównywały wielkością całym księstwom na Zachodzie. Np. do Konstantego Ostrogskiego należało ok. 100 miast i ok. 1300 wsi.

W przeciwieństwie do magnatów ukraińscy chłopi oraz znaczna część szlachty czuli się Rusinami i pozostali wierni prawosławiu. Na Ukrainie istniał zatem **podział narodowościowy i religijny** na: 1) polskich, katolickich panów (magnatów i część szlachty), 2) ukraińskich, prawosławnych poddanych (chłopów) i część szlachty.

Za panowania Władysława IV szlachta ukraińska zaczęła się domagać takich samych praw, jakie miała szlachta litewska. Rusini chcieli być uznani za trzeci naród Rzeczpospolitej – z własnymi urzędami, armią, prawami i językiem urzędowym. Domagali się też, by biskupi prawosławni zasiadali w senacie tak jak biskupi katoliccy. Ponieważ sejm nie zamierzał spełnić tych żądań, na Ukrainie narastała wrogość do Polaków z **powodów politycznych**.

W 1632 r. Kozacy z Ukrainy oświadczyli, że jako członkowie Rzeczpospolitej chcą wziąć udział w wyborze nowego króla. Jednak usłyszeli od senatorów, że są takimi członkami Rzeczpospolitej jak dla ciała włosy i paznokcie, które trzeba przycinać.

Obóz Kozaków zaporoskich na obrazie Józefa Brandta. Kozacy budowali umocnione obozy na wyspach na Dnieprze. Tam mieszkali od wiosny do jesieni; na zimę zwykle wracali do domów. Utrzymywali się z łupów zdobywanych podczas wypraw wojennych. Najchętniej walczyli pieszo, pod osłoną wozów połączonych w tabor, zza którego ostrzeliwali przeciwnika.

Bohdan Chmielnicki
(ok. 1595–1657)

Szlachcic ukraiński, zdolny wódz i znakomity organizator. W 1620 r. walczył przeciwko Turkom pod Cecorą; dostał się do niewoli, z której wykupiono go po dwóch latach. W Rzeczpospolitej doznał krzywdy od magnackiego urzędnika, który uprowadził mu ukochaną kobietę, zajął majątek i zamęczył na śmierć syna. Wówczas Chmielnicki uciekł na Zaporoże, gdzie poderwał Kozaków do powstania (1648). Z początku chciał pomścić osobistą krzywdę, potem walczył o wolną Ukrainę. Szukał poparcia w Turcji, Moskwie i Szwecji. W 1654 r. podporządkował Ukrainę carowi, co doprowadziło do jej podziału, a z czasem – wcielenia do Rosji.
Portret z XVIII w.

Istniała też **ekonomiczna przyczyna** tej wrogości: za dobrobyt polskich lub spolonizowanych magnatów i szlachty płacili ukraińscy chłopi. Panowie zmuszali ich do odrabiania pańszczyzny, toteż Ukraińcy czuli się wyzyskiwani przez „Lachów", jak nazywali Polaków.

Wielu skrzywdzonych chłopów uciekało na Zaporoże, gdzie dołączali do **Kozaków zaporoskich** (por. s. 91). Ci odważni do szaleństwa żołnierze mogli się stać znakomitymi obrońcami Kresów, stale narażonych na najazdy tatarskie. Rozumiał to już Zygmunt August, dlatego kazał utworzyć **rejestr Kozaków**, tzn. ich spis. Znalazło się w nim trzystu Kozaków rejestrowych, którzy podlegali władzy hetmana i otrzymywali żołd* od państwa.

W XVII w. rejestr liczył kilka tysięcy ludzi. Tymczasem Kozaków było ok. 70 tysięcy i wszyscy chcieli otrzymywać żołd – na który Rzeczpospolita nie miała pieniędzy. Wśród Kozaków nierejestrowych narastało niezadowolenie. Łączyło się ono z poczuciem krzywdy ukraińskich chłopów i ich wrogością do Polaków.

2. Przedstaw skutki przyłączenia Ukrainy do Korony.
3. Omów przyczyny niechęci Ukraińców do Polaków po 1569 r.
4. Wyjaśnij powód niezadowolenia Kozaków nierejestrowych.

Wybuch powstania Chmielnickiego

Kozacy wiązali ogromne nadzieje z planowaną przez Władysława IV wojną przeciwko Turcji. Liczyli na to, że król podwyższy rejestr, a oni zdobędą bogate łupy.

Gdy sejm sprzeciwił się planom monarchy (1646), na Ukrainie zawrzało. Oburzeni Kozacy sprzymierzyli się ze swymi dotychczasowymi wrogami, Tatarami, i wiosną **1648** r. ruszyli na północny zachód. Rozpoczęło się **powstanie Chmielnickiego**, nazwane tak od nazwiska jego przywódcy.

Do powstańców przyłączyły się rzesze prawosławnych chłopów, pragnących oczyścić Ukrainę ze „szlachty, księży i Żydów" (Żydzi byli często zarządcami szlacheckich majątków i uciskali miejscową ludność). Powstańcy atakowali majątki polskiej szlachty i magnatów i mordowali Polaków oraz Żydów – od dzieci po starców. Ukraina stanęła w płomieniach.

W Koronie nikt nie zdawał sobie sprawy z rozmiarów powstania. Wysłana do jego tłumienia armia koronna była śmiesznie mała i źle dowodzona. Poniosła klęski nad **Żółtymi Wodami** oraz pod **Korsuniem** (1648); obaj hetmani, wielki i polny, trafili do niewoli. Grozy położenia dopełniła nagła śmierć króla Władysława IV.

żołd – pensja żołnierza

Bitwa nad Żółtymi Wodami (kwiecień – maj 1648) – trzytygodniowe walki straży przedniej armii koronnej (z początku ok. 3 tysięcy żołnierzy) z wielokrotnie liczniejszymi Kozakami i Tatarami, zakończone pogromem Polaków.

Bitwa pod Korsuniem (26 maja 1648) – klęska fatalnie dowodzonej armii koronnej, która wpadła w przygotowaną przez Kozaków zasadzkę. Z ok. 7 tysięcy żołnierzy uratowało się kilkuset; reszta zginęła lub trafiła do niewoli.

Juliusz Kossak, *Spotkanie Chmielnickiego z Tuhaj-bejem*. Kozacy Chmielnickiego (siedzi na białym koniu, z buławą w ręku) nadjeżdżają z lewej strony, Tatarzy dowodzeni przez Tuhaj-beja (także na białym koniu, z dłonią przy skroni) – z prawej. Obraz z XIX w.

Nowa, 30-tysięczna armia koronna uciekła z pola **bitwy pod Piławcami**, gdy tylko została zaatakowana przez połączone siły kozacko-tatarskie (1648). W ręce Chmielnickiego wpadło kilkadziesiąt armat i obfite zapasy żywności.

Tchórzostwo „Lachów" zachęciło do buntu tysiące ukraińskich chłopów, mieszczan, prawosławnej szlachty i duchowieństwa. Już w 1648 r. wojska Chmielnickiego dotarły pod Lwów i Zamość. Warszawę ogarnęła trwoga.

5. Co było bezpośrednią przyczyną wybuchu powstania Chmielnickiego (tzn. jakie wydarzenie skłoniło Kozaków do chwycenia za broń)?

6. Do czego i jakimi metodami dążyli powstańcy?

7. Wyjaśnij przyczyny sukcesów powstania Chmielnickiego w 1648 r.

Zbaraż i Beresteczko

W 1648 r. szlachta wybrała na króla **Jana Kazimierza**, brata zmarłego monarchy. Nowy władca próbował rozmów pokojowych z Chmielnickim, ten jednak żądał dla Ukrainy niepodległości (zob. tekst źródłowy, s. 101). Ani król, ani sejm nie zamierzali się zgodzić na to żądanie, co oznaczało dalszą wojnę.

Jan II Kazimierz
(1609–1672)

Syn Zygmunta III Wazy, przyrodni brat Władysława IV (miał inną matkę). Mianowany przez papieża kardynałem (choć nie był księdzem), zrzekł się tej godności, a w 1648 r. został wybrany na króla Polski. Tak jak ojciec i brat dążył do zdobycia korony szwedzkiej. Był dobrym wodzem i odważnym, ale niecierpliwym człowiekiem. Jego panowanie wypełniły konflikty zbrojne, które wstrząsnęły państwem: powstanie Chmielnickiego, wojna z Moskwą i Szwecją (potop) oraz wojna domowa. Król próbował też wzmocnić swoją władzę; gdy to się nie udało, zrzekł się tronu (1668). Potem osiadł we Francji, gdzie zmarł.
Portret z XVIII w.

Dawniej a dziś

Jak ocenić Bohdana Chmielnickiego?

W czasie powstania Chmielnickiego zginęły tysiące ludzi, zniszczono dziesiątki miast i setki wsi. Tysiące Rusinów zostało uprowadzonych przez Tatarów i sprzedanych do niewoli, co Chmielnicki musiał tolerować. Polscy historycy najczęściej oceniają go źle – jako wroga Rzeczpospolitej. Jednak dla Ukraińców Chmielnicki jest bohaterem, który zapoczątkował walkę o niepodległą Ukrainę (choć niektórzy krytykują go za unię z Moskwą). Dla wielu historyków rosyjskich także jest bohaterem, bo zjednoczył Ukrainę z Rosją (ich zdaniem tak powinno pozostać). Natomiast historycy żydowscy nie zostawiają na Chmielnickim suchej nitki, gdyż jego powstańcy wymordowali na Ukrainie kilkadziesiąt tysięcy Żydów.

✱ Przedstaw oceny Bohdana Chmielnickiego i wyjaśnij powody ich rozbieżności.

Bezlitosną walkę z Chmielnickim prowadził kresowy magnat **Jeremi Wiśniowiecki**. Żołnierze jego prywatnej armii popełniali nie mniejsze okrucieństwa niż Kozacy, np. wbijali na pal schwytanych powstańców (męka mogła trwać nawet trzy dni).

Latem **1649** r. 15-tysięczne siły polskie, wśród nich żołnierze Wiśniowieckiego, zamknęły się w twierdzy Zbaraż, gdzie zostały otoczone przez 100-tysięczne wojska kozacko-tatarskie. **Oblężenie Zbaraża** trwało 6 tygodni i przeszło do legendy – dowodzeni przez Wiśniowieckiego obrońcy odparli wszystkie szturmy.

Jan Kazimierz ruszył na pomoc oblężonym, lecz wraz z 15-tysięczną armią został okrążony przez znacznie liczniejsze siły kozacko-tatarskie pod Zborowem. Od klęski uratowało króla porozumienie zawarte z chanem Tatarów, który nakłonił Kozaków do podpisania z Rzeczpospolitą **ugody zborowskiej** (1649). Na jej mocy:

1) zakończyło się oblężenie Zbaraża,
2) Chmielnicki otrzymał władzę hetmańską na Ukrainie naddnieprzańskiej*,
3) liczbę Kozaków rejestrowych ustalono na 40 tysięcy,
4) pozostali mieli wrócić pod władzę polskich panów.

naddnieprzański – leżący nad Dnieprem

Powstanie Chmielnickiego (1648–1654)

✱ Wskaż na mapie: Zaporoże, Żółte Wody, Korsuń, Piławce, Lwów, Zamość, Zbaraż, Zborów, Beresteczko.

Ugoda zborowska nie zadowoliła żadnej ze stron. Polscy magnaci nie zamierzali oddać Kozakom Ukrainy naddnieprzańskiej, z kolei tysiące powstańców ani myślały wracać do odrabiania pańszczyzny. Wkrótce wojna rozgorzała na nowo.

W **1651** r. doszło do trzydniowej **bitwy pod Beresteczkiem**. Armia koronna (ponad 60 tysięcy żołnierzy), znakomicie dowodzona przez samego króla, rozbiła wojska kozacko-tatarskie (ok. 100 tysięcy ludzi). Tylko część Kozaków uratowała się ucieczką; resztę Polacy wycięli w pień.

Zwycięstwo nie zostało wykorzystane. Pospolite ruszenie (połowa polskich wojsk) odmówiło marszu na Kijów – szlachta uznała, że armia kozacka przestała istnieć. Nie było to prawdą.

8. Wyjaśnij, z jakiego powodu nie powiodły się rozmowy pokojowe prowadzone z Chmielnickim.

9. Przedstaw główne postanowienia ugody zborowskiej.

10. Dlaczego bitwa pod Beresteczkiem nie zakończyła powstania Chmielnickiego?

Ugoda w Perejasławiu

Mimo wygranej bitwy pod Beresteczkiem Polakom nie udało się stłumić powstania Chmielnickiego. Ale i Kozacy nie byli w stanie odnieść zwycięstwa. Chmielnicki uznał więc, że potrzebuje silniejszego sojusznika niż Tatarzy. Wybrał Moskwę, z którą łączyły Ukrainę wspólna religia oraz podobne języki, obyczaje i historia.

W **1654** r. Kozacy zawarli z carem **ugodę w Perejasławiu**. Na jej mocy poddali Ukrainę carowi, a on obiecał im pełne swobody i 60-tysięczny rejestr. Była to całkowita klęska polskiej polityki na Ukrainie, gdyż Moskwa zyskała pretekst do napaści na Rzeczpospolitą. Odtąd car mógł twierdzić, że na prośbę Rusinów stanął w ich obronie.

Kozacy zawarli ugodę w Perejasławiu, gdyż liczyli na wsparcie wojsk moskiewskich. Wierzyli też, że Ukraina stanie się niezależnym państwem. Tymczasem car zamierzał wcielić Ukrainę do Moskwy – o czym Kozacy szybko się przekonali.

Ugoda w Perejasławiu zakończyła powstanie Chmielnickiego (1654), ale doprowadziła do ataku Moskwy na Rzeczpospolitą.

11. Podaj postanowienia ugody w Perejasławiu.

Tekst źródłowy

Był czas traktować ze mną; po żółtowodskiej i korsuńskiej igraszce był czas; pod Piławcami (...); na ostatek pod Zamościem (...) był. [Teraz] już czasu nie masz; jużem dokazał, o czymem nie myślał zrazu* i dalej com umyślił. Wybiję z lackiej* niewoli naród ruski wszystek; (...) wojować będę o wiarę prawosławną naszą. (...)*

Będę miał 200 000 – 300 000 swoich; ordę wszystką przy tem. Wieczna z nimi [Tatarami] nasza kozacka przyjaźń, której świat nie rozerwie. Za granicę na wojnę nie pójdę (...); dosyć mam (...) dostatku i pożytku w ziemi i księstwie mojem po Lwów, Chełm i Halicz. A stanąwszy nad Wisłą, powiem dalszym Lachom: „[Siedźcie i milczcie], Lachy". (...) Nie postoi mi noga żadnego kniazia i szlachetki w Ukrainie.*

Wystąpienie Chmielnickiego w czasie rozmów z delegacją polską, 1649 r.

* Jakie wydarzenia wymienia Chmielnicki jako stracone okazje do rozmów pokojowych?

* Co Chmielnicki chce osiągnąć w wyniku powstania?

* Wskaż na mapie miejscowości wymienione w tekście.

traktować – tu: pertraktować, czyli prowadzić rozmowy w celu zawarcia porozumienia

zrazu – początkowo

lacki – polski

orda – tu: wojska tatarskie

Pytania i polecenia

A. Omów konflikty na Ukrainie po zawarciu unii lubelskiej.
B. Przedstaw bezpośrednią przyczynę i przebieg powstania Chmielnickiego.
C. Dlaczego ugoda w Perejasławiu oznaczała klęskę polskiej polityki na Ukrainie?

To, co najważniejsze

Król Władysław IV Waza (1632–1648)	1. Pokonał armię moskiewską oblegającą Smoleńsk (1634). 2. Zawarł korzystny rozejm ze Szwecją (1635). 3. Planował wojnę z Turcją, czemu sprzeciwił się sejm.
Ukraina w Rzeczpospolitej (przyłączona do Korony w 1569 r.)	1. Po 1569 r. nastąpił rozwój gospodarczy Ukrainy, z którego korzystali głównie polscy lub spolonizowani magnaci. 2. Konflikty na Ukrainie: • narodowościowy, religijny i ekonomiczny między polskimi, katolickimi panami a ukraińskimi, prawosławnymi poddanymi (chłopami) i częścią szlachty, • polityczny – ukraińska szlachta chciała mieć takie prawa jak szlachta litewska. 3. Wielu ukraińskich chłopów uciekało do Kozaków na Zaporoże.
Powstanie Chmielnickiego (1648–1654)	Bezpośredni powód wybuchu: sprzeciw sejmu wobec królewskich planów wojny z Imperium Osmańskim, na którą liczyli Kozacy. Przebieg: 1. Klęski wojsk koronnych nad Żółtymi Wodami, pod Korsuniem i Piławcami (1648). 2. Wybór Jana Kazimierza na króla (1648) i niepowodzenie rozmów pokojowych. 3. Oblężenie Zbaraża; Jeremi Wiśniowiecki dowódcą obrony (1649). 4. Ugoda zborowska między Kozakami a Rzeczpospolitą (1649). 5. Niewykorzystane zwycięstwo Polaków pod Beresteczkiem (1651). 6. Ugoda w Perejasławiu (1654) – Ukraina poddana carowi w zamian za pełne swobody Kozaków i 60-tysięczny rejestr.

Ilustracja ze s. 97

15 Potop

Wojna Rzeczpospolitej z Moskwą

Po zawarciu ugody w Perejasławiu car uznał Ukrainę za swoją własność – i tak zyskał pretekst do napaści na Rzeczpospolitą. Już w 1654 r. ok. 70 tysięcy żołnierzy zajęło znaczną część Litwy; na południu 80-tysięczna armia moskiewska wspierana przez Kozaków opanowała Ukrainę i dotarła aż do Lublina. Rozpoczęła się **wojna z Moskwą**, stoczona w latach **1654–1667**.

Rzeczpospolitej udzielił pomocy chan Tatarów, zaniepokojony wzrostem potęgi Moskwy. Armii koronnej wspomaganej przez Tatarów udało się odepchnąć siły moskiewskie w głąb Ukrainy. Większość Litwy pozostała jednak pod panowaniem cara. W 1655 r. wojska moskiewskie zdobyły Wilno, gdzie przez 3 dni mordowały mieszkańców.

Car uznał zajęte ziemie za swoje. Jego żołnierze grabili majątki, a łupy wywozili w głąb państwa. Zwłaszcza obszary dzisiejszej Białorusi ucierpiały z powodu wojny, głodu, epidemii, rabunków i przesiedleń chłopów na wschód.

1. Co osiągnął car w wyniku ataku na Rzeczpospolitą?

- Wymień przyczyny wybuchu powstania Chmielnickiego.
- Przypomnij postanowienia ugody w Perejasławiu.

Wilno. Ilustracja z niemieckiego atlasu z 1599 r., gdy stolica Litwy przeżywała okres rozkwitu. Trwał on do 1655 r., kiedy żołnierze moskiewscy wymordowali ok. 20 tysięcy mieszkańców, wywieźli do Moskwy dzieła sztuki i kosztowności, po czym podpalili miasto. Wilno płonęło przez 17 dni.

Tekst źródłowy

Pierwsze uderzenie, wymierzone w Wielkopolskę, zastało ją nieprzygotowaną, albo raczej pogrążoną w zamieszaniu. Czterech wojewodów dzieliło władzę nad pospolitym ruszeniem (...).

Zebrali oni powołaną pod broń szlachtę (...) w pobliżu miasteczka Ujście; nie będąc ze sobą w zgodzie, nie potrafili sprzęgnąć w jedną całość obozu ani zjednoczyć umysłów. (...)

Kiedy zbliżało się południe, ujrzano [szwedzkiego generała] Wittenberga, gdy (...) szykiem swoim opasał już Polaków od tyłu. Strach skłonił (...) wszystkich do zgody i jednomyślnie oświadczono się za przyjęciem szwedzkiej protekcji.*

Wespazjan Kochowski, *Roczników polskich od śmierci Władysława IV...*, XVII w.

* Na czym polegało nieprzygotowanie pospolitego ruszenia do obrony Wielkopolski?

* Co uczynili Polacy, gdy znaleźli się w okrążeniu? Dlaczego tak postąpili?

protekcja – tu: zależność od silniejszego państwa

Stefan Czarniecki. Portret z XVII w.

Konflikt o dostęp do Bałtyku

Gdy Rzeczpospolita walczyła z Moskwą, została zaatakowana przez Szwecję. Między tymi trzema państwami istniał bowiem konflikt o panowanie nad Morzem Bałtyckim. Nazwano go tak, gdyż:

1. Szwecja zamierzała opanować wybrzeża Bałtyku, by zamienić go w swoje „wewnętrzne jezioro" (zob. mapę, s. 106).
2. Rzeczpospolitej zależało na utrzymaniu Prus Królewskich z Gdańskiem, gdyż tamtędy sprzedawała zboże i towary leśne. Pragnęła też odzyskać Inflanty.
3. Moskwa chciała uzyskać dostęp do Bałtyku.

Sukcesy Moskwy w wojnie z Rzeczpospolitą zaniepokoiły Szwecję. Wojowniczy król **Karol X Gustaw** zdecydował się uderzyć na Polskę i Litwę, by zatrzymać marsz wojsk moskiewskich – a zarazem opanować Prusy Królewskie i tyle innych ziem, ile tylko zdoła utrzymać.

Jan Kazimierz, tak jak jego ojciec i brat, dążył do zdobycia szwedzkiej korony. Tytułował się królem Szwecji, co Karol X Gustaw wykorzystał jako pretekst do ataku na Rzeczpospolitą.

2. Na czym polegał konflikt o panowanie nad Bałtykiem?
3. Co chciał osiągnąć Karol X Gustaw przez napaść na Rzeczpospolitą?

Najazd wojsk szwedzkich

W lipcu **1655** r. Szwedzi wkroczyli do Rzeczpospolitej:
1) z Pomorza Zachodniego do Wielkopolski,
2) z Inflant do tej części Litwy, której nie zajęły jeszcze wojska moskiewskie.

1655

Tak rozpoczął się najazd szwedzki, nazwany przez Henryka Sienkiewicza **potopem**. Historycy natomiast mówią o **drugiej wojnie północnej**, stoczonej w latach **1655–1660**.

Zebrane pod Ujściem pospolite ruszenie przestraszyło się walki ze świetnie wyszkoloną armią szwedzką. Dowodzący szlachtą wojewodowie zdradzili Jana Kazimierza i poddali Wielkopolskę królowi Szwecji (zob. tekst źródłowy).

Hetman wielki litewski Janusz Radziwiłł bezprawnie zerwał unię Litwy z Polską i uznał zwierzchnictwo Karola Gustawa. Miał do wyboru okupację moskiewską lub szwedzką – i wybrał szwedzką jako łagodniejszą.

We wrześniu 1655 r. Warszawa poddała się bez walki. Kraków skapitulował po trzech tygodniach obrony prowadzonej przez **Stefana Czarnieckiego**. Król Jan Kazimierz schronił się za granicą, na Śląsku.

Szlachta i wojsko masowo przechodziły na stronę Karola Gustawa. Ze szczególną radością witali luterańskiego monarchę protestanci, którzy spodziewali się większych swobód religijnych niż pod rządami katolickich władców.

To zaślepienie społeczeństwa miało trzy główne przyczyny:

1. Jan Kazimierz był skłócony ze znaczną częścią szlachty i magnatów, którzy domagali się jego abdykacji*.

2. Karol Gustaw przez matkę wywodził się z Wazów. Szlachta uznała, że zmieniła panującego w obrębie tej samej dynastii, co nie jest niczym nagannym.

3. Panowało przekonanie, że Rzeczpospolita nie poradzi sobie sama z Kozakami i Moskwą. Pomóc w ich rozgromieniu miał Karol Gustaw ze swą znakomitą armią.

4. Wyjaśnij, jak Szwedzi opanowali Polskę i część Litwy.
5. Dlaczego w Rzeczpospolitej chętnie witano szwedzkiego króla?

abdykacja – zrzeczenie się władzy przez monarchę

Ojciec Augustyn Kordecki – przeor (tzn. przełożony) klasztoru paulinów na Jasnej Górze i dowódca jego obrony przed Szwedami. Obraz z XVII w.

Wojna partyzancka

Złudzenia szlachty trwały cztery miesiące. Od jesieni okupanci zaczęli bezlitośnie łupić kraj. Z katedry wawelskiej wywieźli nie tylko klejnoty królewskie, lecz także naczynia liturgiczne. Przez Bałtyk płynęły do Szwecji polskie skarby i dzieła sztuki. Wiele z nich do dziś można znaleźć w szwedzkich muzeach.

Luterańscy żołnierze kpili z katolicyzmu Polaków i rabowali kościoły. W listopadzie 1655 r. postanowili zdobyć klasztor paulinów na **Jasnej Górze** w Częstochowie. Jednak prawie 6-tygodniowe oblężenie zakończyło się kompromitacją Szwedów. Nie zdołali pokonać kilkuset obrońców, a w grudniu musieli uchodzić przed nadciągającą chłopską odsieczą.

Ostrzał klasztoru na Jasnej Górze podczas szwedzkiego oblężenia. Jest to fragment zamieszczonego wyżej portretu ojca Augustyna Kordeckiego.

Oblężenie Jasnej Góry rozpaliło uczucia religijne Polaków. Pierwsi chwycili za broń chłopi, gdyż najbardziej cierpieli od szwedzkich rabunków. Także szlachta odwracała się od Karola Gustawa, a polskie oddziały wojskowe jeden po drugim przechodziły pod komendę Stefana Czarnieckiego. Po mistrzowsku prowadził on **wojnę szarpaną**, tj. partyzancką – Polacy znienacka atakowali niewielkie oddziały wroga, po czym się wycofywali, by uniknąć starcia z większymi siłami.

Nie uległy Szwedom Gdańsk, Lwów ani Zamość. Walczyła też część wojska litewskiego. Janusz Radziwiłł zmarł, oblężony w swym pałacu. Hetmani zawiązali konfederację, która wezwała ludzi wszystkich stanów do walki z najeźdźcą.

Rzeczpospolita w latach 1654–1667

✱ Wskaż na mapie: a) kierunki uderzeń Szwedów w 1655 r., b) tereny utracone przez Rzeczpospolitą na mocy rozejmu w Andruszowie, c) Ujście, Częstochowę, Hadziacz, Oliwę i Andruszów.

LEGENDA

- granice Rzeczpospolitej w 1667 r.
- granice Brandenburgii po 1657 r.
- granice Księstwa Ruskiego na mocy ugody w Hadziaczu
- ziemie utracone na rzecz Moskwy
- lenna Korony (do 1657)
- lenna Korony przekazane Brandenburgii (Prusom)
- lenna Rzeczpospolitej
- lenna tureckie

Kierunki działań wojsk:

- szwedzkich w 1655 r.
- szwedzkich w 1656 r.
- brandenbursko-pruskich
- polskich
- obszary działań partyzanckich
- zasięg szwedzkich zdobyczy terytorialnych w Rzeczpospolitej
- zasięg działań wojsk moskiewskich w latach 1654–1656
- ważniejsze bitwy
- miejsca zawarcia porozumień

Szwedzkie oblężenie Brześcia (dziś na Białorusi) w 1657 r., kiedy wojna – mimo wielu polskich sukcesów – nie była jeszcze rozstrzygnięta. Brześć poddał się Szwedom i został przez nich złupiony. Ilustracja z 1657 r.

W styczniu 1656 r. król Jan Kazimierz wrócił do kraju. W kwietniu złożył **śluby lwowskie**: powierzył swe królestwo Matce Boskiej (której nie oddawali czci protestanci) i obiecał poprawę losu chłopów (nie dotrzymał obietnicy).

W lipcu Polacy odbili Warszawę.

6. Omów postępowanie Szwedów w Polsce.
7. Na czym polegała wojna szarpana?

Koniec wojny

W 1656 r. sojusznikiem Szwedów został elektor brandenburski, który rządził w Brandenburgii i Prusach Książęcych. Był lennikiem Rzeczpospolitej, zobowiązanym udzielić jej pomocy. On jednak pragnął zrzucić zależność lenną, dlatego jego wojska walczyły ramię w ramię ze Szwedami.

Aby przeciągnąć elektora na swoją stronę, w **1657** r. Jan Kazimierz przyznał **Prusom Książęcym niezależność** w zamian za odstąpienie ich władcy od Szwedów. Odtąd Polakom łatwiej było odzyskiwać kolejne ziemie i miasta.

W **1660** r. Rzeczpospolita i Szwecja podpisały **pokój w Oliwie** kończący drugą wojnę północną. Na jego mocy Rzeczpospolita utraciła większość Inflant; ponadto Jan Kazimierz musiał zrzec się praw do szwedzkiej korony.

8. Omów stosunki elektora brandenburskiego z Rzeczpospolitą w czasie potopu.
9. Podaj postanowienia pokoju w Oliwie.

Jan Matejko, *Śluby Jana Kazimierza*. Król klęczy przed ołtarzem katedry we Lwowie. U dołu po prawej przyklęka na jedno kolano Stefan Czarniecki.

Wznowienie wojny z Moskwą

W czasie potopu car wstrzymał ofensywę swych wojsk. Nie chciał ułatwiać sukcesów Szwecji, gdyż uważał ją za groźniejszego przeciwnika od Rzeczpospolitej. Wciąż jednak zajmował duże obszary Litwy i Ukrainy.

Niektórzy Kozacy zorientowali się, że w państwie cara będą mieli znacznie mniej swobód niż w Rzeczpospolitej, a o niepodległości kraju w ogóle nie może być mowy. Dlatego w **1658** r., gdy Bohdan Chmielnicki już nie żył, część Kozaków podpisała z przedstawicielami Jana Kazimierza **ugodę hadziacką** (zawartą w Hadziaczu na Ukrainie). Na jej mocy:

1658

1. Rzeczpospolita przekształciła się w związek **trzech równorzędnych państw**: Polski, Litwy i Ukrainy.
2. Z ziem Ukrainy utworzono Księstwo Ruskie z odrębnymi urzędami i 30-tysięczną armią kozacką.
3. Prawosławie zrównano w prawach z katolicyzmem, a biskupów prawosławnych dopuszczono do senatu.

Ugoda hadziacka dawała Ukrainie prawa podobne do tych, które od unii lubelskiej miała Litwa. Była dowodem mądrości jej twórców – Polaków i Rusinów. Została jednak podpisana zbyt późno. Odrzuciła ją większość Kozaków, a o prawa do Ukrainy upomniała się Moskwa – która uważała już ten kraj za swoją własność.

W 1660 r. armie carskie znowu uderzyły na Rzeczpospolitą. Wojska polsko-litewskie szybko je odparły, po czym odzyskały większość Litwy i Ukrainy. Kilka lat później wyprawa Jana Kazimierza ruszyła na stolicę państwa moskiewskiego, lecz musiała się cofnąć. Rzeczpospolita nie była w stanie pokonać Moskwy. Dlatego w **1667** r. oba państwa zawarły **rozejm w Andruszowie**. Na jego mocy:

1667

1. Ukraina została podzielona wzdłuż Dniepru między Moskwę a Rzeczpospolitą.
2. Moskwa odzyskała tereny utracone w 1618 r. (m.in. ziemię smoleńską). Kijów miała zatrzymać jeszcze na dwa lata, jednak nigdy go nie oddała.
3. Rzeczpospolita i Moskwa zobowiązały się wspólnie walczyć przeciwko Turcji i Tatarom.

Tak nastąpił koniec ekspansji Rzeczpospolitej na wschód. Przewagę w tej części Europy na stałe zyskała Moskwa.

Ilustracja Juliusza Kossaka do *Pamiętników* Jana Chryzostoma Paska. W zwycięskiej bitwie z armią moskiewską pod Połonką (1660) pan Pasek (z szablą) darował życie młokosowi, który z krzyżem w ręku błagał go o litość.

10. Omów politykę cara w stosunku do Rzeczpospolitej w latach 1655–1660.

11. Dlaczego unia hadziacka świadczyła o mądrości jej twórców?

12. Przedstaw postanowienia rozejmu w Andruszowie.

Pytania i polecenia

A. Kiedy i z jakich powodów Szwedzi zaczęli tracić poparcie mieszkańców Rzeczpospolitej?

B. Wyjaśnij, jak Polacy i Litwini zmusili Szwedów do wycofania się z Rzeczpospolitej.

C. Omów przebieg konfliktu z Moskwą w latach 1654–1667.

To, co najważniejsze

Wojna Rzeczpospolitej z Moskwą (1654–1667)	1. W 1654 r. wojska moskiewskie zajęły znaczną część Litwy i Ukrainy. 2. W czasie potopu (1655–1660) car wstrzymał ofensywę swych wojsk. 3. Na mocy ugody hadziackiej (1658) Rzeczpospolita przekształciła się w związek równorzędnych państw: Polski, Litwy i Ukrainy. 4. Większość Kozaków odrzuciła ugodę hadziacką, a w 1660 r. wojska moskiewskie zaatakowały Rzeczpospolitą. 5. W 1667 r. zawarto rozejm andruszowski. Na jego mocy: • Rzeczpospolita i Moskwa podzieliły Ukrainę między siebie wzdłuż Dniepru, • Moskwa odzyskała ziemie utracone w 1618 r., • oba państwa miały wspólnie walczyć przeciwko Turkom i Tatarom.
Konflikt o panowanie nad Morzem Bałtyckim między Rzeczpospolitą, Moskwą i Szwecją	1. Szwecja pragnęła opanować wszystkie wybrzeża Bałtyku. 2. Rzeczpospolita chciała utrzymać Prusy Królewskie i odzyskać Inflanty. 3. Moskwa dążyła do uzyskania dostępu do Bałtyku.
Potop szwedzki, tj. druga wojna północna (1655–1660)	1. Wojska szwedzkie wkroczyły do Rzeczpospolitej (1655). Napotkały bardzo niewielki opór. 2. Szwedzkie rabunki i oblężenie klasztoru na Jasnej Górze doprowadziły do rozpoczęcia wojny szarpanej (partyzanckiej). Kierował nią Stefan Czarniecki. 3. W 1657 r. Jan Kazimierz przyznał Prusom Książęcym niezależność w zamian za odstąpienie ich władcy od Szwedów. 4. Pokój w Oliwie (1660): Rzeczpospolita utraciła większość Inflant, a Jan Kazimierz zrzekł się praw do szwedzkiej korony.

Ilustracja ze s. 105

16 Kryzys Rzeczpospolitej

* Wymień wojny stoczone przez Rzeczpospolitą w latach 1600–1660.

Skutki wojen

Przed wybuchem powstania Chmielnickiego (1648) Rzeczpospolita zajmowała prawie milion km². Po zawarciu rozejmu andruszowskiego (1667) jej powierzchnia zmalała do ok. 730 tysięcy km² – co oznaczało utratę ponad jednej czwartej terytorium. Liczba mieszkańców państwa spadła z ok. 11 milionów do 6–7 milionów – z powodu wojen, chorób, głodu i strat terytorialnych.

Zniszczenia były straszliwe. Przez kilkanaście lat po kraju grasowały wojska kozackie, tatarskie, rosyjskie, szwedzkie, brandenburskie, nie licząc polskich i litewskich. Wszystkie odbierały mieszkańcom żywność, rabowały majątki, a często paliły gospodarstwa. W Małopolsce przestało istnieć prawie 40% gospodarstw chłopskich; w miastach Mazowsza i Wielkopolski zniszczono ok. 85% domów.

Zrujnowana brama zamku Krzyżtopór w Ujeździe (koło Kielc). Zamek, którego budowę ukończono w 1644 r., był jedną z najwspanialszych rezydencji magnackich w Europie. W czasie potopu został doszczętnie ograbiony przez Szwedów; w XVIII w. popadł w ruinę.

Gospodarka kraju znajdowała się w katastrofalnym stanie. Np. w dobrach królewskich na Mazowszu obsiano po potopie zaledwie 15% gruntów, gdyż pozostałych nie było komu uprawiać.

Aby uzyskać pieniądze na obronę państwa, sejm uchwalił bardzo wysokie podatki. Mennice* biły monety z zawartością srebra zmniejszoną nawet o połowę (by wytwarzać tych monet więcej). Z tego powodu nastąpił upadek zaufania do polskich pieniędzy i ich **dewaluacja**, tzn. spadek wartości. W końcu mennice po prostu zamknięto, a Rzeczpospolitą zalały monety złej jakości produkowane za granicą.

Długoletnie walki z wyznawcami prawosławia, luteranizmu i islamu sprawiły, że szlachta **przestała przestrzegać zasad tolerancji religijnej**. W czasie potopu dochodziło do mordowania lub wypędzania protestantów – za sympatię okazywaną przez nich luterańskim Szwedom. Mnożyły się napaści na protestanckie domy i świątynie. Sejm:

1. W **1658** r. **wygnał z państwa arian**. Tym, którzy pozostali, groziła kara śmierci.
2. W 1668 r. wprowadził zakaz odstępstwa od katolicyzmu – także pod karą śmierci.

Fragment XVII-wiecznego niemieckiego obrazu *Taniec śmierci*. Kościotrupy przygrywają do tańca wszystkim, niezależnie od ich pochodzenia i majątku – co ma ukazać marność i kruchość ludzkiego życia. W XVII w. podobne obrazy malowano również w Polsce.

mennica – państwowa wytwórnia monet

1. **Omów straty poniesione przez Rzeczpospolitą w latach 1648–1667.**
2. **Co to znaczy, że szlachta przestała przestrzegać zasad tolerancji religijnej?**

Potęga magnatów

W XVII w. **magnateria** była bardzo zróżnicowana majątkowo. Za magnata uważano właściciela zarówno kilkudziesięciu, jak i kilkuset wsi. Najbogatsi magnaci mieli największe znaczenie w państwie. Byli to na ogół ludzie znakomicie wykształceni, którzy władali kilkoma językami i znali osobiście zagranicznych monarchów.

Niektórzy magnaci wiernie służyli Rzeczpospolitej, jak np. Stanisław Żółkiewski (por. s. 88). Inni działali na jej szkodę, gdyż czuli się władcami swoich „państewek" i ani myśleli podporządkować się królowi. Jedni i drudzy za swój główny cel uważali zwykle potęgę własnego rodu.

Znaczenie magnaterii ogromnie wzrosło w latach 1648–1667, gdyż:

1. Podczas wojen magnaci nie ucierpieli tak bardzo jak mniej zamożna szlachta. Właściciel kilkuset wsi mógł łatwiej odrobić straty niż szlachcic, któremu spalono jego jedyną wieś.

Hetman Janusz Radziwiłł, najpotężniejszy magnat na Litwie. Portret z połowy XVII w.

Zamek w Łańcucie (koło Rzeszowa). W XVII w. był rezydencją magnackiej rodziny Lubomirskich. Dziś mieści się w nim muzeum.

2. Zubożała szlachta uzależniała się od magnaterii, by zdobyć środki do życia. Np. magnat płacił szlachcicom, którzy głosowali na sejmiku tak, jak on chciał.

3. By zyskać poparcie rodzin magnackich, król nieraz powierzał ich członkom urzędy państwowe. W praktyce były one dożywotnie. Za sprawy państwa odpowiadali więc często ludzie, którzy kierowali się interesem swojej rodziny.

4. Szlachta nie ufała królom elekcyjnym. Bała się, że ograniczą **„złotą wolność”**, tzn. szlacheckie prawa i przywileje. Dlatego sejm często sprzeciwiał się monarchom – a oni z tego powodu starali się załatwiać jak najmniej spraw na sejmie, a jak najwięcej na sejmikach. Pośrednikami między królem a szlachtą byli tam magnaci.

Od połowy XVII w. to magnateria, a nie średnia szlachta, **wywierała decydujący wpływ na sprawy państwa**.

Magnaci dążyli do osłabienia władzy monarchy, gdyż przy słabym królu rosło ich znaczenie. Mimo to poszczególne rodziny magnackie miały sprzeczne interesy – rywalizowały o majątki i urzędy państwowe. Magnat, który nie otrzymał upragnionego urzędu, gotów był spiskować z wrogami kraju, byle pomścić na królu doznaną „krzywdę”.

3. Kim byli i do czego dążyli XVII-wieczni magnaci?
4. Wskaż przyczyny wzrostu znaczenia magnaterii w XVII w.

XVIII-wieczny polski magnat w czasie podróży. Zwróćcie uwagę na błotnistą drogę, po której jedzie kareta. Cudzoziemcy podróżujący po Rzeczpospolitej często narzekali na fatalny stan polskich dróg. Obraz z XIX w.

Słabość sejmu

Wzrost znaczenia magnatów szedł w parze z osłabieniem, a potem paraliżem sejmu.

Inaczej niż dziś, w sejmie I Rzeczpospolitej podejmowano decyzje nie większością głosów, lecz w myśl niepisanej **zasady jednomyślności** (inaczej: jednozgodności). Polegała

ona na tym, że posłowie i senatorowie obradowali tak długo, aż wszyscy wyrazili zgodę na daną ustawę*. Jeśli sprzeciwiało się jej kilku posłów – a nawet jeden poseł – większość namawiała ich do zmiany zdania.

Zasada jednomyślności wynikała z szacunku szlachty dla każdego posła. Nasi przodkowie rozumieli, że jeden poseł reprezentuje dużą grupę ludzi, a nie tylko samego siebie. Dlatego większość nie narzucała swojego zdania mniejszości.

Istniała też niepisana **zasada jedności**, zgodnie z którą ustawy każdego sejmu tworzyły jedną całość. Jeśli nie udało się przyjąć choćby jednej z nich, nie przyjmowano żadnej.

Zdarzało się, że przez sześć tygodni (tyle trwał sejm) nie udało się przekonać opornych posłów do zmiany zdania. Taki sejm „nie dochodził", tzn. kończył się bez przyjęcia konstytucji*. Dopuszczano jednak „prolongację", czyli przedłużenie obrad o jeden dzień – by można było uchwalić wszystkie konstytucje.

Na sejmie w **1652** r. posłowie nie zdołali przyjąć ustaw w ciągu sześciu tygodni. Ostatniego dnia wieczorem, gdy zgodnie z przepisami siedzieli przy świetle jednej świecy, kanclerz wniósł o „prolongację" obrad. „Ja nie pozwalam na prolongację!" – zawołał w ciemnościach jeden z posłów, po czym wyszedł z sali.

Marszałek sejmu oświadczył, że nie można zlekceważyć jednego głosu protestu, i uznał ważność pierwszego ***liberum veto*** (po łacinie: „wolne nie pozwalam"). Było to prawo pojedynczego posła do **zerwania sejmu**, tzn. zakończenia go przed czasem i unieważnienia wszystkich dotąd przyjętych ustaw. Zasady jednomyślności i jedności zostały doprowadzone do absurdu.

Odtąd zrywanie sejmów powtarzało się coraz częściej i miało katastrofalne skutki dla państwa. Oto przykład:

Pod koniec 1671 r. Turcja wypowiedziała wojnę Rzeczpospolitej. W 1672 r. król zwołał dwa sejmy, które miały uchwalić podatek na obronę kraju. Oba zostały zerwane. Gdy na Ukrainę wkroczyło ok. 50 tysięcy żołnierzy tureckich oraz kilkadziesiąt tysięcy Kozaków i Tatarów, Rzeczpospolita mogła im przeciwstawić… 7 tysięcy żołnierzy i nieliczne załogi twierdz. Niemal bezbronne państwo musiało podpisać haniebny traktat pokojowy z Turcją (zob. s. 118).

Do 1763 r. zerwano 39 sejmów. Za panowania króla Augusta III Sasa (1733–1763) na 16 sejmów tylko 2 zakończyły się przyjęciem ustaw.

5. Wyjaśnij, na czym polegały zasady jednomyślności i jedności.

6. Czym było *liberum veto*?

Tekst źródłowy

Do zerwania sejmu nie zażywano osób rozumem i miłością dobra publicznego obdarzonych, bo też tego i nie potrzeba było. Lada poseł ciemny jak noc (...), nie szukając pozornych przyczyn, odezwał się w poselskiej izbie: „Nie ma zgody na sejm!" – i to było dosyć do odebrania wszystkim mocy sejmowania. A gdy go marszałek spytał: „Co za racyja?" – odpowiedział krótko: „Jestem poseł, nie pozwalam" – i to powiedziawszy, usiadł jak niemy diabeł, na wszystkie prośby i nalegania innych posłów o danie przyczyny zatamowanego sejmu nic więcej nie odpowiadając, tylko to jedno: „Jestem posłem".*

Jędrzej Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, XVIII w.

* Jakie cechy miał poseł zrywający sejm, a jakich mu brakowało?

zażywać – tu: wykorzystywać

ustawa – tu: prawo uchwalone przez sejm

konstytucja – dawniej: każda ustawa sejmowa

Kiedy ktoś chciał zerwać sejm, inni posłowie często starali się mu przeszkodzić. Na przykład zamykali drzwi, żeby nie mógł uciec z sali obrad, i namawiali go do zmiany zdania.

Bójka szlachty na sejmiku w kościele. Sejmiki nieraz odbywały się w kościołach, gdyż mogły one pomieścić licznych uczestników obrad. Wśród szlachty zdarzały się kłótnie, a nawet krwawe awantury. Rycina z pierwszej połowy XVIII w.

Jerzy Lubomirski. Portret z XVII w.

rokosz – zbrojne wystąpienie przeciw królowi

Nieudana próba reform

Z początku szlachta dostrzegała szkodliwość *liberum veto*. Z czasem jednak uznała je za „źrenicę złotej wolności" szlacheckiej (tzn. jej najcenniejszy element). Uważała, że dzięki *liberum veto* „jeden sprawiedliwy" może uratować państwo przed „złą większością".

W rzeczywistości zrywanie sejmów służyło:

1) magnatom – bo mogli zablokować niekorzystne dla siebie ustawy sejmu,
2) obcym władcom – gdyż paraliżowało najważniejszą instytucję państwa.

Zagraniczni dyplomaci nieraz płacili posłom za zerwanie sejmu, by nie dopuścić do reform, które wzmocniłyby Rzeczpospolitą. A ta pilnie ich potrzebowała.

Powstanie Chmielnickiego, atak Moskwy i potop ujawniły wewnętrzną słabość Rzeczpospolitej. Dlatego po wypędzeniu Szwedów król Jan Kazimierz zaproponował reformę ustroju państwa:

1) przyjmowanie ustaw sejmowych większością głosów,
2) obciążenie szlachty stałymi podatkami,
3) wprowadzenie monarchii dziedzicznej zamiast wolnej elekcji.

Projekt reformy ustroju wywołał oburzenie szlachty, która bała się ograniczenia swych praw. Król szukał więc poparcia we Francji, a jego przeciwnicy – w Austrii. Odtąd oba te państwa rywalizowały o wpływy w Rzeczpospolitej i płaciły pieniądze swoim zwolennikom.

Projekt reformy upadł (1661). Co gorsza, w **1665** r. przywódca stronnictwa antykrólewskiego, magnat Jerzy Lubomirski, wszczął bunt nazwany **rokoszem* Lubomirskiego**. W 1666 r. pokonał wojska królewskie w krwawej bitwie pod Mątwami, w której zginęło ok. 3 tysięcy żołnierzy. Po zwycięstwie Lubomirski się opamiętał – „ze łzami w oczach" przeprosił króla, po czym wyjechał za granicę.

W **1668** r. rozgoryczony Jan Kazimierz abdykował, tzn. zrzekł się tronu.

7. Komu *liberum veto* przynosiło korzyści? Wyjaśnij dlaczego.

8. Z jakiego powodu szlachta sprzeciwiła się projektowi reformy Jana Kazimierza?

9. Wyjaśnij, czym był i jak się zakończył rokosz Lubomirskiego.

Pytania i polecenia

A. Przedstaw skutki wojen toczonych przez Rzeczpospolitą w latach 1648–1667.

B. Na czym polegały słabości Rzeczpospolitej w drugiej połowie XVII w.?

To, co najważniejsze

Skutki wojen toczonych w latach 1648–1667	1. Utrata ponad jednej czwartej terytorium, spadek liczby mieszkańców państwa z ok. 11 milionów do 6–7 milionów. 2. Zniszczone miasta i wsie. 3. Katastrofalny stan gospodarki. 4. Dewaluacja pieniądza. 5. Koniec tolerancji religijnej (w 1658 r. sejm wygnał arian).
Magnateria – od połowy XVII w. wywierała decydujący wpływ na sprawy państwa	Przyczyny wzrostu znaczenia magnaterii: 1. Podczas wojen magnaci ponieśli mniejsze straty majątkowe niż mniej zamożna szlachta. 2. Zubożała szlachta uzależniała się od magnatów. 3. By zyskać poparcie magnatów, król powierzał im urzędy państwowe. 4. Na sejmikach magnaci stali się pośrednikami między królem a szlachtą.
Słabość sejmu od połowy XVII w.	Niepisane zasady w sejmie: 1) jednomyślności (jednozgodności) – wszyscy posłowie i senatorowie musieli wyrazić zgodę na ustawę, 2) jedności – ustawy sejmu tworzyły jedną całość; przyjmowano wszystkie lub wszystkie odrzucano. *Liberum veto* – prawo pojedynczego posła do zerwania sejmu, pierwszy raz uznane w 1652 r. Było korzystne dla: 1) magnatów, 2) władców obcych państw.
Rządy Jana Kazimierza po potopie szwedzkim	1. Upadł królewski projekt reformy państwa, przewidujący m.in. wprowadzenie monarchii dziedzicznej. 2. Przeciwko królowi wybuchł rokosz Lubomirskiego (1665), zakończony zwycięstwem buntowników pod Mątwami (1666) i pojednaniem Lubomirskiego z królem. 3. W 1668 r. król abdykował.

Ilustracja ze s. 110

17 Wojny z Turcją

* Czym się zakończyła wojna Rzeczpospolitej z Turcją (1620–1621)?
* Przypomnij słabości Rzeczpospolitej w drugiej połowie XVII w.

Michał Korybut Wiśniowiecki
(1640–1673)

Syn księcia Jeremiego Wiśniowieckiego, król Polski. Otrzymał koronę dzięki zasługom ojca (wcale się o nią nie starał). Choć uzyskał znakomite wykształcenie (znał osiem języków), nie miał ani talentów wojskowych, ani zdolności politycznych. Był przeciętnym człowiekiem i nieudolnym władcą. Swoimi działaniami powiększał chaos w kraju; dopiero w ostatnim roku panowania starał się przygotować państwo do obrony przed ponownym atakiem Turcji.
Portret z XVII w.

Elekcja Michała Korybuta Wiśniowieckiego

W 1669 r. pod Warszawą zebrało się kilkadziesiąt tysięcy szlachty, by wybrać nowego króla. Na polu elekcyjnym „panowie bracia" oskarżali senatorów (a więc magnatów) o prywatę*, szkodzenie państwu i uleganie obcym monarchom. Elekcja przebiegła burzliwie – szlachta strzelała do senatorów (byli zabici i ranni). Rozczarowana cudzoziemcami na tronie, wybrała na króla **Michała Korybuta Wiśniowieckiego**, syna słynnego obrońcy Zbaraża.

Wybór był niespodziewany. Kandydata podsunął szlachcie jeden z magnatów, który zamierzał manipulować słabym królem. 29-letni Michał Korybut nie miał bowiem ani zdolności potrzebnych monarsze, ani dobrych doradców. Popierały go wprawdzie tłumy szlachty, ale przewodzili im ludzie przeciwni reformie państwa.

Przy słabym królu Rzeczpospolita dalej słabła. Magnaci spiskowali w porozumieniu z Francją, by zmusić monarchę do abdykacji. On sam myślał przede wszystkim o tym, jak nie stracić korony. A ponieważ szlachta była gotowa ze wszystkich sił bronić ukochanego władcy, państwu groził wybuch wojny domowej.

W takiej właśnie sytuacji Turcja zaatakowała Rzeczpospolitą (1672).

1. **Kto i dlaczego został królem Polski w 1669 r.?**
2. **Przedstaw sytuację wewnętrzną Rzeczpospolitej w latach 1669–1672.**

prywata – dbałość o własne interesy kosztem wspólnego dobra

Józef Brandt, *Odbicie jasyru**. Obraz ukazuje bitwę pod Martynowem (1624), w której Polacy rozbili Tatarów prowadzących jasyr. Na pierwszym planie widać grupę uratowanych; w głębi toczy się walka.

jasyr – 1) tatarska lub turecka niewola, 2) ludzie wzięci do takiej niewoli

wielki wezyr – pierwszy minister w dawnej Turcji

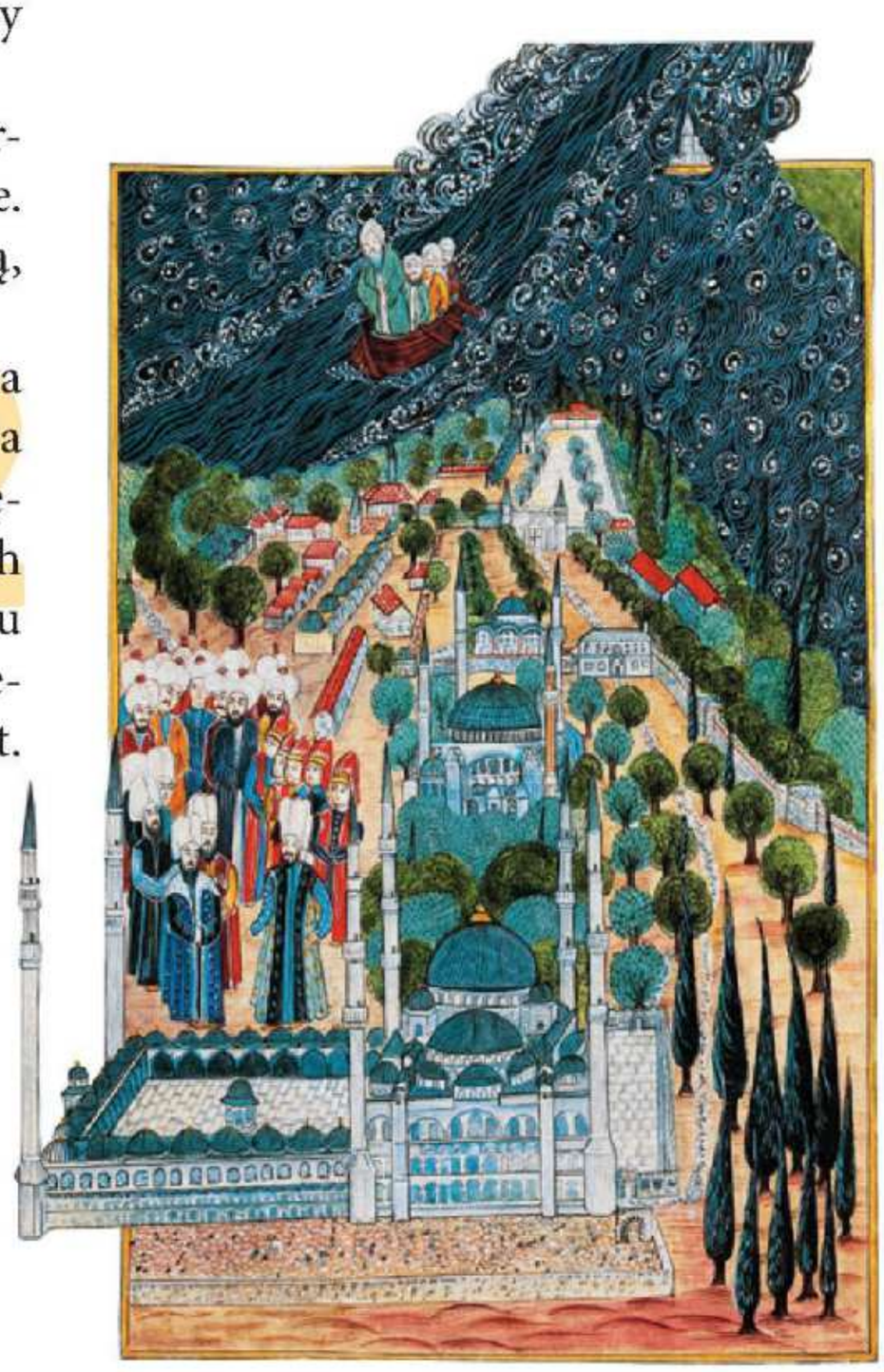
Imperium Osmańskie

W XVII w. **Imperium Osmańskie** zajmowało ziemie w Europie, Azji i Afryce – łącznie ponad 5 milionów km². Swą potęgę zawdzięczało podbojom i łupom wojennym. Żeby pozostać mocarstwem, musiało prowadzić kolejne wojny.

Po 1650 r. energiczni wielcy wezyrowie* unowocześnili armię, toteż sułtan mógł rozpocząć nowe podboje w Europie. Postanowił zaatakować pogrążoną w chaosie Rzeczpospolitą, by oderwać od niej Ukrainę.

W **1672** r. armia turecka (50 tysięcy żołnierzy), wspierana przez kilkadziesiąt tysięcy Kozaków i Tatarów, wkroczyła na Ukrainę. W Rzeczpospolitej trwał właśnie konflikt między zwolennikami a przeciwnikami króla. Z powodu ich kłótni zerwano dwa sejmy, które miały zapewnić państwu pieniądze na powiększenie armii. Szlachta lekceważyła niebezpieczeństwo, gdyż pokój z Turcją trwał ponad 50 lat. Ukrainy broniło zaledwie kilka tysięcy żołnierzy.

Twierdza w Kamieńcu Podolskim poddała się po niespełna dwutygodniowym oblężeniu (1672). Potem armia sułtana podeszła pod Lwów, lecz obrońcy odparli wszystkie szturmy. W tym czasie Tatarzy pustoszyli kraj aż po Krosno.

Sułtan Ahmed i jego świta przed Błękitnym Meczetem w Stambule. Świątynia, jedna z najwspanialszych w Turcji, została wzniesiona w pierwszej połowie XVII w. Jej oficjalna nazwa brzmi: meczet Sułtana Ahmeda – gdyż to on kazał ją zbudować.

Jan III Sobieski
(1629–1696)

Magnat, hetman wielki koronny, król Polski. Świetnie wykształcony, znał kilka języków, wśród nich turecki i tatarski. W czasie potopu początkowo poparł Szwedów; dopiero wiosną 1656 r. przeszedł na stronę Jana Kazimierza. Stronnik Francji i przeciwnik Michała Korybuta Wiśniowieckiego, zmierzał do jego detronizacji. Jako król sam musiał się zmagać z intrygami magnatów. Znakomity wódz, Europejczyk, a zarazem Polak z krwi i kości, wierny rodzimym obyczajom. Pisał piękne listy do ukochanej żony Marysieńki – Francuzki Marii Kazimiery.
Portret z XVII w.

Walczył z nimi hetman wielki koronny **Jan Sobieski**, który miał pod swymi rozkazami... 3 tysiące żołnierzy. Mimo to rozbił liczne oddziały tatarskie i uwolnił 44 tysiące ludzi wziętych w jasyr (mieli zostać sprzedani jako niewolnicy). Jednak walki z całą armią sułtana podjąć nie mógł.

Wojna zakończyła się szybko i haniebnie. Posłowie królewscy musieli podpisać **pokój w Buczaczu** (1672); na jego mocy Rzeczpospolita odstąpiła Turcji Podole, a sprzymierzonym z nią Kozakom – część prawobrzeżnej* Ukrainy. Zgodziła się też płacić sułtanowi coroczny haracz (daninę), przez co miała się stać państwem podległym Imperium Osmańskiemu.

3. Kiedy i dlaczego Turcja zaatakowała Rzeczpospolitą?
4. Wyjaśnij, z jakich powodów pokój w Buczaczu był upokarzający dla Rzeczpospolitej.

Bitwa pod Chocimiem

Haniebny traktat pokojowy wstrząsnął szlachtą. Spory wewnętrzne wygasły; sejm odmówił zapłacenia haraczu i uchwalił podatki, za które wystawiono przeszło 30-tysięczną armię. Hetman Sobieski poprowadził ją poza granice państwa, by odeprzeć ponowny atak Turków. W listopadzie **1673** r. zaatakował główne siły tureckie pod **Chocimiem** i niemal je unicestwił: z 30-tysięcznej armii ocalały 4 tysiące żołnierzy.

Bitwa pod Chocimiem. Obraz Franciszka Smuglewicza (koniec XVIII w.).

prawobrzeżna – tu: leżąca na prawym brzegu Dniepru

W ręce Polaków wpadły wielkie łupy, wśród nich 120 dział. Takiej klęski w Europie Turcy nie ponieśli jeszcze nigdy.

Zwycięstwo pod Chocimiem uratowało Rzeczpospolitą, lecz nie zostało wykorzystane. Sobieski chciał wyprzeć Turków za rzekę Dunaj; musiał zrezygnować z tego planu, gdyż zabrakło pieniędzy na żołd dla wojska. Ponadto hetman wielki litewski wycofał swoje oddziały na Litwę, bo nie darzył sympatią Sobieskiego i nie zamierzał z nim współdziałać.

5. Co osiągnęła Rzeczpospolita w wyniku bitwy pod Chocimiem?

6. Z jakiego planu i dlaczego musiał zrezygnować hetman Sobieski po zwycięstwie?

Przed bitwą pod Chocimiem obie armie stały całą noc w gotowości do walki. A był zimny i deszczowy listopad. Turcy znosili te warunki gorzej niż Polacy. Nad ranem zeszli ze stanowisk i wtedy Sobieski dał rozkaz do ataku.

Odsiecz Wiednia

1674

W przeddzień bitwy pod Chocimiem zmarł Michał Korybut Wiśniowiecki. Na elekcji w **1674** r. szlachta okrzyknęła królem zwycięskiego hetmana – **Jana III Sobieskiego**.

Monarcha musiał jednak odłożyć koronację, by bronić państwa przed najazdami tureckimi (zemściło się niewykorzystanie zwycięstwa pod Chocimiem). Znowu brakowało pieniędzy na armię, gdyż szlachta niechętnie płaciła podatki. Jan III zawarł więc **rozejm w Żurawnie**, który zakończył wojnę z Imperium Osmańskim (1676). Na jego mocy:

1) Turcja zatrzymała Podole,
2) Rzeczpospolita odzyskała jedynie dwie twierdze na Ukrainie, ale nie musiała już płacić haraczu.

W następnych latach monarcha pragnął odzyskać utracone ziemie i odepchnąć Turków jak najdalej od granic Rzeczpospolitej. Liczył na współdziałanie innych państw chrześcijańskich, jednak ich władcy nie chcieli wojny z potężną Turcją.

Ale Turcy pragnęli nowych podbojów. Wiosną 1683 r. ruszyli na Wiedeń, stolicę Austrii. Dopiero wtedy, niemal w ostatniej chwili, cesarz zawarł sojusz z królem Polski.

W lipcu 1683 r. cesarz i jego urzędnicy w popłochu opuścili Wiedeń. Tydzień później miasto obległa niemal 100-tysięczna armia turecka. Dowodził nią wielki wezyr **Kara Mustafa**.

Wiedeńczycy wiedzieli, że na zajętych terenach Węgier i Austrii Turcy zabijali mężczyzn, a kobiety i dzieci brali w jasyr. Kara Mustafa zapowiedział mieszkańcom miasta, że jeśli się nie poddadzą, czeka ich ten sam los.

W Wiedniu znajdowało się ponad 10 tysięcy żołnierzy. Bez pomocy z zewnątrz nie mieli oni szans, by obronić miasto.

Wielki wezyr Kara Mustafa. Nie przygotował armii tureckiej do obrony przed atakiem wojsk Sobieskiego, gdyż do ostatniej chwili próbował zdobyć Wiedeń. Portret z XVII w.

Bitwa pod Wiedniem. Na pierwszym planie jazda wdziera się do tureckiego obozu. Na namiocie Kara Mustafy powiewa proporzec z półksiężycem. W głębi Wiedeń, otoczony setkami tureckich namiotów. Daleko z lewej widać atakujące oddziały austriackiej i niemieckiej piechoty. Obraz z XVII w.

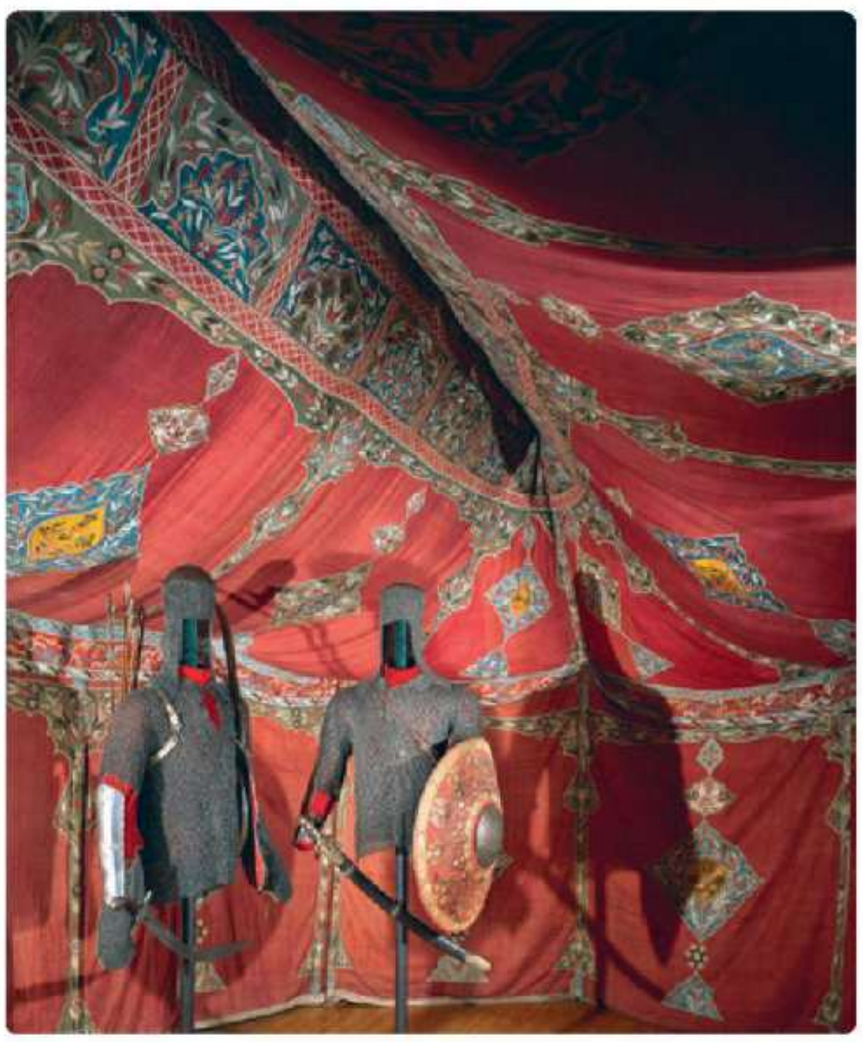
Sobieski był pewien, że jeśli Turcy zdobędą Wiedeń, uderzą też na Kraków. Dlatego nie wahał się – na czele ok. 27 tysięcy polskich żołnierzy ruszył do Austrii. Tam objął dowództwo prawie 70-tysięcznej **odsieczy Wiednia** (albo wiedeńskiej) – pomocy wojskowej złożonej z sił polskich, austriackich i niemieckich, które miały uwolnić miasto od oblężenia.

wiktoria – zwycięstwo

7. Wyjaśnij, co chciał osiągnąć Jan III po zawarciu rozejmu w Żurawnie.

8. Przedstaw sytuację Wiednia latem 1683 r.

9. Czym była odsiecz Wiednia?

Turecki namiot zdobyty pod Wiedniem, a w nim uzbrojenie jazdy tureckiej (kolczugi, szabla i tarcza). Są przechowywane w Zamku Królewskim na Wawelu.

Bitwa pod Wiedniem

W niedzielę 12 września **1683** r. wojska chrześcijańskie wyparły Turków ze wzgórz górujących nad Wiedniem. Około szóstej wieczorem Jan III postanowił rozstrzygnąć bitwę jednym uderzeniem.

Na oczach wygłodzonych mieszkańców Wiednia ruszyło do ataku 20 tysięcy jeźdźców. Prowadziło ich 2,5 tysiąca polskiej husarii, z samym królem na czele. Sobieski nie stracił jednak kontroli nad bitwą; w pewnej chwili zatrzymał konia i patrzył z boku, jak ciężka jazda zmiata pierwsze szeregi Turków, a potem wdziera się między namioty tureckiego obozu.

Bitwa pod Wiedniem zakończyła się całkowitą klęską Turków. Wielki wezyr Kara Mustafa uratował tylko część swojej armii (sułtan kazał go potem udusić za przegraną). Wiktoria* wiedeńska przyniosła wolność stolicy Austrii.

Jan III posłał papieżowi zdobytą chorągiew turecką, wraz z informacją po łacinie: *Venimus, vidimus et Deus vicit* („Przybyliśmy, zobaczyliśmy, a Bóg zwyciężył"). Było to rzeczywiście wielkie zwycięstwo; choć nie zakończyło wojny, na zawsze powstrzymało napór Turków na Europę. Przyniosło królowi sławę, a Polaków i Litwinów utwierdziło w błędnym przekonaniu o potędze Rzeczpospolitej.

Za rządów Jana III bowiem państwo polsko-litewskie dalej słabło. Nie odniosło żadnych korzyści z wiktorii wiedeńskiej. W kraju nadal zrywano sejmy, brakowało pieniędzy na obronę granic, a magnaci w porozumieniu z wrogami Rzeczpospolitej spiskowali przeciwko królowi, by zmusić go do abdykacji.

Schorowany i rozgoryczony monarcha najchętniej spędzał czas w zbudowanym przez siebie **pałacu w Wilanowie**. Tam też zmarł (1696).

Trzy lata później, w **1699** r., Rzeczpospolita zebrała owoce zwycięstw Jana III. Na mocy **pokoju w Karłowicach** odzyskała Podole oraz część Ukrainy, utracone w 1672 r.

Nigdy później Polska i Turcja nie walczyły już przeciwko sobie.

1699

10. **Co zadecydowało o zwycięstwie wojsk chrześcijańskich w bitwie pod Wiedniem?**

11. **Dlaczego przekonanie o potędze Rzeczpospolitej nie odpowiadało prawdzie?**

12. **Kiedy i na jakich warunkach Rzeczpospolita podpisała pokój w Karłowicach?**

Tekst źródłowy

13 IX 1683 w nocy

Jedyna duszy i serca pociecho, najśliczniejsza i najukochańsza Marysieńku!

Bóg i Pan nasz na wieki błogosławiony dał zwycięstwo i sławę narodowi naszemu, o jakiej wieki przeszłe nigdy nie słyszały. Działa wszystkie, obóz wszystek, dostatki nieoszacowane dostały się w ręce nasze. Nieprzyjaciel, zasławszy trupem (...) pola i obóz, ucieka w konfuzji. (...)*

Przybiegały (...) do mnie książęta, (...) ściskając mię za szyję a całując w gębę, generałowie zaś w ręce i w nogi; cóż dopiero żołnierze! (...) Wszystko to całowało, obłapiało, swym salwatorem zwało. (...) Sam lud wszystek pospolity całował mi ręce, nogi, suknię; drudzy się tylko dotykali, wołając: „Ach, niech tę rękę tak waleczną całujemy!".*

Jan Sobieski, *Listy do Marysieńki*, 1683 r.

* Co się stało z pokonanymi Turkami?

* Kto i w jaki sposób wyrażał wdzięczność polskiemu królowi?

konfuzja – dawniej: zamieszanie, chaos

salwator – zbawca

Józef Brandt, *Wyjazd z Wilanowa Jana III i Marysieńki Sobieskich*. Obraz bywa też nazywany *Kuligiem*, gdyż ukazuje królewski orszak zimą.

Pytania i polecenia

A. Omów decydujące wydarzenia wojny Rzeczpospolitej z Turcją w latach 1672–1676.
B. Przedstaw przyczyny i przebieg odsieczy wiedeńskiej.
C. Wyjaśnij, jakie skutki miała bitwa pod Wiedniem dla Europy i dla Rzeczpospolitej.

To, co najważniejsze

Wojna Rzeczpospolitej z Turcją (1672–1676)	1. Turcja zaatakowała niemal bezbronną Rzeczpospolitą; ta na mocy pokoju w Buczaczu (1672): • utraciła Podole i wschodnią część Ukrainy, • zobowiązała się płacić haracz sułtanowi. 2. Hetman Jan Sobieski pokonał Turków pod Chocimiem (1673). W 1674 r. został wybrany na króla – Jana III Sobieskiego. 3. Po kolejnych walkach z Turkami Jan III zawarł rozejm w Żurawnie (1676). Na jego mocy: • Turcja zatrzymała Podole, • Rzeczpospolita odzyskała dwie twierdze na Ukrainie i nie musiała płacić haraczu.
Odsiecz Wiednia (1683)	1. W 1683 r. armia turecka obległa Wiedeń. 2. Jan III stanął na czele odsieczy Wiednia – pomocy wojskowej złożonej z sił polskich, austriackich i niemieckich, które miały uwolnić miasto od oblężenia. 3. Bitwa pod Wiedniem zakończyła się wielkim zwycięstwem wojsk chrześcijańskich (1683). 4. Po śmierci Jana III Sobieskiego Rzeczpospolita zawarła z Turcją pokój w Karłowicach (1699). Na jego mocy odzyskała Podole i część Ukrainy.

Ilustracja ze s. 120

18 Barok i sarmatyzm

początek budowy kościoła Il Gesù w Rzymie

1517 — po 1550 — 1568 — przed 1600 — 1751 — 1799

1517 wystąpienie Marcina Lutra

po 1550 – 1568 początki baroku w Europie (trwał do drugiej połowy, a miejscami do końca XVIII w.)

przed 1600 początki sarmatyzmu w Polsce (trwał do XVIII w.)

1799 Napoleon pierwszym konsulem Francji

Początki baroku

W drugiej połowie XVI i w XVII w. okazało się, że renesansowe wyobrażenie o świecie pełnym harmonii nie odpowiada prawdzie. Europejczycy toczyli krwawe wojny, prześladowali ludzi odmiennych wyznań oraz palili na stosach kobiety uznane za czarownice. Rozwój nauki wywierał niewielki wpływ na życie większości mieszkańców naszego kontynentu, wszyscy natomiast odczuli skutki ochłodzenia klimatu – przede wszystkim w postaci gorszych zbiorów. Ludzie często cierpieli z powodu głodu i epidemii. Utracili też wspólną religię, która dawała im poczucie bezpieczeństwa; to władca decydował, w co mają wierzyć.

Mieszkańcy Zachodu znowu odczuwali strach i niepewność. By je zmniejszyć, nieraz oddawali się gorliwej religijności. Np. Kościół katolicki organizował pełne przepychu ceremonie, które miały być żywą „propagandą wiary".

Zmiany te znalazły odbicie w sztuce. W **1568** r. rozpoczęto w Rzymie budowę jezuickiego kościoła **Il Gesù** (czytaj: dżezu). Powstała świątynia inna od wszystkich.

Wnętrze barokowego kościoła Il Gesù w Rzymie. Świątynia powstała w drugiej połowie XVI w., ale dekoracje pochodzą z drugiej połowy XVII w.

* Przypomnij poglądy renesansowych humanistów na temat człowieka i świata.

Holenderscy kalwiniści z miasta Harlem, w charakterystycznych strojach i kapeluszach. Fragment obrazu z XVII w.

Michał Anioł, *Dawid*.

Giovanni Lorenzo Bernini, *Dawid*.

Nawa główna, nawa poprzeczna i prezbiterium, tj. część ołtarzowa, tworzyły jedną dużą przestrzeń. Inaczej niż w kościołach gotyckich, prezbiterium nie było wyraźnie oddzielone od reszty świątyni. Nawy boczne zostały zamienione w kaplice przeznaczone do modlitwy osobistej, a w nawie głównej wierni zbierali się na nabożeństwa. Głos kaznodziei niósł się bez przeszkód po świątyni, pełnej złota, posągów i malowideł. Il Gesù miał trafić „przez oczy do duszy", tak by ukazać potęgę Boga i Kościoła katolickiego.

Na wzór Il Gesù zaczęto budować kościoły w całej katolickiej Europie oraz na innych kontynentach. Takie były początki **baroku** – nowego stylu w architekturze, sztuce, a także literaturze i muzyce. Uczeni do dziś wiodą spór o pochodzenie tej zagadkowej nazwy.

Barok trwał od drugiej połowy XVI do połowy (a miejscami do końca) XVIII w. Gdy przeminął, zaczęto nim pogardzać jako „zwyrodniałym renesansem". Dopiero u schyłku XIX w. doceniono wartość barokowych dzieł.

1. **Wyjaśnij, dlaczego w XVI w. Europejczycy przestali wierzyć w ład i harmonię świata.**
2. **Czym kościół Il Gesù w Rzymie różnił się od wcześniejszych świątyń?**
3. **Co nazywamy barokiem?**

Lęk przed pustką

Sztuka baroku była pełna przepychu, złota i wymyślnych dekoracji. Cechował ją tzw. **lęk przed pustką** – artyści starali się wypełnić każde wolne miejsce (np. ścianę kościoła) obrazem, posągiem albo spiralną kolumną. Sztuka baroku miała olśniewać i zadziwiać.

Rzeźbiarze ukazywali postacie w ruchu lub w pełnej napięcia pozie. Porównajcie posągi Dawida: pierwszy, renesansowy, został wykonany przez Michała Anioła; drugi – ten z zaciśniętymi gniewnie ustami i procą, z której zaraz wyleci kamień – to dzieło barokowego rzeźbiarza Berniniego.

Giovanni Lorenzo Bernini (czytaj: dżiowanni lorenco) był genialnym włoskim rzeźbiarzem, malarzem i architektem. W bazylice św. Piotra w Watykanie zbudował baldachim, nazwany **konfesją św. Piotra**. Konstrukcja wzbudziła zachwyt – ważyła 90 ton, a mimo to zdawała się lekka i strzelista. Z kolei na placu św. Piotra Bernini zaprojektował dwie **półokrągłe kolumnady**, które obejmowały plac i zgromadzonych na nim pielgrzymów niczym „macierzyńskie ramiona Kościoła".

Malarze barokowi chętnie posługiwali się **światłocieniem**, tzn. kontrastem między jasnymi a ciemnymi fragmentami obrazu. Spójrzcie na obraz *Wieczerza w Emaus* jednego z największych malarzy tego okresu Holendra **Rembrandta** (czytaj: rembranta). Jezus znajduje się w cieniu; widzimy tylko jego profil okolony białym blaskiem. Uwagę widza przyciąga jeden z uczniów – przelękniony, niedowierzający własnym oczom. Drugi, ledwo widoczny, przewrócił krzesło i przypadł Zmartwychwstałemu do nóg. Światłocień pozwala pokazać to, co artysta uznał za najważniejsze; nieistotne szczegóły giną w mroku.

Literatura baroku skupiała się raczej na **formie** niż na treści utworów. Autorzy starali się zachwycać, zadziwiać, a nawet szokować czytelników. Np. polski poeta Jan Andrzej Morsztyn pisał w sonecie* *Do trupa*:

Leżysz zabity i jam też zabity,*
Ty – strzałą śmierci, ja – strzałą miłości.

Jak się okazuje, trup jest w korzystniejszej sytuacji niż nieszczęśliwie zakochany poeta – bo już nie cierpi.

4. Scharakteryzuj barokowe malarstwo i rzeźbę.

5. Podaj cechy literatury baroku.

Rembrandt, *Wieczerza w Emaus*.

sonet – utwór poetycki składający się z dwóch zwrotek czterowersowych i dwóch trzywersowych

jam – ja jestem

Plac św. Piotra w Rzymie z otaczającymi go dwiema kolumnadami. Widok z bazyliki św. Piotra.

Portret trumienny Stanisława Woyszy (1677).

Barok w Polsce

Barok dotarł do Polski u schyłku XVI w., a więc z niewielkim opóźnieniem w stosunku do Zachodu. Trwał u nas do połowy, a miejscami do końca XVIII w.

Kultura baroku odpowiadała szlachcie, która lubiła przepych i wystawność. Powstawały liczne świątynie naśladujące styl Il Gesù; jedną z najpiękniejszych był jezuicki **kościół Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Krakowie**. Wznoszono także budowle świeckie – np. Zygmunt III Waza przebudował w nowym stylu **Zamek Królewski w Warszawie**. Magnaci stawiali barokowe pałace, m.in. w Łańcucie i Ujeździe. Zamożni mieszczanie Gdańska, Torunia, Warszawy i innych miast budowali kamienice o bogato zdobionych fasadach*. W drugiej połowie XVII w. Jan III Sobieski kazał zbudować **pałac w Wilanowie**.

W polskim malarstwie barokowym przeważały portrety, zwłaszcza **portrety trumienne**, typowe tylko dla naszego kraju. Rozwijała się też muzyka – Władysław IV utrzymywał słynną w Europie kapelę nadworną i zamawiał opery, które wystawiano na dworze królewskim.

Na literaturę polskiego baroku ogromny wpływ wywarła kontrreformacja – ok. 30% książek miało charakter religijny. Choć przeważały utwory słabe literacko, powstawały też dzieła poetyckie o trwałej wartości. Pisali je zarówno katolicy, np. Jan Andrzej Morsztyn, jak i różnowiercy, np. arianin Wacław Potocki.

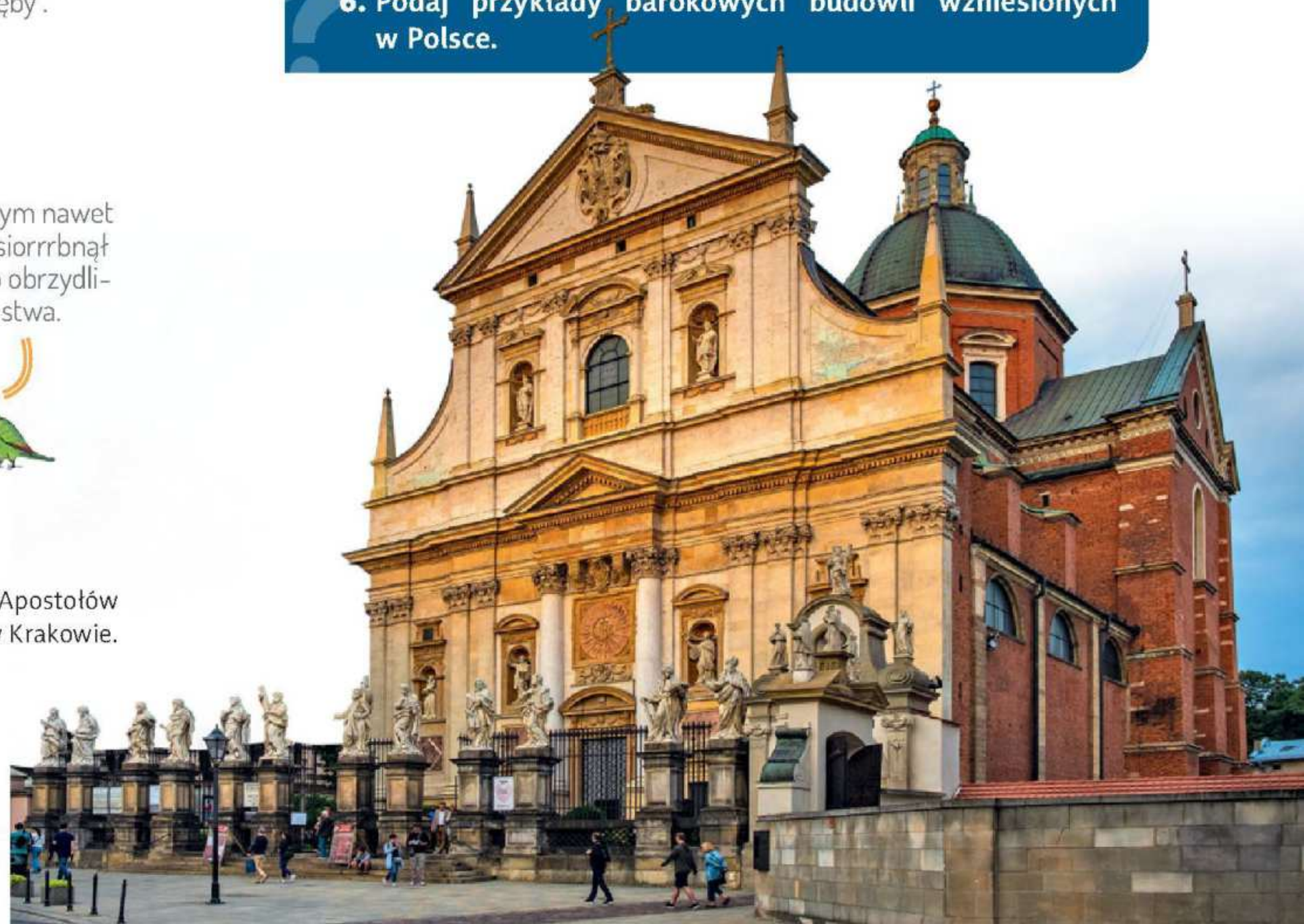
fasada – przednia ściana budynku

plugawić – bezcześcić, znieważać

W XVII w. Polacy zaczęli pić kawę. Chyba nie wszystkim smakowała, bo Jan Andrzej Morsztyn napisał o kawie: „Napój, tak brzydka trucizna i jady, Co żadnej śliny nie puszcza za zęby, Niech chrześcijańskiej nie plugawi* gęby".

6. Podaj przykłady barokowych budowli wzniesionych w Polsce.

Kościół Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Krakowie.

Sarmatyzm

Sarmatyzm był to światopogląd polskiej szlachty, a zarazem styl jej życia od końca XVI do XVIII w. (tj. w czasach baroku). Szlachta błędnie uznała, że jest odrębnym „narodem szlacheckim", który wywodzi się od starożytnego plemienia Sarmatów (stąd nazwa: sarmatyzm). Plemię to rzekomo mieszkało kiedyś nad Wisłą (co też nie było prawdą). Każdy szlachcic chętnie nazywał siebie Sarmatą.

Szlachta miała o sobie przesadnie dobre zdanie. Sądziła np., że dzięki „sarmackiemu" pochodzeniu cechuje ją wyjątkowe umiłowanie wolności. Ustrój Rzeczpospolitej uważała za najlepszy na świecie. I uznała, że skoro państwo przetrwało straszliwe wojny w połowie XVII w., to nic w nim nie wolno zmieniać.

Polski Sarmata odznaczał się płytką religijnością, nietolerancją, zamożnością na pokaz oraz pełną niechęci wyższością wobec innych narodowości. Niektórzy Sarmaci twierdzili nawet, że Adam i Ewa mówili po polsku, a niebo jest zorganizowane na wzór Rzeczpospolitej.

Sarmackim ideałem był **szlachcic-ziemianin**, który dbał o swoje gospodarstwo, a w razie zagrożenia ojczyzny dzielnie walczył szablą. Obrońca wiary katolickiej i wzorowy obywatel, strzegł „złotej wolności" oraz sprzeciwiał się zmianom ustroju państwa.

Sarmackie poglądy szlachty nijak się miały do rzeczywistości. Rzeczpospolita była zacofana, a jej niesprawny ustrój wyśmiewano w całej Europie. Inne państwa rozbudowywały armie oraz rozwijały rzemiosło i transport; wojska polsko-litewskie były żałośnie słabe, a gospodarka znajdowała się w ruinie. Podupadłe miasta wyglądały jak duże wsie – w drugiej połowie XVII w. istniało zaledwie kilka o liczbie ludności wyższej niż 10 tysięcy.

Zagraniczni podróżnicy krytycznie wyrażali się o naszych przodkach (zob. tekst źródłowy). Jednak szlachta, która coraz rzadziej podróżowała za granicę – „bo i cóż tam dobrego?" – nie przejmowała się takimi opiniami. Pod koniec XVII w. mało kto w Rzeczpospolitej zdawał sobie sprawę, że państwo zmierza ku katastrofie.

7. Wyjaśnij, czym był sarmatyzm.

8. Co sądziła na temat Rzeczpospolitej polska szlachta, a co – mieszkańcy innych krajów Europy?

Portret królewicza Władysława Wazy w stroju polskim. Obraz z ok. 1626 r.

Tekst źródłowy

Jak we wszystkiem zaś, tak i w gotowaniu są Polacy bardzo niechlujni. Potrawy przynoszą na stół nie od razu, lecz jedną po drugiej; ponieważ zaś potraw tych jest (...) piętnaście lub dwadzieścia (...), trwają ich uczty przez długie godziny. Żrą chętnie tłusto. (...) Przy hojnej napitce przychodzi u nich często do bójki, przy czem szabla musi walnie błyskać. Szablą tą tną i rąbią się wzajemnie po pięściach, twarzy i gdzie tylko mogą, a uchodzi u nich za rzecz zaszczytną być naznaczonym (...) pięknemi bliznami i szramami (...).*

Ulrich von Werdum, *Relacja...*, XVII w.

* Wymień cechy Polaków opisane przez autora tekstu.

* Jaki był stosunek autora do Polaków? Uzasadnij swoją odpowiedź.

walnie – bardzo

Pytania i polecenia

A. Omów główne cechy architektury i sztuki baroku w Europie.
B. Co charakteryzowało barok w Polsce?
C. Przedstaw cechy typowego szlachcica Sarmaty.

To, co najważniejsze

Barok – styl w architekturze, sztuce, literaturze i muzyce, który w Europie trwał od drugiej połowy XVI do połowy, a miejscami do końca XVIII w.	1. Początki: budowa jezuickiego kościoła Il Gesù w Rzymie (od 1568). Na jego wzór wznoszono kolejne kościoły w Europie. 2. Cechy sztuki barokowej: przepych, wymyślne dekoracje, tzw. lęk przed pustką. Architektura – wnętrze kościoła tworzyło jedną dużą przestrzeń, wznoszono spiralne kolumny. Rzeźba – postacie w ruchu lub w pozie pełnej napięcia. Malarstwo – światłocień. Literatura – skupiała się raczej na formie niż na treści utworów. 3. Artyści: Giovanni Lorenzo Bernini – włoski rzeźbiarz, malarz i architekt, wykonał m.in. posąg Dawida, konfesję św. Piotra i kolumnady na placu św. Piotra. Rembrandt – malarz holenderski, namalował m.in. obraz *Wieczerza w Emaus*.
Barok w Polsce – od schyłku XVI do połowy, a miejscami do końca XVIII w.	1. Architektura – kościół Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Krakowie, Zamek Królewski w Warszawie (przebudowany w stylu barokowym), pałac w Wilanowie. 2. Malarstwo – przeważały portrety, zwłaszcza portrety trumienne. 3. Literatura – w znacznej części religijna. Jan Andrzej Morsztyn i Wacław Potocki napisali dzieła poetyckie o trwałej wartości.
Sarmatyzm – światopogląd polskiej szlachty i styl jej życia od końca XVI do XVIII w.	1. Szlachta błędnie uważała, że wywodzi się od starożytnego plemienia Sarmatów i jest odrębnym „narodem szlacheckim". 2. Polski Sarmata: • odznaczał się płytką religijnością, nietolerancją, zamożnością na pokaz i poczuciem wyższości w stosunku do innych narodowości, • ustrój Rzeczpospolitej uważał za najlepszy na świecie. 3. Ideałem był szlachcic-ziemianin, w razie potrzeby obrońca ojczyzny i wiary katolickiej. 4. Poglądy szlachty nie odpowiadały prawdzie: państwo było zacofane, a ustrój – niesprawny.

Pytania z dziejów

Jak ocenić sarmatyzm?

Historycy na ogół opisują szlacheckich Sarmatów jako ludzi zacofanych, niedouczonych, skłonnych do bójek, zapatrzonych w siebie i święcie przekonanych, że ustrój Rzeczpospolitej jest najlepszy na świecie. Ukazują ich jako uwielbiających przepych (słynne: zastaw się, a postaw się – tzn. zapożycz się, byle zrobić wrażenie na gościach), nadużywających alkoholu, wytaczających procesy o byle głupstwo i gardzących nie-Sarmatami. Wszystko to prawda.

Ale jest też druga strona medalu. Sarmaci naprawdę cenili wolność i byli gotowi jej bronić. Szanowali cnoty, które przypisywali przodkom: rycerskość, męstwo, prostotę, gospodarność, gościnność. Pragnęli spokojnego życia na wsi, w gronie rodziny i przyjaciół. Szlacheckie małżeństwa były trwałe, a przemoc w stosunku do kobiet zdarzała się rzadko. Co więcej, szlachta ostro potępiała mężczyzn, którzy się jej dopuszczali (mówiono: niegodni, by zwać ich ludźmi). Szlachecka obyczajowość – język, stroje, sposób życia, religijność – była barwna i oryginalna.

Sarmatyzm na pewno miał wiele cech niekorzystnych i dla państwa, i dla poszczególnych osób. Ale niósł też wartości, które można uznać za cenne i w naszych czasach.

* Wymień cechy Sarmatów, które uważasz za: a) niekorzystne, b) korzystne.
* Jakie wartości sarmatyzmu przetrwały – twoim zdaniem – do naszych czasów?

Ilustracja ze s. 125

Europa i Ameryka w XVII i XVIII wieku

IV

19. Absolutyzm we Francji
20. Monarchia parlamentarna w Anglii
21. Oświecenie w Europie
22. Nowe potęgi w Europie
23. Powstanie Stanów Zjednoczonych
24. Początek rewolucji francuskiej
25. Od monarchii konstytucyjnej do republiki

Kapitol Stanów Zjednoczonych w Waszyngtonie. Zbudowany w XVIII–XIX w., jest siedzibą Kongresu, tj. parlamentu USA.

19 Absolutyzm we Francji

początek reformacji w Niemczech — 1517
1562 — początek wojen religijnych we Francji (trwały do 1589)
noc św. Bartłomieja — 1572
1598 — edykt nantejski
1624 — początek rządów kardynała Richelieu (trwały do 1642)
początek samodzielnych rządów Ludwika XIV (trwały do 1715) — 1661
1685 — odwołanie edyktu nantejskiego
1789 — wybuch rewolucji francuskiej

* Przypomnij, które kraje Europy objęła reformacja.

Król Henryk IV w zbroi. Obraz z ok. 1610 r.

Wojny religijne i edykt nantejski

W czasach reformacji Francja pozostała krajem w większości katolickim. Spośród wyznań reformowanych najwięcej zwolenników zyskał tam kalwinizm. Francuskich kalwinistów nazywano **hugenotami**. W drugiej połowie XVI w. było ich ok. 2 milionów (na ok. 20 milionów mieszkańców kraju).

W 1562 r. wybuchły we Francji **wojny religijne** między katolikami a hugenotami. Pojednanie walczących stron miało nastąpić dzięki małżeństwu hugenockiego księcia Henryka z katolicką siostrą króla Francji. Stało się wprost przeciwnie: król i jego matka kazali zabić hugenockich przywódców, którzy przyjechali do Paryża na wesele. W **noc św. Bartłomieja** – z 23 na 24 sierpnia **1572** r. – gwardziści króla rozpoczęli rzeź hugenotów. Do gwardzistów przyłączyli się katoliccy mieszkańcy Paryża. Mordy trwały trzy dni; w mieście zginęło ok. 3 tysięcy ludzi, a w całej Francji – ok. 30 tysięcy.

Zbrodnia w noc św. Bartłomieja miała zapewnić katolikom zwycięstwo, które uznali za korzystniejsze od pojednania. Ale książę Henryk (hugenocki pan młody) przeżył, toteż wojna rozgorzała ze zdwojoną siłą. Trwała aż do 1589 r.

Ostatecznie Henryk został królem Francji i przeszedł na katolicyzm. W **1598** r. jako król Henryk IV wydał w mieście Nantes (czytaj: nąt) **edykt nantejski** – dokument, który zapewniał hugenotom ograniczoną wolność wyznania. Nie wolno im było np. odprawiać nabożeństw w Paryżu, mogli jednak obejmować urzędy państwowe i zakładać szkoły. Jako zabezpieczenie otrzymali ponad sto „miejsc bezpieczeństwa" – wśród nich twierdze – gdzie sami sprawowali władzę i utrzymywali własne oddziały wojskowe.

1. Kim byli hugenoci?
2. Wyjaśnij, co się stało w noc św. Bartłomieja.
3. Co uzyskali hugenoci na mocy edyktu nantejskiego?

Okropności nocy św. Bartłomieja. Obraz z XVII w.

Rządy kardynała

Henryk IV zginął zasztyletowany przez katolickiego fanatyka (1610). Na tron wstąpił 9-letni syn zamordowanego władcy, lecz państwem rządziła matka chłopca. W 1624 r. pierwszym ministrem monarchy został **kardynał Richelieu** (czytaj: riszelje), który faktycznie rządził Francją aż do śmierci (1642).

Kardynał Richelieu był wybitnym, ale i bezwzględnym politykiem. Za swój główny cel uznał **wzmocnienie władzy króla**. Zamierzał tego dokonać przez: 1) likwidację niezależności hugenotów, 2) podporządkowanie królowi arystokracji.

Po wydaniu edyktu nantejskiego hugenoci utworzyli istne państwo w państwie. Zawarli nawet sojusz z protestancką Anglią! Kardynał Richelieu zdobył główną twierdzę hugenotów, po czym... zatwierdził ich prawo do wolności wyznania. W ten sposób zniszczył niezależność hugenotów, ale dzięki tolerancji pozyskał wielu z nich dla króla.

Trudniejszym zadaniem okazało się podporządkowanie monarsze arystokracji. Możni panowie nie chcieli dopuścić do wzmocnienia władzy króla, gdyż wówczas zmalałaby ich rola w państwie. Spiskowali więc, a nawet organizowali zbrojne bunty przeciwko władcy. Kardynał tłumił je bezwzględnie, a ich przywódców skazywał na śmierć.

W swej polityce Richelieu kierował się **racją stanu**, tzn. interesem własnego państwa stawianym ponad wszystkie inne interesy, a nawet ponad normy moralne. Francja np.

Kardynał Richelieu. Ma na sobie strój duchownego, ale stoi w pozie świeckiego księcia. Portret wykonany za życia kardynała.

wspierała muzułmańską Turcję w walce z katolicką Austrią – gdyż uważała Austrię za rywalkę. W XVII w. taka polityka budziła oburzenie w świecie chrześcijańskim.

Kardynał Richelieu wzmocnił władzę króla, co umożliwiło powstanie nowego systemu politycznego: absolutyzmu.

4. Wyjaśnij, jak kardynał Richelieu doprowadził do wzmocnienia władzy królewskiej.

Ludwik XIV
(1638–1715)

Król Francji od 1643 r., rzeczywistą władzę objął w 1661 r. Król Słońce – uważał, że jego panowanie opromienia kraj jak słoneczny blask. Lubił muzykę, literaturę i balet (w młodości sam tańczył). Przyjaźnił się z artystami, świetnie jeździł konno, był człowiekiem bardzo uprzejmym i pracowitym, ale też próżnym i egocentrycznym (tj. skupionym na sobie). Nie ma dowodów, że powiedział: „Państwo to ja" (przypisuje mu się to zdanie). Na łożu śmierci stwierdził: „Ja odchodzę, lecz państwo pozostanie na zawsze".
Portret z ok. 1670 r.

Monarchia absolutna

W **1661** r. samodzielne rządy we Francji rozpoczął 22-letni król **Ludwik XIV**. Zaraz po objęciu władzy oświadczył, że będzie rządził sam – dobierze sobie urzędników, jakich zechce, a oni będą odpowiedzialni tylko przed nim (a nie np. przed parlamentem).

Odtąd we Francji zapanował ustrój nazwany **absolutyzmem** (albo ustrojem absolutnym). Polegał na tym, że król sprawował władzę sam, bez rządu i parlamentu. To on ustanawiał prawa, decydował o wojnie lub pokoju, podatkach i religii poddanych; był też najwyższym sędzią. Ograniczały go tylko przykazania religijne oraz niezmienne zasady organizacji państwa, m.in. dziedziczność tronu.

Państwo o ustroju absolutnym to **monarchia absolutna**. We Francji zastąpiła ona monarchię stanową, w której władzę króla ograniczały przywileje stanów: szlachty i mieszczaństwa.

Ludwik XIV wymagał od poddanych bezwzględnego posłuszeństwa. Parlamentu nie zwoływał w ogóle, a urzędy państwowe obsadzał wedle własnego uznania. Paryża nie lubił, więc przeniósł się do pobliskiego **Wersalu**.

s. 133

Ponieważ arystokraci byli zawsze skłonni do buntu, Ludwik XIV zgromadził ich na swoim dworze. Tam mógł ich łatwiej kontrolować. Mieli co robić – każdego wieczoru w Wersalu odbywały się uczty, bale, przedstawienia teatralne lub pokazy sztucznych ogni. Wszystkie te rozrywki skupiały się wokół osoby **Króla Słońce**, jak chętnie nazywał się sam Ludwik.

Kultura dworska Wersalu była wzorem dla innych władców, a francuski stał się międzynarodowym językiem nauki, kultury i dyplomacji. Wpływ Króla Słońce na Europę był tak ogromny, że okres jego rządów – do 1715 r. – nazywa się czasami Ludwika XIV.

W czasach Ludwika XIV lekarze uważali mycie się za szkodliwe dla zdrowia. Dlatego arystokraci prawie się nie myli i byli zawszeni. Żeby nie śmierdzieć, wylewali na siebie perfumy. A wszy rozgniatali specjalnymi młoteczkami na srebrnych kowadełkach.

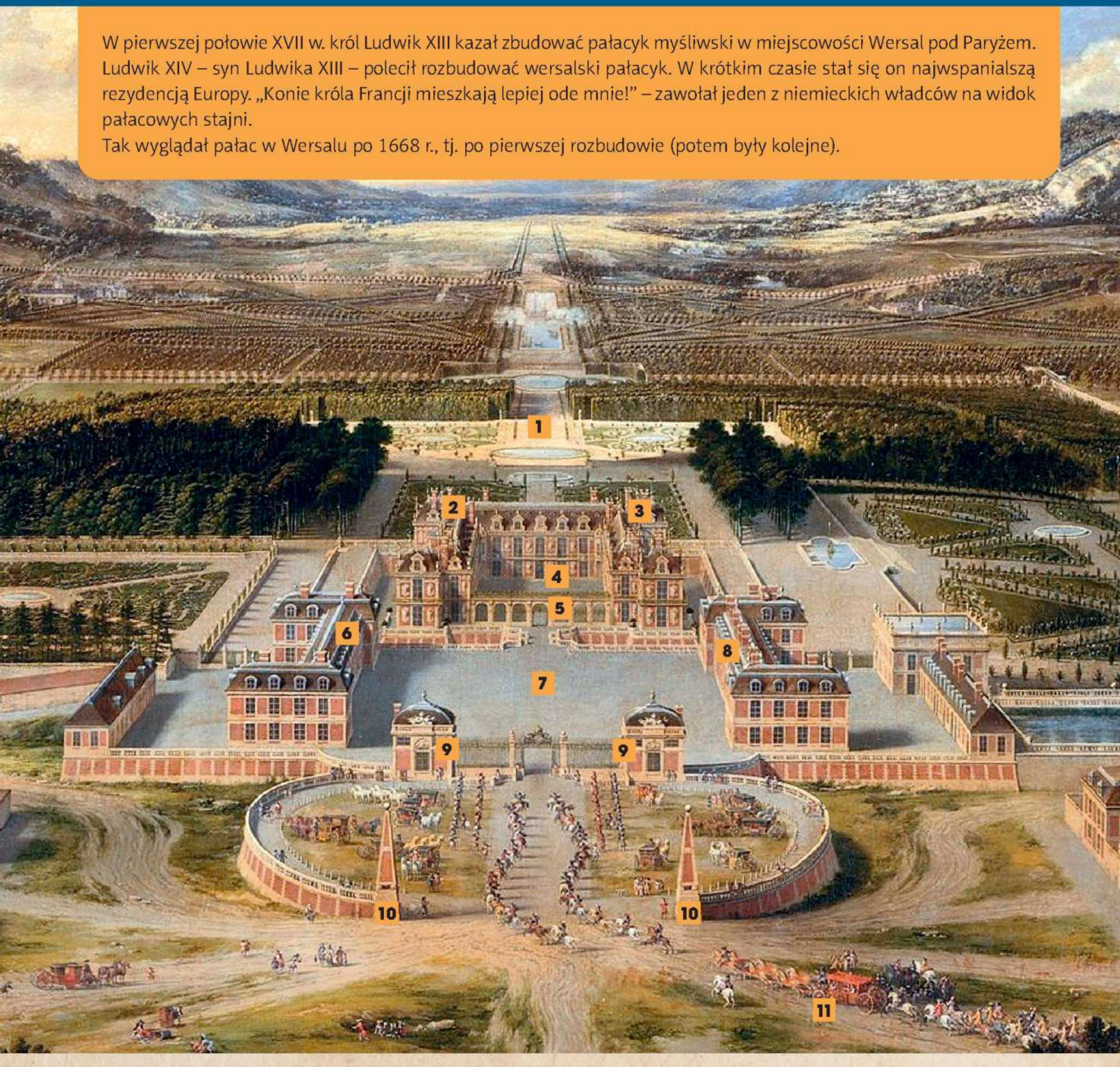
5. Co nazywamy absolutyzmem?

6. Na czym polegała różnica między monarchią absolutną a monarchią stanową?

INFOGRAFIKA

Pałac w Wersalu

W pierwszej połowie XVII w. król Ludwik XIII kazał zbudować pałacyk myśliwski w miejscowości Wersal pod Paryżem. Ludwik XIV – syn Ludwika XIII – polecił rozbudować wersalski pałacyk. W krótkim czasie stał się on najwspanialszą rezydencją Europy. „Konie króla Francji mieszkają lepiej ode mnie!" – zawołał jeden z niemieckich władców na widok pałacowych stajni.
Tak wyglądał pałac w Wersalu po 1668 r., tj. po pierwszej rozbudowie (potem były kolejne).

1 Ogrody z alejami, basenami, kanałami, kwietnikami i rzędami drzew.
2 Apartamenty królowej.
3 Apartamenty króla.
4 Dziedziniec Marmurowy.
5 Kolumnada.
6 Stajnie.
7 Dziedziniec Królewski.
8 Kuchnie i biura.
9 Wartownie.
10 Obeliski przy wjeździe do pałacu.
11 Orszak króla.

* Wskaż na ilustracji części pałacu, w których: a) mieli swoje sypialnie król i królowa, b) mieszkały „konie króla Francji", c) pracowali urzędnicy królewscy.

Francja Ludwika XIV

✱ Wskaż zdobycze terytorialne Ludwika XIV.

LEGENDA

- granice Francji w 1647 r.
- obszary uzyskane przez Francję do 1713 r.
- większe wystąpienia przeciwko hugenotom w XVI w.
- ✡ główna twierdza hugenotów
- miejsce wydania edyktu nantejskiego

Francja potęgą

Francja Ludwika XIV stała się największą w Europie potęgą gospodarczą, wojskową, polityczną i kulturalną.

Gospodarka

Minister finansów **Jean Baptiste Colbert** (czytaj: żą batist kolber) zmniejszył podatki płacone za pośrednictwem poborców – gdyż zatrzymywali większość pieniędzy dla siebie – a zwiększył inne, np. wliczone w cenę soli. Dzięki tej zmianie król uzyskał 65% wpłacanych pieniędzy (zamiast 37%).

Colbert uważał eksport za korzystny dla gospodarki państwa. Dlatego dbał o wysoką jakość francuskich wyrobów, by dobrze sprzedawały się za granicą. Z kolei import uznał za szkodliwy; z tego powodu nałożył wysokie cła* na zagraniczne towary, żeby nie opłacało się ich przywozić.

Reformy Colberta doprowadziły gospodarkę francuską do rozkwitu. Jednak inne kraje wprowadziły cła odwetowe na wyroby francuskie, przez co trudniej było sprzedać je za granicę.

Wojskowość

Armia stała się najliczniejsza (do 300 tysięcy ludzi) i najlepsza w Europie. Państwo zapewniało żołnierzom żołd, wyżywienie, mundury i nowoczesną broń – karabin z bagnetem. Była to **stała armia**, tzn. nie zwalniano jej do domu po wojnie. Król mógł użyć wojska w dowolnym momencie.

Inżynierowie wybudowali wzdłuż granic „żelazny pas" prawie 300 twierdz, odpornych na ogień artylerii.

Ludwik XIV (jedyny w kapeluszu na głowie) z wizytą w założonej przez Colberta wytwórni gobelinów (tj. tkanin dekoracyjnych). Rycina z XIX w.

cło – opłata pobierana przez państwo za wwiezienie na jego teren zagranicznych towarów

Polityka zagraniczna

Ludwik XIV dążył do zdobyczy terytorialnych oraz do zapewnienia Francji decydującej roli w Europie. Przez 32 lata toczył wojny z różnymi przeciwnikami, m.in. z Holandią, Anglią i Hiszpanią. Jego wodzowie odnosili zwycięstwa na polach bitew, a dyplomaci przeciągali wrogów na stronę Francji. W efekcie król znacznie powiększył państwo. Nie zdołał jednak ostatecznie pokonać przeciwników, a koszty wojen omal nie doprowadziły państwa do bankructwa.

Kultura

W czasach Ludwika XIV nastąpił rozkwit kultury francuskiej. W państwie Króla Słońce tworzyli wybitni architekci, malarze, pisarze i muzycy. Monarcha płacił im pieniądze z państwowej kasy, a oni rozsławiali jego panowanie. Do najwybitniejszych dramatopisarzy należał **Molier**, autor komedii do dziś wystawianych na całym świecie. Literatura, moda i styl życia Francuzów budziły podziw Europy.

7. Omów reformy gospodarcze Colberta.
8. Co zadecydowało o potędze militarnej Francji?
9. Do jakich celów i jakimi sposobami dążył Ludwik XIV w polityce zagranicznej?

Skutki rządów Ludwika XIV

Ludwik XIV obawiał się ponownego wybuchu wojen religijnych. Uważał, że tylko katolicyzm zapewni państwu jedność i pokój wewnętrzny. Dlatego w **1685 r. odwołał edykt nantejski**: zabronił protestantom nabożeństw i polecił zburzyć zbory (zob. tekst źródłowy).

Większość hugenotów przyjęła katolicyzm. Jednak ok. 200 tysięcy ludzi, w większości rzemieślników i kupców, przeniosło się do Holandii, Anglii oraz Brandenburgii. Odtąd przyczyniali się do rozwoju tych państw, a nie Francji.

Były też inne ciemne strony rządów Ludwika XIV. Za wojny i świetność monarchii płacili francuscy chłopi. Gdy w latach głodu odmawiali płacenia podatków, wojsko pobierało je siłą. Armia bezlitośnie tłumiła też bunty zrozpaczonych wieśniaków.

Mimo to Ludwik XIV unowocześnił państwo, zapewnił mu rozwój gospodarczy i kulturalny oraz bezpieczne granice. Nie ulega wątpliwości, że był jednym z najwybitniejszych władców w dziejach.

10. Dlaczego Ludwik XIV odwołał edykt nantejski?

Ludwik XIV (w kapeluszu) je śniadanie z Molierem. Obraz z XIX w.

Tekst źródłowy

Art. 1. Podajemy do wiadomości, że (...) wydanym obecnie edyktem wiecznym i nieodwołalnym znosimy i odwołujemy edykt króla, naszego dziada, wydany w Nantes w miesiącu kwietniu 1598 [roku] w całej jego rozciągłości. (...) Wszystko to uznajemy za nieważne i niebyłe (...). W następstwie jest (...) naszą wolą i życzeniem, aby wszystkie świątynie religii tzw. reformowanej położone w naszym królestwie (...) zostały niezwłocznie zburzone.

Art. 2. Zabraniamy naszym poddanym wyznania tzw. reformowanego (...) zbierać się dla uprawiania owego kultu na żadnym miejscu lub też w domu prywatnym (...).

Odwołanie edyktu nantejskiego przez Ludwika XIV, 1685 r.

* Jaką decyzję w sprawie edyktu nantejskiego zawiera dokument Ludwika XIV?
* Przedstaw postanowienia dokumentu odnośnie do świątyń i nabożeństw hugenotów.

Pytania i polecenia

A. Przedstaw politykę religijną przywódców Francji w XVI i XVII w.
B. Wyjaśnij, jak doszło do powstania monarchii absolutnej we Francji.
C. Co się zmieniło we Francji za rządów Ludwika XIV pod względem: gospodarczym, wojskowym, politycznym i kulturalnym?

To, co najważniejsze

Wojny religijne we Francji (1562–1589)	Toczone między katolikami a hugenotami (francuskimi kalwinistami). Noc św. Bartłomieja (1572) – trzydniowa rzeź hugenotów w Paryżu i w całej Francji.
Edykt nantejski (1598)	Wydany przez Henryka IV, zapewniał hugenotom ograniczoną wolność wyznania.
Kardynał Richelieu (rządził Francją w latach 1624–1642)	Wzmocnił władzę króla przez: 1) likwidację niezależności hugenotów, 2) podporządkowanie mu arystokracji. Kierował się racją stanu.
Absolutyzm (ustrój absolutny)	Wprowadzony przez Ludwika XIV: król sprawował władzę sam, bez rządu i parlamentu.
Monarchia absolutna Ludwika XIV (samodzielne rządy w latach 1661–1715)	1. Kultura dworska – Król Słońce, pałac w Wersalu. 2. Minister finansów Colbert: zwiększenie dochodów z podatków, wsparcie eksportu, nałożenie ceł na zagraniczne towary. 3. Stała armia, największa i najlepsza w Europie. 4. Powiększenie państwa dzięki zwycięskim wojnom i skutecznej dyplomacji. 5. Rozkwit kultury, m.in. komedie Moliera. 6. Odwołanie edyktu nantejskiego (1685). 7. Chłopi obciążeni kosztami wojen i utrzymania monarchii.

Ilustracja ze s. 133

20 Monarchia parlamentarna w Anglii

Czasy elżbietańskie

W 1558 r. na tron Anglii wstąpiła córka Henryka VIII **Elżbieta I**, nazwana potem **Wielką**. Długoletnie rządy (trwały do 1603 r.) znakomicie wykształconej królowej nazwano **czasami elżbietańskimi**. Był to okres rozwoju gospodarczego i kulturalnego kraju. Anglicy założyli pierwsze kolonie, a w Londynie wystawiał swoje sztuki jeden z najwybitniejszych dramatopisarzy w dziejach – **William Shakespeare** (czytaj: łyliam szekspir).

Za rządów Elżbiety angielska flota zadała druzgocącą klęskę hiszpańskiej **Wielkiej Armadzie**, która w 1588 r. miała dokonać inwazji na Anglię. Odtąd katolicyzm kojarzył się Anglikom z zagrożeniem niepodległości państwa.

1. Omów osiągnięcia Anglii w czasach elżbietańskich.

* Przypomnij, kto i w jaki sposób przeprowadził reformację w Anglii.

Wielka Armada – hiszpańska flota wojenna licząca ok. 130 okrętów, które zabrały na pokład ok. 60 tysięcy żołnierzy. Na rozkaz katolickiego króla Hiszpanii mieli oni podbić Anglię, przywrócić w niej katolicyzm i pozbawić tronu królową Elżbietę I – głowę Kościoła anglikańskiego. Jednak w bitwie morskiej w kanale La Manche (czytaj: la mąsz) mniejsze, za to szybsze angielskie okręty pokonały Wielką Armadę i zmusiły ją do opłynięcia Wysp Brytyjskich. Sztormy zniszczyły znacznie więcej okrętów niż Anglicy; zaledwie połowa Wielkiej Armady wróciła do Hiszpanii.

Wielka Armada u wybrzeży Anglii. Obraz z pierwszej połowy XVII w.

Karol I Stuart. Portret z 1633 r.

Król a parlament

Następcą królowej Elżbiety I został Jakub I Stuart (czytaj: stiuart), który dotąd panował w Szkocji. Od tej pory oba państwa miały jednego monarchę. Istniały jednak między nimi różnice religijne: Anglicy wyznawali anglikanizm, a Szkoci – kalwinizm, nazywany w Szkocji prezbiterianizmem.

Synem i następcą Jakuba I był **Karol I Stuart** (1625–1649). Zamierzał on wprowadzić w Anglii absolutyzm, lecz brakowało mu pieniędzy na realizację tego planu.

Musiał więc zwoływać parlament, by uzyskać jego zgodę na nowe podatki. Jednak parlamentarzyści rozumieli, że jeśli król uzyska pieniądze z podatków, to stanie się władcą absolutnym i będzie rządził bez parlamentu.

Parlament istniał w Anglii od XIII w. Decydował o najważniejszych sprawach państwa: wyrażał zgodę na proponowane przez króla podatki lub się im sprzeciwiał, zatwierdzał nowe prawa oraz był najwyższym sądem królestwa. Składał się z dwóch części, wyższej i niższej:

1) **Izby Lordów** (wyższej), w której zasiadali dostojnicy duchowni i świeccy,
2) **Izby Gmin** (niższej), gdzie posłami byli rycerze i mieszczanie ważniejszych miast.

Chłopi, czyli ogromna większość angielskiego społeczeństwa, nie mieli swoich przedstawicieli w żadnej izbie.

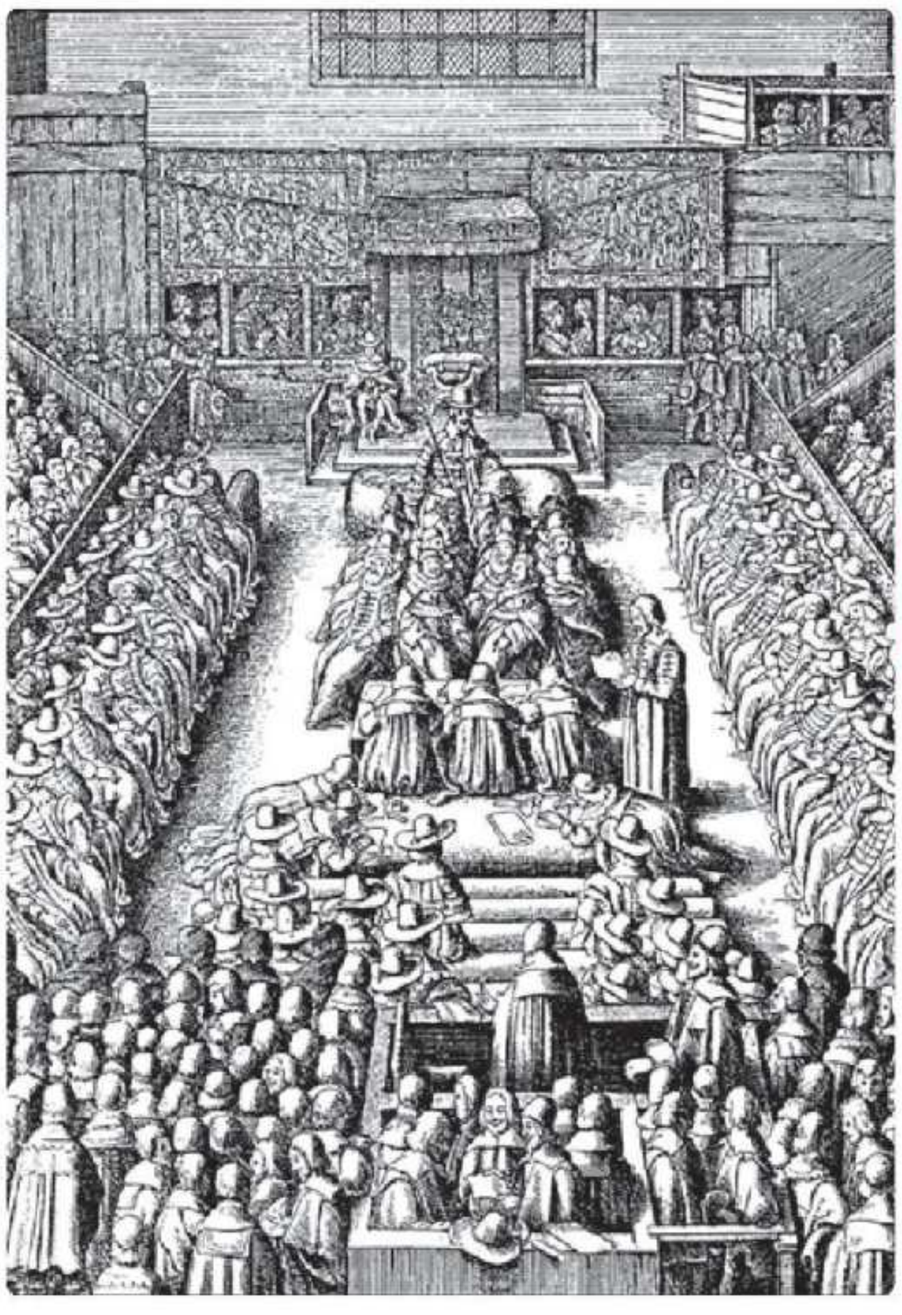
Próbom wprowadzenia absolutyzmu szczególnie ostro sprzeciwiali się **purytanie**. Byli to gorliwi angielscy protestanci, którzy domagali się oczyszczenia Kościoła anglikańskiego z podobieństw do katolicyzmu (stąd ich nazwa: *puritas* to po łacinie „czystość"). Pragnęli niezależności Kościoła od króla i – tak jak kalwiniści – potępiali wszelkie rozrywki, teatr, zbytkowne stroje oraz sport. Niektórzy byli przeciwni nie tylko absolutyzmowi, ale też władzy królewskiej w ogóle.

Ponieważ purytanie uzyskali większość w Izbie Gmin, konflikt między królem a parlamentem był nie do uniknięcia.

2. Przedstaw trudności Karola I w jego dążeniu do wprowadzenia absolutyzmu.

3. Z jakich części składał się angielski parlament i jaką rolę odgrywał?

4. Kim byli purytanie?

Parlament Anglii podczas obrad w 1641 r.
Rycina z XVII w.

Rewolucja angielska

Gdy Karol I poprosił parlamentarzystów o zgodę na nowe podatki, ci wykorzystali okazję, by uniemożliwić królowi rządy absolutne – przyznali mu znacznie mniej pieniędzy, niż oczekiwał. Wówczas Karol I rozwiązał parlament, kazał aresztować dziewięciu opornych parlamentarzystów i zaczął pobierać podatki, nie pytając nikogo o zgodę.

Uwięzienie parlamentarzystów oraz pobór podatków bez pozwolenia parlamentu były niezgodne z prawem. Z tego powodu wielu Anglików odmawiało płacenia podatków, toteż królowi wciąż brakowało pieniędzy. Monarcha jeszcze dwa razy zwołał parlament – i dwa razy go rozwiązał, gdyż parlamentarzyści nie zgodzili się na podatki, a od króla zażądali przestrzegania prawa. Potem przez 11 lat Karol I ani razu nie zwołał parlamentu (1629–1640).

Przez cały ten czas nie rezygnował z dążeń do absolutyzmu. Aby trwale zjednoczyć Anglię i Szkocję, próbował podporządkować szkocki Kościół prezbiteriański Kościołowi anglikańskiemu. Skutek był katastrofalny – Szkoci rozpoczęli powstanie przeciwko Karolowi I (1637).

By pokonać powstańców i odzyskać władzę w Szkocji, król potrzebował pieniędzy na armię. W 1640 r. zwołał więc parlament. Ale parlamentarzyści zasypali króla oskarżeniami o nadużycia, a o podatkach nie chcieli nawet słyszeć. Po trzech tygodniach Karol I rozwiązał parlament, który nazwano „krótkim".

Na wieść o rozwiązaniu parlamentu szkoccy powstańcy wkroczyli do północnej Anglii. Karol I musiał teraz myśleć o ratowaniu korony, a nie o rządach absolutnych. W tym samym 1640 r. jeszcze raz zwołał parlament. Nazwano go „długim", gdyż obradował (z przerwą) przez 20 lat.

Król znalazł się na łasce posłów, którzy zabronili mu nakładania podatków i rozwiązywania parlamentu. Skazali też na śmierć głównego doradcę monarchy oraz zawarli pokój ze Szkocją. Te wydarzenia zapoczątkowały **rewolucję angielską (1640–1660)**.

Karol I zrozumiał, że stracił władzę. Aby ją odzyskać, na czele 400 żołnierzy próbował aresztować wrogich sobie parlamentarzystów – ci jednak ukryli się w Londynie. Wówczas postanowił zbrojnie rozprawić się z parlamentem i wszystkimi jego zwolennikami.

Tak w 1642 r. rozpoczęła się **angielska wojna domowa.** Początkowo wojska królewskie miały przewagę. Straciły ją, gdy parlament wystawił do walki **Armię Nowego Wzoru**, zorganizowaną przez purytanina **Olivera Cromwella** (czytaj: oliwera kromłela).

Zaraz po wstąpieniu na tron Karol I ożenił się z córką króla Francji. Ślub odbył się w Paryżu. Ale Karol nie mógł wyjechać z Anglii, dlatego w jego imieniu wystąpił pośrednik. Państwo młodzi spotkali się w Anglii półtora miesiąca później.

Na szczęście znali się z widzenia, bo dwa lata przed ślubem Karrrol był w Parrryżu.

Oliver Cromwell
(1599–1658)

Angielski polityk i dowódca wojskowy. Na czele Armii Nowego Wzoru pokonał wojska Karola I. Gorliwy purytanin, wszystkie swoje zwycięstwa przypisywał woli Boga. Był zwolennikiem skazania na śmierć króla Karola I. Od 1653 r. rządził Anglią, Szkocją i Irlandią jako lord protektor. Wróg katolicyzmu, krwawo stłumił powstanie w katolickiej Irlandii (jego żołnierze mordowali jeńców i ludność cywilną). Gdy zmarł, królem został Karol II, syn Karola I. W 12. rocznicę śmierci ojca kazał wydobyć z grobu zwłoki Cromwella i powiesić je za królobójstwo.
Portret z połowy XVII w.

Wyspy Brytyjskie w latach 1588–1689

- Wyjaśnij, którędy popłynęła Wielka Armada po przegranej bitwie z angielskimi okrętami.
- Wskaż na mapie: Anglię, Szkocję, Walię, Irlandię, Londyn, Naseby.

LEGENDA

- trasa Wielkiej Armady hiszpańskiej (1588)
- obszar Królestwa Szkocji
- tereny kontrolowane przez króla na początku wojny domowej
- tereny kontrolowane przez parlament na początku wojny domowej
- ważniejsze bitwy
- miejsce egzekucji Karola I
- H. Holandia

kadłubowy – niepełny, niekompletny

Bitwa pod Naseby (czytaj: nejsby) w 1645 r. Armia Nowego Wzoru (z prawej) pokonała tam wojska królewskie (z lewej), co zadecydowało o jej zwycięstwie w wojnie domowej. Rycina z XIX w.

Cromwell zaciągnął do swej armii purytanów. Jego żołnierze codziennie studiowali Biblię, a do ataku ruszali, śpiewając psalmy. Byli mężni i zdyscyplinowani.

Armia Nowego Wzoru dwukrotnie rozgromiła wojska królewskie. W 1646 r. wojna domowa dobiegła końca.

5. Dlaczego Karol I kilkakrotnie zwoływał i rozwiązywał parlament?

6. Kto i dlaczego wygrał angielską wojnę domową?

Lord protektor

Po zwycięstwie w wojnie domowej część parlamentarzystów uznała, że Karol I może powrócić do władzy, gdyż państwu nie grozi już absolutyzm. Innego zdania był Cromwell.

W 1648 r. oddział Armii Nowego Wzoru nie wpuścił na obrady parlamentarzystów gotowych do ugody z królem. Tak powstał parlament „kadłubowy*", okrojony o prawie połowę posłów. Parlament „kadłubowy" powołał specjalny trybunał, który sądził króla i skazał go na śmierć za rzekomą zdradę.

W styczniu **1649** r. Karol I został publicznie ścięty. Jego egzekucja wstrząsnęła Europą. Królowie bywali wcześniej mordowani, ale nie zdarzyło się jeszcze, by ktokolwiek ich sądził. To oni, jako Boży pomazańcy, byli najwyższymi sędziami.

Po ścięciu monarchy państwo ogłoszono **Republiką Angielską**. Rządził nią parlament „kadłubowy". Jednak w 1653 r. Cromwell rozpędził go przy pomocy wojska. Wkrótce potem objął władzę w państwie jako **lord protektor**.

Na papierze Anglia pozostała republiką; w rzeczywistości stała się **dyktaturą wojskową**. Był to ustrój zbliżony do monarchii absolutnej.

W purytańskiej republice rządziło wojsko. Zamknięto teatry, zakazano gier hazardowych i zniesiono wiele świąt, m.in. Boże Narodzenie – gdyż zdaniem purytanów ludzie oddawali się przyjemnościom pod pozorem świętowania. Natomiast ściśle przestrzegano zasady niedzielnego odpoczynku.

Ta surowość obyczajów oraz brutalne rządy wojska sprawiły, że Anglicy zatęsknili za monarchią. Co więcej, po śmierci Cromwella (1658) państwu zagroziła anarchia*. Wówczas odnowiony „długi" parlament zaprosił na tron Karola II, syna ściętego króla. Gdy w **1660** r. monarcha przybył z zagranicy do Londynu, tłumy witały go na ulicach. Rewolucja angielska dobiegła końca: Anglia **znowu stała się monarchią**, rządzoną przez dynastię Stuartów.

1660

7. W jaki sposób Anglia z monarchii stała się republiką?
8. Wyjaśnij, kiedy i z jakich powodów parlament opowiedział się za przywróceniem monarchii.

Anglia monarchią parlamentarną

Następca Karola II, jego brat Jakub II, nie zyskał popularności w kraju. Dążył do rządów absolutnych, był gorliwym katolikiem i obsadzał urzędy państwowe katolikami. Anglicy zaś nie chcieli absolutyzmu, a katolicyzm nadal uważali za zagrożenie dla niepodległości.

Karol I w drodze na egzekucję. Dzień był mroźny, więc król założył dwie koszule – by jego poddani nie myśleli, że drży ze strachu. Obraz z XX w.

anarchia – chaos w państwie spowodowany brakiem władzy albo jej słabością

Król Karol II Stuart. Portret z 1661 r.

Tekst źródłowy

Lordowie duchowni i świeccy oraz gminy (...), zgromadzeni jako pełne i wolne przedstawicielstwo tego narodu, (...) deklarują:

[1] że rzekoma władza (...) wykonywania praw na mocy władzy królewskiej bez zgody parlamentu jest bezprawna; (...)

[4] że ściąganie pieniędzy dla lub na użytek korony (...) bez zgody parlamentu (...) jest bezprawne; (...)

[8] że wybory członków parlamentu powinny być wolne; (...)

[13] że w celu wyrównania wszystkich krzywd i (...) ochrony praw często winien być zwoływany parlament.

Deklaracja praw, 1689 r.

* Czego nie wolno zrobić królowi bez zgody parlamentu?
* W jaki sposób parlament zabezpiecza swoją niezależność?

Dawniej a dziś

Monarchia parlamentarna

Monarchie parlamentarne istnieją w Europie do dziś. Najważniejsze z nich to Belgia, Dania, Hiszpania, Holandia, Norwegia, Szwecja i Wielka Brytania. Inaczej niż w przeszłości, we wszystkich tych krajach król nie rządzi, lecz tylko reprezentuje państwo. Rzeczywistą władzę sprawują parlament i rząd. Parlament uchwala prawo, powołuje rząd i kontroluje jego działalność, a rząd wprowadza w życie prawo uchwalone przez parlament.

* Wyjaśnij różnicę między większością dzisiejszych monarchii parlamentarnych a angielską monarchią parlamentarną z końca XVII w.

Z tych powodów angielscy politycy zaproponowali koronę protestanckiemu władcy Holandii **Wilhelmowi III Orańskiemu** – choć Jakub II wciąż rządził państwem. W 1688 r. Wilhelm wraz z 15-tysięczną armią wylądował w Anglii. Spotkał się z powszechnym poparciem; Jakub II zbiegł do Francji. Wilhelma koronowano na króla Anglii, a potem Szkocji. Tę zmianę monarchy nazwano **chwalebną rewolucją** (1688–1689).

W **1689** r. król Wilhelm Orański zaprzysiągł **Deklarację praw** – dokument, który miał uchronić państwo przed absolutyzmem (zob. tekst źródłowy). Tak powstała w Anglii **monarchia parlamentarna** – ustrój, w którym władza króla jest ograniczona przez parlament.

9. Dlaczego angielscy politycy zaproponowali koronę władcy Holandii?

10. Wyjaśnij, jak doszło do powstania monarchii parlamentarnej w Anglii.

Koronacja królewska Wilhelma III i jego żony w 1689 r. Ilustrację wykonał naoczny świadek tego wydarzenia.

Pytania i polecenia

A. Omów przyczyny i przebieg konfliktu Karola I z parlamentem.

B. Przedstaw najważniejsze wydarzenia rewolucji angielskiej.

C. Czym się charakteryzowała monarchia parlamentarna w XVII-wiecznej Anglii?

To, co najważniejsze

Czasy elżbietańskie – lata panowania królowej Elżbiety I (1558–1603)	1. Okres rozwoju gospodarczego i kulturalnego Anglii. 2. Klęska hiszpańskiej Wielkiej Armady, która miała dokonać inwazji na Anglię (1588).
Konflikt między królem Karolem I Stuartem a parlamentem	1. Karol I dążył do wprowadzenia rządów absolutnych, ale musiał zwoływać parlament, by uzyskać jego zgodę na nowe podatki. 2. Parlamentarzyści, zwłaszcza purytanie, sprzeciwiali się absolutystycznym dążeniom króla.
Rewolucja angielska (1640–1660)	1. Początek „długiego" parlamentu (1640), który m.in. zabronił królowi samowolnego nakładania podatków. 2. W 1642 r. wybuchła angielska wojna domowa między królem a parlamentem. Parlament wygrał ją (1646) dzięki Armii Nowego Wzoru zorganizowanej przez Olivera Cromwella. 3. Karol I został ścięty (1649); powstała Republika Angielska rządzona przez parlament. 4. Cromwell rozpędził parlament, po czym ogłosił się lordem protektorem (1653). Anglia stała się dyktaturą wojskową. 5. Po śmierci Cromwella w Anglii przywrócono monarchię. Rządził nią Karol II Stuart, a później jego brat Jakub II.
Chwalebna rewolucja (1688–1689)	1. Królem Anglii został władca Holandii Wilhelm III Orański. 2. Król zaprzysiągł Deklarację praw. Anglia stała się monarchią parlamentarną.
Monarchia parlamentarna	Ustrój, w którym władza króla jest ograniczona przez parlament.

Ilustracja ze s. 141

21 Oświecenie w Europie

początki klasycyzmu (trwał do pierwszej połowy XIX w.)

początek wojen napoleońskich

1568 początek budowy kościoła Il Gesù w Rzymie

koniec XVII w. początki oświecenia w Europie (trwało do pierwszych lat XIX w.)

po 1750

1751 wydanie pierwszego tomu *Wielkiej encyklopedii francuskiej*

1799

1814 początek obrad kongresu wiedeńskiego

* Przypomnij, na czym polegał ustrój absolutny.

Stary ład

Ustrój i organizację większości państw Europy w XVIII w. nazwano **starym ładem** (albo starym porządkiem). Stary ład opierał się na trzech filarach, którymi były:

1. Monarchia absolutna. Królowie i książęta rządzili absolutnie lub dążyli do absolutyzmu.

2. Poparcie władcy przez Kościół. Duchowni głosili, że wszelka władza pochodzi od Boga, a każda próba jej zmiany jest sprzeczna z Jego wolą.

3. Uprzywilejowana pozycja duchowieństwa i szlachty. Stany te nie musiały pracować – żyły przede wszystkim z pracy chłopów.

Duchowieństwo i szlachta nie płaciły większości podatków, które obciążały mieszczan i chłopów. Mimo to chłopi, a w większości państw także mieszczanie, nie mieli wpływu na rządy państwem. Wolność religijna należała do wyjątków, a w sądach powszechnie stosowano tortury.

Chwała monarchii absolutnej: na szczycie schodów stoi Ludwik XIV ze swoim dworem. Ku królowi pokornie wspina się zwycięski wódz armii francuskiej, książę Wielki Kondeusz. Obraz z XIX w.

Jednak w XVIII w. pojawiła się liczna grupa zamożnych i wykształconych **mieszczan**, którzy domagali się udziału w rządach państwem. Krytykowali także stary ład jako niesprawiedliwy i zacofany. Wielki wpływ na ich poglądy miał postęp nauki, gdyż zmienił ludzkie wyobrażenia o świecie.

1. Wyjaśnij, czym był stary ład i na czym się opierał.
2. Kto i dlaczego krytykował stary ład?

Nauka i technika w XVIII w.

Od XVII w. w Europie, potem także w Ameryce, coraz szybciej rozwijała się nauka. Galileusz, a po nim inni astronomowie potwierdzili odkrycie Kopernika. W XVIII w. amerykański uczony **Beniamin Franklin** skonstruował **piorunochron**. W ten sposób nie tylko zapewnił bezpieczeństwo budynkom, ale też ostatecznie udowodnił, że piorun to wyładowanie elektryczne, a nie ogień zesłany z nieba przez rozgniewanego Boga.

W Europie wynaleziono precyzyjny **termometr** i zbudowano **maszynę parową**, która umożliwiła rozwój przemysłu. Balon **braci Montgolfier** (czytaj: mągolfje) wyniósł dwóch śmiałków na wysokość przeszło 900 metrów. Człowiek spełnił swe odwieczne marzenie o lataniu.

W Europie i Ameryce przybywało szkół, dzięki czemu rosła liczba ludzi umiejących czytać i pisać. Pod koniec stulecia ok. 50% mężczyzn i 25% kobiet we Francji podpisywało się własnym nazwiskiem – a nie krzyżykiem. Rozpowszechniały się gazety i czasopisma. Osiągnięcia XVIII-wiecznych uczonych doprowadziły do powstania **nowożytnej nauki**, opartej na obserwacji i doświadczeniu.

Tak nastąpił przełom w sposobie myślenia. Od średniowiecza ludzie sądzili przecież, że świat istnieje dzięki mocy Boga, której nie da się poznać ani zrozumieć. Tymczasem uczeni w XVII i XVIII w. doszli do wniosku, że świat jest rozumny, tzn. działa według niezmiennych praw, które da się poznać rozumem.

3. Wyjaśnij, co się zmieniło w życiu i sposobie myślenia ludzi dzięki postępowi nauki w XVIII w.

Beniamin Franklin podczas eksperymentu z latawcem puszczanym w czasie burzy: ładunek elektryczny przeskakuje z klucza na dłoń uczonego. W rzeczywistości Franklin stał daleko od sznurka latawca, gdyż zdawał sobie sprawę z niebezpieczeństwa. Obraz z XVIII w.

Pierwszy swobodny (tj. nie na uwięzi), załogowy lot balonu braci Montgolfier (listopad 1783). Był to balon na ogrzane powietrze; do jego gondoli weszli nauczyciel fizyki i oficer armii francuskiej. Wystartowali na przedmieściach Paryża i po 25 minutach lotu wylądowali bezpiecznie 9 kilometrów od miejsca startu. Rycina z 1783 r.

Salon pani Geoffrin (czytaj: żofrę) w Paryżu. Spotykali się tam filozofowie, by czytać swoje dzieła, dyskutować – i jeść obiady. Wśród obecnych znajdują się myśliciele, o których mowa w tym rozdziale – oraz sama pani Geoffrin. Pod ścianą stoi popiersie Woltera. Obraz z 1812 r.

1 Jean-Jacques Rousseau (czytaj: żą żak ruso). **2** Denis Diderot (czytaj: deni didero). **3** Pani Geoffrin. **4** Monteskiusz.

Gościem salonu pani Geoffrin był późniejszy król Polski Stanisław August Poniatowski. Kiedy wstąpił na tron, pani Geoffrin odwiedziła go w Warszawie. Król przygotował dla niej apartament, który wyglądał jak jej mieszkanie w Paryżu.

Ciekawe, czy było tam popierrrsie Wolterrra.

Oświecenie, czyli „światło Rozumu"

Zachodnim myślicielom nie wystarczał postęp nauk przyrodniczych. Uznali, że skoro świat jest rozumny, to także państwa i społeczeństwa powinny być zorganizowane rozumnie, tzn. mądrze i sprawiedliwie. A czy były? Zdaniem owych myślicieli – nie.

Pod koniec XVII w. w Anglii i we Francji powstał ruch umysłowy zmierzający do zorganizowania państwa i społeczeństwa w sposób **racjonalny**, tzn. zgodny ze wskazaniami rozumu. Ruch ten nazwano **oświeceniem**, gdyż jego zwolennicy chcieli „oświecić światłem Rozumu" wszystkie dziedziny ludzkiego życia: politykę, religię, oświatę, obyczaje... Z czasem oświecenie ogarnęło inne kraje Europy. Trwało do pierwszych lat XIX w.

Myśliciele oświecenia, zwani **filozofami**, gwałtownie zaatakowali filary starego ładu: monarchię absolutną, Kościół i szlachtę, zwłaszcza arystokrację. Uważali, że monarcha musi rządzić „za przyzwoleniem ludu" i dla jego dobra. Kościół krytykowali za wspieranie niesprawiedliwych rządów, chciwość i odrzucanie zdobyczy nauki. Z kolei przywileje szlachty oraz wszelką nierówność między ludźmi uznali za sprzeczne z zasadami rozumu.

Dlatego filozofowie domagali się równych praw dla wszystkich. Żądali wolności słowa i wyznania oraz zniesienia tortur. Chcieli wprowadzenia oświaty dla ludu. Wierzyli, że potęga rozumu zapewni ludzkości szczęście – bez niesprawiedliwości, wojen i biedy. Wszystkie te poglądy nazywamy **ideami oświecenia**.

Odkrycie praw przyrody doprowadziło wielu filozofów do **deizmu**, tj. poglądu, że Bóg wprawdzie istnieje, ale po stworzeniu świata przestał wywierać wpływ na jego dzieje – jak zegarmistrz, który zbudował zegar, uruchomił go i więcej się nim nie interesuje.

4. Co nazywamy oświeceniem?
5. Co krytykowali, a czego się domagali filozofowie?
6. Czym był deizm?

Umowa społeczna i trójpodział władzy

Francuscy filozofowie stworzyli teorie polityczne, które wywarły ogromny wpływ na dzieje świata. Zastosowano je bowiem w praktyce (o czym będziemy mówić w kolejnych rozdziałach).

Jean-Jacques Rousseau (czytaj: żą żak ruso) doszedł do wniosku, że „człowiek jest z natury dobry", a tylko zepsuty przez cywilizację. Rozwój nauki i sztuki doprowadził do rywalizacji między ludźmi, której wynikiem są zazdrość, spiski, morderstwa itp. Niewielka grupa ludzi przywłaszczyła sobie ziemię, co doprowadziło do niesprawiedliwości (zob. tekst źródłowy). Zdaniem Rousseau nie da się wrócić do stanu pierwotnej szczęśliwości, ale można naprawić państwo: mieszkańcy powinni założyć je na nowo przez zawarcie **umowy społecznej** – tzn. umowy całego ludu (a nie uprzywilejowanych grup). W wyniku umowy społecznej powstanie państwo, w którym wszyscy będą mieć te same prawa i obowiązki.

Inny francuski filozof, **Monteskiusz**, zaproponował **trójpodział władzy** w państwie na trzy niezależne od siebie rodzaje władzy: prawodawczą, wykonawczą i sądowniczą.

Władza prawodawcza (albo ustawodawcza)	**Władza wykonawcza**	**Władza sądownicza**
Parlament ustanawia prawo i kontroluje władzę wykonawczą.	Władca lub rząd rządzi państwem według prawa ustanowionego przez parlament.	Sądy i trybunały: sądzą przestępców i rozstrzygają spory.

W monarchii absolutnej król ustanawiał prawa, rządził i był najwyższym sędzią. Komu miał się więc poskarżyć człowiek skrzywdzony przez władcę? Monteskiusz chciał chronić zwykłego obywatela przed nadużyciami króla czy rządu, dlatego:

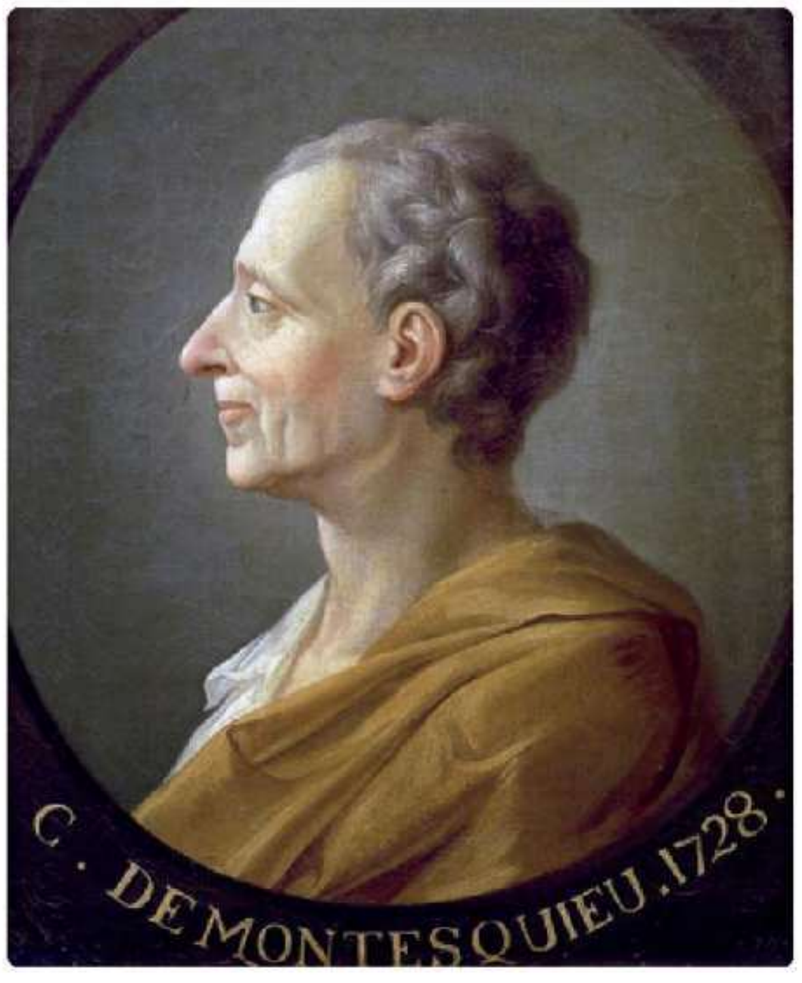
Tekst źródłowy

Ten, kto pierwszy ogrodził kawałek ziemi, powiedział „to moje" i znalazł ludzi dość naiwnych, by mu uwierzyć, był prawdziwym założycielem społeczeństwa. Iluż to zbrodni, wojen, morderstw, ile nędzy i grozy byłby rodzajowi ludzkiemu oszczędził ten, kto by kołki wyrwał lub rów zasypał i zawołał do otoczenia: „Uwaga! Nie słuchajcie tego oszusta; będziecie zgubieni, gdy zapomnicie, że płody należą do wszystkich, a ziemia – do nikogo!".*

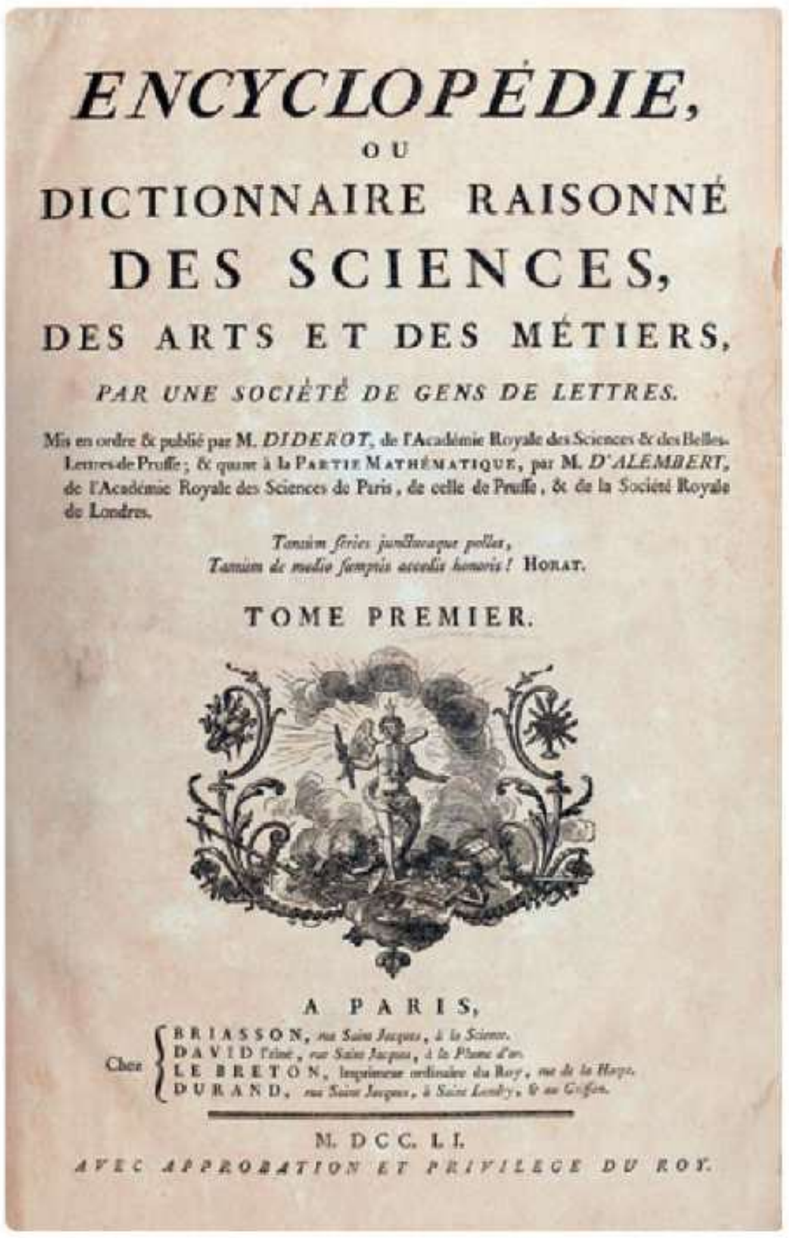
Jean-Jacques Rousseau, *Rozprawa o pochodzeniu i podstawach nierówności*, 1754 r.

* Kto, zdaniem autora, był „prawdziwym założycielem społeczeństwa"?
* Do jakich skutków doprowadziło powstanie takiego społeczeństwa?

płody – tu: plony

Monteskiusz na portrecie z XVIII w.

ENCYCLOPÉDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.
Mis en ordre & publié par M. DIDEROT, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse; & quant à la PARTIE MATHÉMATIQUE, par M. D'ALEMBERT, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres.
Tantùm series juncturaque pollet,
Tantùm de medio sumptis accedit honoris! HORAT.
TOME PREMIER.
A PARIS,
Chez BRIASSON, rue Saint Jacques, à la Science.
DAVID l'aîné, rue Saint Jacques, à la Plume d'or.
LE BRETON, Imprimeur ordinaire du Roy, rue de la Harpe.
DURAND, rue Saint Jacques, à Saint Landry, & au Griffon.
M. DCC. LI.
AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY.

Strona tytułowa pierwszego tomu *Wielkiej encyklopedii francuskiej*. Jej pełny tytuł brzmi: *Encyklopedia albo słownik rozumowany nauk, sztuk i rzemiosł.*

1) rozdzielił uprawnienia władz,
2) domagał się niezależności każdej władzy (np. sędziów od króla),
3) żądał kontroli jednej władzy przez drugą (np. króla przez parlament).

Trójpodział władzy Monteskiusza obowiązuje do dziś w większości państw świata.

7. Co, zdaniem Rousseau, miała zmienić umowa społeczna?
8. Na czym polegał zaproponowany przez Monteskiusza trójpodział władzy?

Wielka encyklopedia francuska

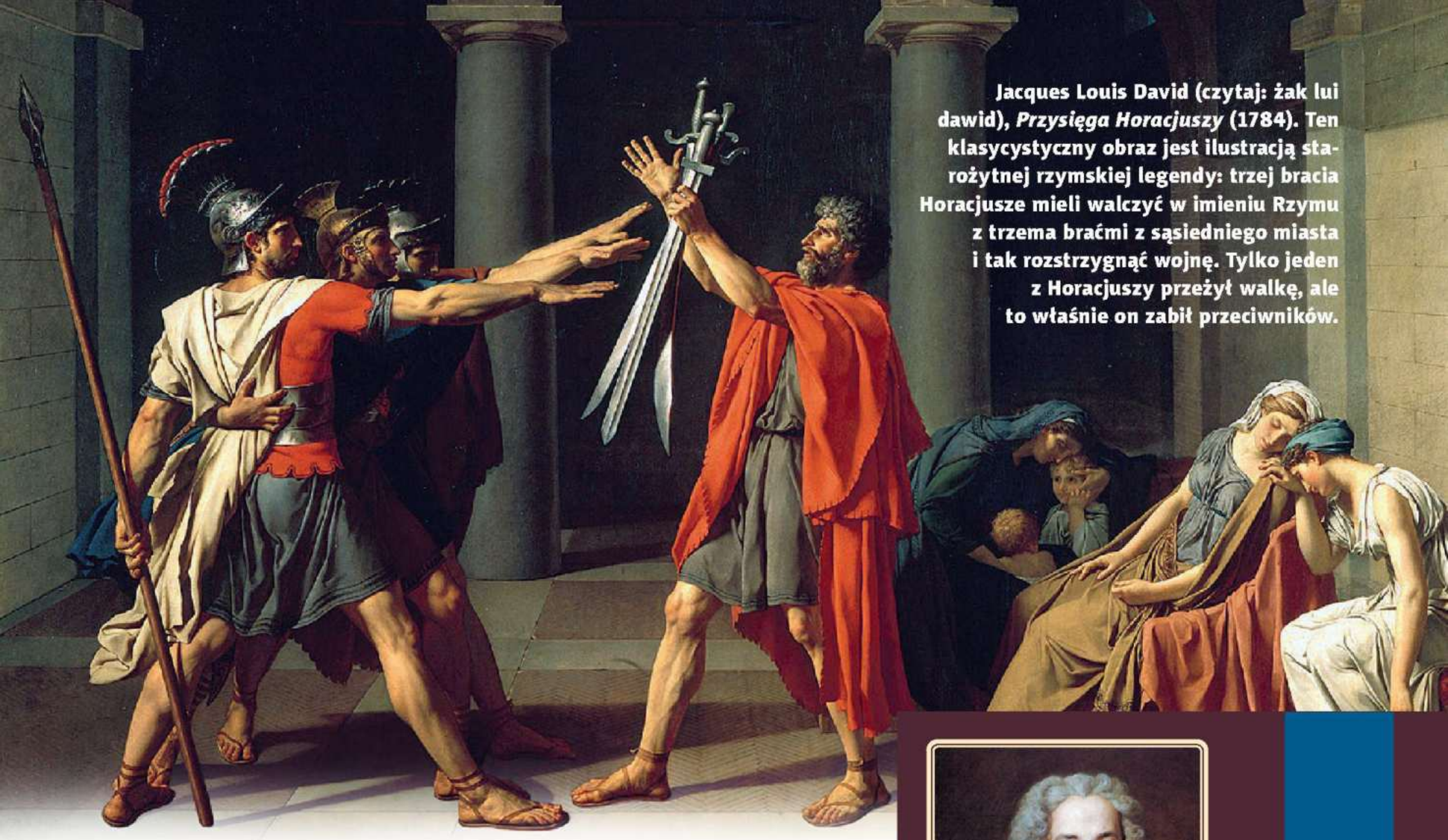
W 1751 r. grupa filozofów wydała w Paryżu pierwszy tom ***Wielkiej encyklopedii francuskiej***. Jej autorów nazwano **encyklopedystami**; należeli do nich m.in. **Denis Diderot** (czytaj: deni didero), Rousseau, Monteskiusz, a także ponad 150 innych zwolenników oświecenia. Postanowili oni „zmienić sposób myślenia" czytelników i przedstawić im całą ludzką wiedzę, potraktowaną racjonalnie.

Kolejne tomy *Encyklopedii* (łącznie 28) ukazywały się przez ponad 20 lat. W dziele znalazły się treści nie tylko ściśle naukowe, ale też dotyczące rzemiosła i spraw codziennych.

Encyklopedia przyniosła wydawcom ogromny sukces finansowy. Sprzedano ok. 25 tysięcy egzemplarzy (wystarczyłyby 2 tysiące, żeby druk się opłacił). Trafiły one do ludzi wykształconych we Francji i poza jej granicami i przyczyniły się do rozpowszechnienia idei oświecenia w Europie.

9. Kto i w jakim celu opracował *Wielką encyklopedię francuską*?
10. Wyjaśnij, na czym polegało znaczenie *Encyklopedii*.

Ilustracja z *Wielkiej encyklopedii francuskiej*: warsztat rzemieślniczy wytwarzający świece.

Jacques Louis David (czytaj: żak lui dawid), *Przysięga Horacjuszy* (1784). Ten klasycystyczny obraz jest ilustracją starożytnej rzymskiej legendy: trzej bracia Horacjusze mieli walczyć w imieniu Rzymu z trzema braćmi z sąsiedniego miasta i tak rozstrzygnąć wojnę. Tylko jeden z Horacjuszy przeżył walkę, ale to właśnie on zabił przeciwników.

Literatura, architektura i sztuka

Zwolennicy oświecenia głosili swoje poglądy głównie w rozprawach i artykułach, rzadziej w utworach literackich. Do tych ostatnich należały **powiastki filozoficzne** francuskiego myśliciela **Woltera**. Każda przedstawiała jakąś historię, w której autor zawarł problem filozoficzny. Np. *Kandyd, czyli optymizm* to opowieść o nieprawdopodobnych (i strasznych) przygodach młodzieńca o imieniu Kandyd. Wolter wyśmiał w niej wiarę w naturalną dobroć świata oraz zastanawiał się, dlaczego istnieje zło.

Artyści czasów oświecenia szukali w świecie ładu i harmonii; odnaleźli je w starożytnej sztuce greckiej i rzymskiej, którą naśladowali. Tak powstał styl nazwany **klasycyzmem** – rozpowszechniony w Europie w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX w.

Ówcześni architekci projektowali budowle wzorowane na antycznych. Malarze i rzeźbiarze chętnie przedstawiali wydarzenia z historii starożytnej lub mitologii, a także portrety. Dzieła te nie miały w sobie nic z barokowego napięcia i dramatyzmu; przeciwnie, były pełne umiaru i równowagi.

11. Na przykładzie utworu *Kandyd, czyli optymizm* wyjaśnij, jakim problemom były poświęcone oświeceniowe powiastki filozoficzne.

Wolter, właściwie François Marie Arouet
(czytaj: fransua mari arue)
(1694–1778)

Francuski pisarz, filozof i historyk, autor powiastek filozoficznych oraz ponad 20 tysięcy listów. Za swoje cele uważał walkę z niesprawiedliwością, „przesądami i zabobonem" oraz wspieranie postępu. Był wychowankiem szkoły jezuickiej, ale przez całe życie walczył z Kościołem. Jego książki potępiano i palono, on sam spędził rok w więzieniu, a wiele lat na wygnaniu. Jego oświeceniowe poglądy wywarły ogromny wpływ na ówczesną Europę.
Portret z ok. 1725 r.

Pytania i polecenia

A. Przedstaw główne idee oświecenia.

B. Wyjaśnij: a) dlaczego filozofowie oświecenia krytykowali stary ład, b) jakie zmiany w organizacji państwa chcieli wprowadzić.

C. Przedstaw charakterystyczne cechy klasycyzmu w architekturze i sztuce.

To, co najważniejsze

Stary ład (albo stary porządek) – ustrój i organizacja większości państw Europy w XVIII w.	Opierał się na trzech filarach: 1) monarchii absolutnej, 2) poparciu władcy przez Kościół, 3) uprzywilejowanej pozycji duchowieństwa i szlachty. Zamożni i wykształceni mieszczanie domagali się udziału w rządach i krytykowali stary ład.
Postęp nauki i techniki w XVII–XVIII w.	W XVIII w. przybywało szkół i powstała nowożytna nauka, oparta na obserwacji i doświadczeniu. Wynaleziono m.in.: 1. Piorunochron (Beniamin Franklin). 2. Termometr i maszynę parową. 3. Balon braci Montgolfier.
Oświecenie – ruch umysłowy zmierzający do zorganizowania państwa i społeczeństwa w sposób racjonalny	1. Powstało w Anglii i we Francji pod koniec XVII w., z czasem ogarnęło inne kraje Europy, trwało do pierwszych lat XIX w. 2. Filozofowie krytykowali stary ład. Głosili idee oświecenia: żądali równych praw dla wszystkich ludzi, wolności słowa i wyznania, sprawiedliwych rządów, powszechnej oświaty. 3. Według Jeana-Jacques'a Rousseau cały lud powinien założyć państwo na nowo przez zawarcie umowy społecznej. W jej wyniku wszyscy będą mieli te same prawa i obowiązki. 4. Monteskiusz zaproponował trójpodział władzy w państwie na niezależne od siebie rodzaje władzy: prawodawczą, wykonawczą i sądowniczą.
Wielka encyklopedia francuska	Wydawana przez encyklopedystów od 1751 r., przyczyniła się do szerzenia idei oświecenia we Francji i poza jej granicami.
Kultura oświecenia	Literatura – m.in. powiastki filozoficzne Woltera. Architektura i sztuka – klasycyzm.

Ilustracja ze s. 146

22 Nowe potęgi w Europie

Reformy Piotra Wielkiego

Pod koniec XVII w. państwo moskiewskie było bardzo zapóźnione w stosunku do krajów zachodnich. Nie istniał w nim ani jeden uniwersytet, rzemiosło stało na niskim poziomie, a armia, choć liczna, była źle uzbrojona i słabo wyszkolona. Kontakty z Zachodem utrudniał fakt, że jedyny port znajdował się daleko na północy, nad Morzem Białym.

W 1689 r. władzę w Moskwie objął 17-letni car **Piotr I**, jeszcze za życia nazwany **Wielkim**. Piotr I zreformował i powiększył państwo – które odtąd było nazywane **Rosją**.

W początkach rządów car odbył podróż po krajach zachodniej Europy. W Holandii pracował jako cieśla w stoczni, gdzie uczył się budowy okrętów. Po powrocie postanowił przekształcić Rosję w nowoczesne państwo, wzorowane na krajach Zachodu (zob. tekst źródłowy, s. 152). W tym celu przeprowadził następujące reformy:

1. Usprawnił administrację państwa.
2. Sprowadzał z Zachodu rzemieślników i zakładał **manufaktury**, by rozwinąć rzemiosło.
3. Rozbudował (do 200 tysięcy żołnierzy) i unowocześnił armię. M.in. kupował zachodnią broń oraz ściągał zachodnich instruktorów wojskowych.
4. Zbudował od podstaw rosyjską flotę wojenną.
5. Założył Akademię Nauk i liczne szkoły.
6. Kazał bojarom zgolić brody i nosić zachodnie stroje, by upodobnić ich do zachodniej szlachty. Polecił też kobietom brać udział w życiu towarzyskim (a nawet sam uczył je modnych tańców).

Manufaktura – duży zakład produkcyjny zatrudniający rzemieślników, którzy pracowali ręcznie (*manus* to po łacinie „ręka", a *factura* – czytaj: faktura – „działanie"). Po wynalezieniu maszyn manufaktury zostały zastąpione przez fabryki.

- Wymień główne idee oświecenia.
- Przypomnij teorie polityczne filozofów oświecenia: Rousseau i Monteskiusza.

Piotr I Wielki
(1672–1725)

Car Rosji od 1682 r., samodzielne rządy objął w 1689 r. Był „wielki" także wzrostem (mierzył ponad 2 metry). Jako pierwszy car odbył podróż na Zachód, gdzie przedstawiał się jako prosty Rosjanin i pracował jako zwykły robotnik. Znacznie powiększył obszar Rosji, podporządkował sobie Cerkiew prawosławną oraz wprowadził obowiązek nauki szkolnej dla dzieci szlachty i urzędników. W 1721 r., po zwycięstwie nad Szwecją, przyjął tytuł imperatora – noszony potem także przez jego następców. Portret z XIX w.

Tekst źródłowy

Zanim powziął on [tj. Piotr I] zamiar podróżowania, Moskale byli najbardziej nieokrzesanym i ciemnym narodem w Europie: nie posiadali najmniejszych wiadomości z zakresu sztuk i nauk, wojnę prowadzili bez metody i licho, handel zdali na obcych (...). Car (...) postanowił zmienić wszystkie zasady swoich poprzedników, by dojść do zmiany obyczajów swego ludu. (...) Zmusił (...) poddanych do odbywania podróży i sam przepisał im rzeczy, których winni się uczyć; zarazem przez przywileje i nagrody ściągnął cudzoziemców do swego państwa.

Memoriał Jeana de Bonnac do Ludwika XIV*, 1711 r.

- Czym, zdaniem francuskiego ambasadora, odróżniali się Rosjanie od innych narodów przed podróżami Piotra I?
- Co osiągnął Piotr I?

memoriał – pismo do władz zawierające prośby albo uwagi w sprawach ważnych dla wielu ludzi

By zdobyć pieniądze na reformy, car wprowadzał nowe podatki i „psuł" monetę (tzn. zmniejszał ilość zawartego w niej srebra). Wszelkie próby buntu bezlitośnie dławił.

Głównym celem polityki zagranicznej Piotra I było uzyskanie dla Rosji dostępu do Bałtyku. W 1700 r. car włączył się do trzeciej wojny północnej (1700–1721, zob. s. 182) – zaatakował należącą do Szwedów Estonię. Długoletnia wojna zakończyła się zwycięstwem Rosji.

W trakcie walk Rosjanie zdobyli dostęp do Bałtyku. Wówczas Piotr I kazał wybudować nad morzem miasto (1703). Nazwał je po niemiecku **Sankt Petersburg**, czyli „zamek św. Piotra". Rosja zyskała okno na świat – port umożliwiający swobodny handel z Europą. Wkrótce potem car przeniósł stolicę państwa z Moskwy do Petersburga.

Dzięki reformom i zwycięstwu nad Szwecją Piotr I Wielki stworzył podwaliny **Imperium Rosyjskiego**.

1. W czym przejawiało się zacofanie Rosji pod koniec XVII w.?
2. W jaki sposób car Piotr I unowocześnił państwo?
3. Wyjaśnij, co uzyskała Rosja dzięki sukcesom militarnym.

Rosja Katarzyny II

Kolejny krok ku potędze Rosja zrobiła w drugiej połowie XVIII w., za rządów carycy **Katarzyny II**, nazwanej **Wielką** (1762–1796). Katarzyna przeprowadziła reformy w duchu oświecenia. Np. żeby sprawniej kierować państwem, zwiększyła liczbę guberni, na które dzieliła się Rosja (urzędnikom łatwiej było zarządzać mniejszymi obszarami). Przyznała też więcej uprawnień ich gubernatorom – odtąd decydowali m.in. o opiece zdrowotnej i oświacie.

Sankt Petersburg na rycinie z 1753 r. Miasto powstało u ujścia rzeki Newy do Bałtyku. Było to miejsce korzystne ze względów handlowych i wojskowych, ale niezdrowe i często nawiedzane przez powodzie.

Jednak w najważniejszych sprawach caryca pozostała władczynią absolutną. Wbrew ideom oświecenia pozbawiła Kozaków resztek niezależności oraz przyznała szlachcie prawo zsyłania chłopów na Syberię.

Także w polityce zagranicznej Katarzyna II nie stosowała się do oświeceniowych idei, które głosiła. M.in. nie dopuściła do reform Rzeczpospolitej, po czym wspólnie z władcami Prus i Austrii dokonała jej rozbiorów.

4. Które posunięcia carycy Katarzyny II były zgodne z ideami oświecenia, a które – nie? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Potęga Prus

W 1525 r. **Prusy Książęce** stały się lennem Polski. Od 1618 r. władał nimi elektor brandenburski, tj. władca Brandenburgii – państwa we wschodnich Niemczech ze stolicą w Berlinie.

W czasie potopu elektor sprzymierzył się ze Szwedami przeciwko Rzeczpospolitej. Opuścił ich dopiero wtedy, gdy Jan Kazimierz zwolnił go z zależności lennej od Polski (1657). Prusy Książęce stały się niepodległym państwem.

Katarzyna II
(1729–1796)

Niemiecka księżniczka urodzona i wychowana w Szczecinie, jako 16-latka poślubiła następcę rosyjskiego tronu, późniejszego cara Piotra III. Po jego śmierci (zamordowano go w 1762 r.) została carycą i rządziła Rosją do końca życia. Zdolna, wykształcona, pisała sztuki teatralne; na Zachodzie budziła zachwyt jako władczyni oświecona. W rzeczywistości była zwolenniczką samowładztwa i ekspansji. Kazała krwawo stłumić powstanie rosyjskich chłopów, w wojnie z Turcją zdobyła m.in. Krym, a kosztem Rzeczpospolitej powiększyła Rosję o 462 tysiące km², tj. obszar półtora raza większy od dzisiejszej Polski. Portret z XVIII w.

Fryderyk II Wielki
(1712–1786)

Król pruski, twórca potęgi Prus. Wychowywany bardzo surowo, jako 18-latek próbował uciec z dworu ojca do Francji. Schwytano go i uwięziono w twierdzy; przyjaciela, który pomagał mu w ucieczce, ścięto na jego oczach. Jako monarcha był człowiekiem bezwzględnym i cynicznym*: wszczynał wojny, łamał traktaty, grabił ziemie sąsiadów. Aby zapobiec klęskom głodu w swoim państwie, wydał słynny „rozkaz kartoflany": kazał sadzić ziemniaki na każdym wolnym kawałku ziemi. Ponadto grał na flecie, pisał wiersze i korespondował z Wolterem, a nawet gościł go na swym dworze.
Portret z XVIII w.

s. 155

W państwie brandenbursko-pruskim istniała stała armia. Z początku liczyła kilka tysięcy żołnierzy, ale szybko się powiększała. Była też świetnie wyszkolona. Państwo wkroczyło na drogę **militaryzmu** – co oznacza, że w znacznym stopniu zostało podporządkowane armii.

W **1701** r. ówczesny elektor brandenburski koronował się na **króla w Prusach**. Odtąd w praktyce całe państwo (także Brandenburgię) nazywano **Królestwem Prus**.

W 1740 r. na tron pruski wstąpił **Fryderyk II**, nazwany potem **Wielkim**. Oczytany w pismach filozofów oświecenia, monarcha chętnie sam określał się jako „pierwszy sługa państwa". Sprawował władzę absolutną, a równocześnie utrzymał tolerancję religijną, zakazał tortur w sądach, budował szkoły (w Prusach istniał powszechny obowiązek szkolny), dbał o rozwój gospodarki i kultury. Myśliciele oświecenia nazwali go „filozofem na tronie". Ale była też druga strona medalu.

Zaledwie pół roku po wstąpieniu na tron Fryderyk II zajął **Śląsk**, który należał wtedy do Austrii. Tak wywołał dwie wojny śląskie z Austrią – i obie wygrał. Potem w wojnie siedmioletniej (1756–1763) walczył z koalicją* Austrii, Rosji, Francji i swoich niemieckich sąsiadów. Ledwo uniknął klęski, lecz Śląsk utrzymał.

cyniczny – lekceważący autorytety i zasady moralne

koalicja – tu: porozumienie państw zawarte w celu prowadzenia wspólnej polityki (np. walki z tym samym przeciwnikiem)

Kapitulacja wojsk pruskich przed Rosjanami pod Kołobrzegiem (widocznym w oddali) podczas wojny siedmioletniej (1761). Wkrótce potem Prusy uratował „cud": zmiana na tronie carskim. Nowy car był wielbicielem Fryderyka II, dlatego wycofał się z wojny, zwrócił zajęte ziemie i oddał część swojej armii pod rozkazy pruskiego króla. Obraz z XIX w.

INFOGRAFIKA

Armia pruska

W drugiej połowie XVIII w. armia pruska uchodziła za najlepszą w Europie. W 1786 r., gdy umierał król Fryderyk II, liczyła 186 tysięcy żołnierzy.

Oficer. Mógł nim być tylko szlachcic. Odpowiadał za żelazną dyscyplinę w oddziale. Według słów Fryderyka II, żołnierz miał się bardziej bać swojego oficera niż przeciwnika
Rycina z drugiej połowy XVIII w.

Szeregowiec. Pochodził z poboru, mieszkał w koszarach, nieustannie ćwiczył formowanie dwuszeregu, krok wojskowy oraz zwroty w prawo, lewo i tył. Podlegał surowym karom (jedna z nich polegała na tym, że musiał przejść między dwoma rzędami żołnierzy, z których każdy bił go kijem).
Rycina z drugiej połowy XVIII w.

1 Muszkiet (poprzednik karabinu). Oddawał trzy strzały na minutę, był jednak bardzo niecelny. Jego skuteczny zasięg wynosił ok. 60 metrów.

2 Wojska austriackie.

3 Pruscy oficerowie prowadzą żołnierzy do ataku.

4 Pruska piechota idzie w dwóch szeregach. Żołnierze są „wytresowani" przez lata ćwiczeń, dlatego nie cofną się pod ogniem Austriaków.

5 Żołnierze trzymają muszkiety pionowo, gdyż przeciwnik jest jeszcze poza zasięgiem celnego strzału.

Pruska piechota podczas zwycięskiej bitwy z Austriakami pod Dobromierzem na Śląsku (1745). Oficerowie podprowadzą żołnierzy jak najbliżej przeciwnika i dopiero wtedy dadzą rozkaz „ognia!". Obraz z 1913 r.

* W jaki sposób walczyła pruska piechota?
* Na czym polegała dyscyplina w armii pruskiej?

Fryderyk II gra na flecie. Obraz z XIX w.

W 1772 r. Fryderyk II namówił władców Rosji i Austrii do I rozbioru Polski. Sam zajął Prusy Królewskie, dzięki czemu połączył obie części swego państwa i przejął kontrolę nad polskim handlem zbożem (zob. s. 193).

Fryderyk II sprawił, że Prusy stały się jedną z europejskich potęg – obok Francji, Anglii, Rosji i Austrii.

5. W jaki sposób Prusy stały się królestwem?
6. Omów politykę zagraniczną Fryderyka II.

Absolutyzm oświecony

Fryderyk II był władcą absolutnym, ale wprowadzał w Prusach wybrane przez siebie idee oświecenia. Taką formę ustroju nazwano **absolutyzmem oświeconym**: monarcha sprawował władzę absolutną, lecz pod wpływem oświecenia starał się zapewnić mieszkańcom państwa oświatę i dobrobyt.

Absolutyzm oświecony rozwinął się w Prusach i Austrii w drugiej połowie XVIII w. W Rosji istniał tylko po części, gdyż Katarzyna II uważała wiele idei oświecenia za zagrożenie dla swej władzy. Np. Aleksander Radiszczew został zesłany na Syberię za napisanie oświeceniowej powieści o nędzy chłopów – gdyż jego utwór mógł zachęcić poddanych carycy do buntu.

7. Co nazywamy absolutyzmem oświeconym?

Maria Teresa
(1717–1780)

Następczyni tronu imperium Habsburgów, objęła władzę po śmierci ojca (1740). Od 1745 r. nazywano ją cesarzową (choć na cesarza koronowano tylko jej męża; on jednak nie interesował się sprawami państwa). W początkach rządów musiała walczyć o tron – gdy Fryderyk II zajął Śląsk, a trzy inne państwa przyłączyły się do ataku na Austrię. Maria Teresa utrzymała władzę dzięki poparciu Węgrów, a potem Rosji. Do śmierci nie pogodziła się z utratą Śląska. Jako władczyni oświecona umiała połączyć katolicką religijność z ideami oświecenia (stąd mówi się o „katolickim oświeceniu" w Austrii). Była bardzo szanowana przez swych poddanych, którzy nazywali ją matką kraju.
Portret z 1743 r.

Monarchia Habsburgów

W XIII w. rządy w **Austrii** objęła można rodzina **Habsburgów**. Od XV w. habsburscy władcy zostawali cesarzami Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Było ono luźnym związkiem kilkuset państewek, w praktyce niezależnych od cesarza.

Aby zyskać na znaczeniu w Europie, Habsburgowie powiększali swoje dziedziczne państwo – Austrię. W XVIII w. należały do nich nie tylko tereny dzisiejszej Austrii, ale też Czechy (ze Śląskiem), Węgry oraz inne tereny m.in. we Włoszech i w południowych Niemczech.

W **1740** r. rządy w Austrii objęła **Maria Teresa** (późniejsza cesarzowa). W tym samym roku Prusy zagarnęły Śląsk. Mimo dwóch wojen śląskich i wojny siedmioletniej władczyni nie zdołała go odzyskać.

Maria Teresa zapoczątkowała reformy w duchu absolutyzmu oświeconego: unowocześniła administrację i armię,

zmniejszyła ciężary feudalne chłopom oraz założyła wiele szkół. Była matką szesnaściorga dzieci i gorliwą katoliczką, otoczoną zdolnymi, lecz bezwzględnymi doradcami. To oni nakłonili ją do udziału w I rozbiorze Polski (1772).

Po śmierci Marii Teresy samodzielne rządy objął jej syn, cesarz **Józef II** – „wiecznie zapracowany sługa państwa" (1780–1790). Przeprowadził on gruntowne reformy w duchu absolutyzmu oświeconego, m.in. wprowadził wolność osobistą chłopów i tolerancję religijną, zniósł tortury i karę śmierci. Rozbudował armię, która była jego oczkiem w głowie. Podporządkował sobie Kościół katolicki – księża jako urzędnicy państwa musieli odczytywać w kościołach zarządzenia cesarskie. Zlikwidował też „bezproduktywne" zakony, tzn. takie, które nie zajmowały się szkolnictwem ani opieką nad chorymi.

Reformy Józefa II wzbudziły opór jego poddanych. Po śmierci cesarza wiele jego zarządzeń zostało odwołanych.

Pozostała rozbudowana armia, która pod koniec XVIII w. liczyła ok. 280 tysięcy żołnierzy. Była mniejsza od rosyjskiej (ok. 400 tysięcy), ale większa od pruskiej (186 tysięcy). Ta ostatnia była jednak lepiej wyszkolona.

W tym czasie Rzeczpospolita miała pod bronią kilkanaście tysięcy żołnierzy. Otaczały ją trzy mocarstwa, których władcy głosili wzniosłe idee oświecenia – ale w postępowaniu kierowali się własną korzyścią.

8. Wymień tereny, które w XVIII w. należały do monarchii Habsburgów.

9. Omów reformy przeprowadzone przez Marię Teresę i Józefa II.

Józef II wydawał zarządzenia nawet w najdrobniejszych sprawach. Na przykład zakazał poddanym pieczenia pierników, gdyż uważał je za szkodliwe dla żołądka.

Sześcioletni Wolfgang Amadeusz Mozart (czytaj: mocart) i jego jedenastoletnia siostra Maria Anna występują przed cesarzową Marią Teresą (w białej peruce) w pałacu cesarskim w Wiedniu. Mozart był genialnym kompozytorem, który żył pod rządami habsburskich monarchów oświeconych. Rycina z XIX w.

Pytania i polecenia

A. Wyjaśnij, jak XVIII-wieczna Rosja stała się europejskim mocarstwem.

B. W jaki sposób Prusy – do 1657 r. lenno Polski – dołączyły do europejskich potęg?

C. Na czym polegał absolutyzm oświecony w Prusach i Austrii?

To, co najważniejsze

Rosja	**Car Piotr I Wielki (1689–1725)**	1. Przeprowadził reformy, by przekształcić Rosję w nowoczesne państwo wzorowane na krajach Zachodu. 2. Wywalczył dla Rosji dostęp do Bałtyku i założył Sankt Petersburg.
	Caryca Katarzyna II (1762–1796)	1. Przeprowadziła reformy oświeceniowe, np. zwiększyła liczbę guberni, żeby sprawniej kierować państwem. 2. Rządziła absolutnie i wbrew ideom oświecenia zlikwidowała niezależność Kozaków, a szlachcie przyznała prawo zsyłania chłopów na Syberię. Wzięła też udział w rozbiorach Polski.
Prusy		1. Od 1618 r. Prusami Książęcymi rządził elektor brandenburski. 2. W 1657 r. Jan Kazimierz zwolnił ówczesnego elektora z zależności lennej od Polski. 3. W 1701 r. ówczesny elektor brandenburski koronował się na króla w Prusach. 4. Król Fryderyk II (1740–1786) – twórca potęgi Prus: • przeprowadził reformy oświeceniowe: utrzymał tolerancję religijną, zakazał tortur, budował szkoły, dbał o rozwój gospodarki i kultury, • odebrał Austrii Śląsk (1740), • namówił Rosję i Austrię do I rozbioru Polski (1772). 5. Państwo pruskie cechował militaryzm.
Absolutyzm oświecony		Forma ustroju, w którym monarcha sprawował władzę absolutną, lecz pod wpływem oświecenia starał się zapewnić mieszkańcom państwa oświatę i dobrobyt. Rozwinął się w Prusach i Austrii w drugiej połowie XVIII w.
Austria	**Maria Teresa (1740–1780)**	1. W 1740 r. utraciła Śląsk na rzecz Prus. 2. Unowocześniła administrację i armię, zmniejszyła obciążenia chłopów i zakładała szkoły. 3. Wzięła udział w I rozbiorze Polski (1772).
	Cesarz Józef II (samodzielnie rządził w latach 1780–1790)	Wprowadził wolność osobistą chłopów i tolerancję religijną, zniósł tortury i karę śmierci, rozbudował armię, podporządkował sobie Kościół katolicki. Po jego śmierci wiele reform zostało odwołanych.

Ilustracja ze s. 154

23 Powstanie Stanów Zjednoczonych

Europejczycy za oceanem

W początkach XVII w. Anglicy założyli pierwsze osady na wschodnim wybrzeżu Ameryki Północnej. W głębi kontynentu oraz w Kanadzie osiedlali się Francuzi.

Z czasem Europejczyków w Ameryce przybywało. Jedni uciekali ze Starego Kontynentu (tj. Europy) przed biedą, drudzy – przed prześladowaniami politycznymi lub religijnymi.

Osadnicy potrzebowali ziemi, na której mogliby mieszkać i którą mogliby uprawiać. Aby ją zdobyć, mordowali lub spychali na zachód **Indian**. Byli to rdzenni mieszkańcy Ameryki, żyjący na poziomie neolitu i podzieleni na skłócone plemiona. Nie mieli żadnych szans w starciu z Europejczykami.

Angielscy osadnicy założyli na wschodnim wybrzeżu Ameryki Północnej **trzynaście kolonii brytyjskich** (XVII w. i pierwsza połowa XVIII w.). Choć większość mieszkańców kolonii pochodziła z **Wielkiej Brytanii**, przybywali też osadnicy z innych krajów Europy. Ponadto prawie jedną czwartą ludności stanowili niewolnicy z Afryki.

1. Po co Europejczycy przybywali do Ameryki Północnej i w jaki sposób zdobywali tam ziemię?
2. Skąd pochodzili mieszkańcy trzynastu kolonii brytyjskich?

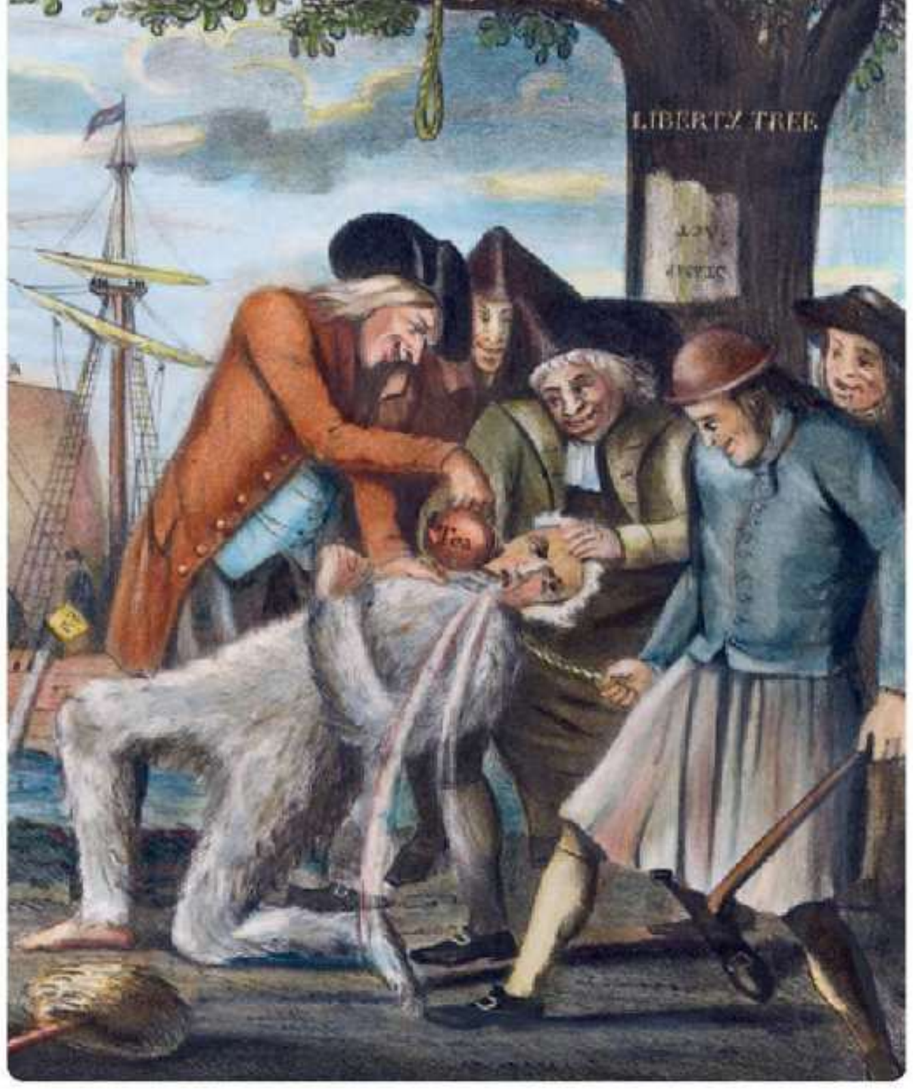
* Przypomnij, czym były kolonie.
* Na czym polegał trójpodział władzy wprowadzony przez Monteskiusza?

Wielka Brytania – 1) największa z Wysp Brytyjskich, której częściami są Anglia (na południu), Szkocja (na północy) i Walia (na zachodzie);

2) państwo, które w XVIII w. nosiło nazwę: Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii; dziś istnieje jako Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, lecz po polsku nazywamy je zwykle Anglią lub Wielką Brytanią.

XVII-wieczni angielscy purytanie osiedlają się w Massachusetts (czytaj: masaczusets) w Ameryce Północnej. Ci pierwsi osadnicy zginęliby z głodu, gdyby nie Indianie, którzy dostarczali im żywności.

Mieszkańcy Bostonu, po oblaniu celnika smołą i posypaniu go pierzem, siłą wlewają mu do gardła herbatę. Rycina z 1774 r.

Korona Brytyjska – państwo brytyjskie, jego kolonie i terytoria, których mieszkańcy uważają się za poddanych króla lub królowej Anglii.

Bostończycy niszczą ładunek herbaty. Rycina z XIX w.

Pod berłem króla Anglii

Między koloniami brytyjskimi w Ameryce istniały poważne różnice. Np. w koloniach na Południu znajdowały się ogromne plantacje, na których pracowały tysiące niewolników. Na Północy przeważały niewielkie farmy, gdzie rzadko zatrudniano niewolników. Wszystkie kolonie łączyło jedno: należały do **Korony Brytyjskiej**. Ta zaś pragnęła czerpać jak największe zyski ze swych posiadłości w Ameryce. Dlatego rząd brytyjski:

1. Ograniczał rozwój rzemiosła w koloniach, tak by ich mieszkańcy musieli kupować angielskie wyroby.
2. Cały handel kolonii kazał prowadzić za pośrednictwem brytyjskich okrętów.

Przez długi czas mieszkańcy kolonii tolerowali zależność od Londynu, gdyż wojska angielskie chroniły ich przed napaścią Francuzów z Kanady. Jednak w 1763 r. Kanada stała się posiadłością Wielkiej Brytanii i francuskie zagrożenie minęło. Koloniści nie chcieli już płacić za utrzymanie brytyjskiej administracji i wojska.

Rząd angielski widział tę sprawę inaczej. Wojna, która zapewniła bezpieczeństwo koloniom, pochłonęła ogromne sumy pieniędzy. Londyn uważał, że koloniści powinni pokryć część kosztów utrzymania w Ameryce brytyjskiej administracji i wojska. Dlatego nałożył niewysokie cła na towary sprowadzane do kolonii, takie jak szkło, herbata i papier.

Wprowadzenie ceł oburzyło kolonistów, gdyż nikt nie zapytał ich o zdanie. W miastach kolonii wybuchły rozruchy – koloniści napadali na celników, oblewali ich smołą i posypywali pierzem. Wprowadzili też bojkot brytyjskich towarów – tzn. przestali je kupować.

Rząd ustąpił. Zniósł wszystkie cła z wyjątkiem jednego: na herbatę. Miało ono pokazać, że to Anglia decyduje o handlu kolonii. Tak też odebrali je Amerykanie.

3. Omów politykę rządu brytyjskiego w stosunku do kolonii w Ameryce.
4. Przedstaw przyczyny konfliktu kolonistów z Anglią.

„Bostońska herbatka"

W **1773** r. trzy angielskie żaglowce przywiozły do amerykańskiego miasta Boston ładunek herbaty, za którą koloniści mieli zapłacić cło. Wówczas grupa mieszkańców miasta przebranych za Indian wtargnęła na okręty, rozbiła skrzynie z herbatą i zatopiła je w porcie. Wydarzenie to nazwano

Boston Tea Party (czytaj: ti), co można przetłumaczyć jako **„bostońska herbatka”** (dosłownie: bostońskie przyjęcie herbaciane).

Oburzeni Anglicy zamknęli port w Bostonie. W odpowiedzi Amerykanie zarządzili kolejny bojkot brytyjskich towarów. Odtąd napięcie rosło z każdym miesiącem. Wiosną 1775 r. oddział angielskich żołnierzy natknął się na zbrojną amerykańską milicję*. Do dziś nie wiadomo, kto strzelił pierwszy; wywiązała się potyczka nazwana potem **bitwą pod Lexington i Concord** (czytaj: leksinton i konkord). Zakończyła się ona porażką Anglików.

Bitwa pod Lexington i Concord rozpoczęła amerykańską **wojnę o niepodległość (1775–1783)**.

5. Wyjaśnij, jakie wydarzenie określa się jako „bostońską herbatkę”.

6. W jaki sposób rozpoczęła się amerykańska wojna o niepodległość?

Deklaracja niepodległości

4 lipca 1776 r. przedstawiciele trzynastu kolonii brytyjskich podpisali **Deklarację niepodległości**. Dokument ten powołał do istnienia niepodległe państwo: **Stany Zjednoczone Ameryki** (a właściwie: Zjednoczone Państwa Ameryki, w skrócie USA).

Autorzy Deklaracji uznali, że koloniści mają prawo zmienić władzę, która im nie odpowiada (zob. tekst źródłowy). Powołali się na idee oświecenia: 1) wolności i równości wszystkich ludzi, 2) władzy pochodzącej z umowy społecznej.

Tekst źródłowy

My, reprezentanci Zjednoczonych Państw Ameryki, (...) w imieniu i pod autorytetem dobrego ludu tych kolonii ogłaszamy (...) uroczyście, że te Zjednoczone Kolonie są i mają prawo być wolnymi i niezależnymi Państwami; że są zwolnione od zależności od Korony Brytyjskiej i że (...) jako wolne i niezależne Państwa mają one pełną władzę prowadzenia wojny, zawierania pokoju, wchodzenia w sojusze, prowadzenia handlu i czynienia tego wszystkiego, czego mogą dokonywać i czego dokonują państwa niepodległe.

Deklaracja niepodległości, 1776 r.

* Kto i w czyim imieniu wypowiada się w Deklaracji?
* Jakie uprawnienia autorzy Deklaracji przyznają Zjednoczonym Państwom (tj. Stanom Zjednoczonym)?

milicja – tu: lokalne oddziały zbrojne, często ochotnicze, złożone z przeszkolonych wojskowo obywateli

Praca nad projektem Deklaracji niepodległości. Stoi jej autor Thomas Jefferson (czytaj: tomas dżeferson); tekst czyta uczony i polityk Beniamin Franklin (por. s. 145). Obraz z XX w.

Żołnierze amerykańscy podczas bitwy na Long Island (czytaj: long ajlend) w Nowym Jorku (1776). Była to największa bitwa wojny o niepodległość. Amerykanie ją przegrali, a po kolejnych porażkach utracili Nowy Jork. Ilustracja z XXI w.

Nie wspomnieli jednak o losie ponad 700 tysięcy amerykańskich niewolników. Nie zamierzali dać im wolności, gdyż naruszyłoby to interesy właścicieli plantacji.

7. Co postanawiała Deklaracja niepodległości?
8. Dlaczego autorzy Deklaracji nie wspomnieli o niewolnikach?

Wojna o niepodległość

Wielka Brytania nie uznała nowego państwa. Postanowiła siłą stłumić bunt kolonii.

Anglicy dysponowali dobrze wyszkoloną 35-tysięczną armią i potężną flotą. Amerykanie praktycznie nie mieli okrętów wojennych, a ich kilkunastotysięczne siły zbrojne były zbieraniną niezdyscyplinowanych ochotników. Wodzem naczelnym tej armii został jeden z niewielu Amerykanów mających doświadczenie wojskowe – **Jerzy Waszyngton.**

Z początku wydawało się, że „buntownicy" są bez szans. Jednakże Amerykanie:

1. Prowadzili wojnę partyzancką, do której nie była przygotowana regularna armia angielska.
2. W przeciwieństwie do Anglików mogli łatwo zwiększyć liczebność swoich oddziałów.
3. Cieszyli się poparciem opinii publicznej w Europie, a w ich szeregi wstępowali ochotnicy z wielu krajów. Byli wśród nich Polacy: **Tadeusz Kościuszko** i **Kazimierz Pułaski** (zob. s. 164).

Jerzy Waszyngton
(1732–1799)

Amerykański generał i polityk, jeden z ojców założycieli Stanów Zjednoczonych i ich pierwszy prezydent. Był samoukiem (nie chodził do szkoły). W młodości walczył po stronie Anglików w wojnie z Francuzami. Potem przez kilkanaście lat prowadził plantację. W 1775 r. został wodzem naczelnym armii amerykańskiej i dowodził nią aż do zwycięstwa w wojnie o niepodległość. Wybrany jednomyślnie na prezydenta USA (1789), sprawował ten urząd przez dwie kadencje, tj. przez 8 lat. Cieszył się ogromnym autorytetem wśród Amerykanów; do dziś jest nazywany ojcem ojczyzny.
Portret z XVIII w.

Kolonie brytyjskie w Ameryce Północnej podczas wojny o niepodległość (1775–1783)

✱ Wskaż na mapie: Lexington, Saratogę, Savannah i Yorktown.

LEGENDA

- granice kolonii brytyjskich w 1776 r.
- ruchy wojsk amerykańskich
- ruchy wojsk brytyjskich
- ważniejsze bitwy
- C. Connecticut
- D. Delaware
- N.H. New Hampshire
- R. Rhode Island

W 1777 r. pod Saratogą skapitulowały 6-tysięczne siły angielskie. Pod wrażeniem tego sukcesu Francja wypowiedziała wojnę Wielkiej Brytanii. Odtąd wspierała Amerykanów wojskowo i finansowo.

W **1781** r. połączone siły francusko-amerykańskie zmusiły do kapitulacji armię angielską pod **Yorktown** (czytaj: jorktałn). Angielska przegrana oznaczała koniec wojny. W **1783** r. obie strony podpisały pokój, na mocy którego Wielka Brytania uznała **niepodległość Stanów Zjednoczonych**.

9. Porównaj siły obu stron na początku wojny o niepodległość.
10. Przedstaw atuty (tj. mocne strony) Amerykanów.
11. Kiedy i na jakich warunkach podpisano pokój?

Pierwsza w świecie konstytucja

Z początku Stany Zjednoczone były bardziej „podzielone" niż „zjednoczone". W praktyce każdy z trzynastu stanów przypominał niepodległe państwo.

Aby położyć kres rozbiciu, w **1787** r. delegaci dwunastu stanów spotkali się na zjeździe w Filadelfii (przedstawiciele trzy-

Tadeusz Kościuszko
(1746–1817)

Inżynier wojskowy wykształcony w Polsce i we Francji. Wstąpił do armii amerykańskiej poruszony oświeceniowymi ideami wolności i niepodległości. W 1777 r. zbudował pod Saratogą tak znakomite umocnienia, że wojska angielskie nie zdołały ich zdobyć – i musiały się poddać. Kapitulację Anglików pod Saratogą uznano potem za punkt zwrotny wojny. Za swoje zasługi Kościuszko otrzymał amerykańskie obywatelstwo i stopień generała brygady. Po powrocie do Polski dowodził insurekcją kościuszkowską (zob. s. 219).
Portret z XIX w.

Kazimierz Pułaski
(1745–1779)

Jeden z dowódców konfederacji barskiej (zob. s. 192), uczestnik wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych. Pojechał do Ameryki, by „służyć obronie wolności". Szybko zasłynął z odwagi i umiejętności kawaleryjskich. Gdy ocalił armię amerykańską przed klęską (i uratował życie Waszyngtonowi), nadano mu tytuł generała brygady. Zorganizował kilkusetosobowy oddział ochotników nazwany Legionem Pułaskiego. Zginął od postrzału w czasie oblężenia Savannah (czytaj: sawena). Uznano go za ojca kawalerii amerykańskiej i bohatera narodowego Stanów Zjednoczonych.
Portret z XVIII w.

nastego odmówili przyjazdu). Po czterech miesiącach prac uchwalili **Konstytucję Stanów Zjednoczonych**. Dokument przygotowany dla 2,5 miliona ludzi do dziś określa ustrój mocarstwa liczącego prawie 330 milionów mieszkańców.

Konstytucja wprowadziła oświeceniowy trójpodział władzy na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą.

1. Władzę ustawodawczą pełni pochodzący z wyboru **Kongres**, tj. parlament. Składa się z dwóch izb:
   - niższej – **Izby Reprezentantów**,
   - wyższej – **Senatu**.
2. Władzę wykonawczą sprawuje **prezydent**. Jest głową państwa, naczelnym dowódcą armii i szefem rządu. System, w którym prezydent posiada tak ogromny zakres władzy, nazywamy **systemem prezydenckim**.

Prezydent jest wybierany pośrednio – najpierw obywatele wybierają kolegium* elektorów, a dopiero ono wybiera prezydenta.

3. Władza sądownicza należy do **Sądu Najwyższego**, który sądzi zgodnie z prawem ustanowionym przez Kongres. Sądowi Najwyższemu podlegają wszystkie inne sądy.

Kongres ma prawo kontrolować prezydenta. Z kolei sędziowie Sądu Najwyższego nadzorują zarówno prezydenta, jak też Kongres. Mogą odrzucić ich postanowienia, jeśli uznają je za sprzeczne z konstytucją.

Konstytucja z 1787 r. nie określiła, kto może głosować w wyborach. W efekcie każdy stan wprowadził własne przepisy. W większości stanów prawa wyborcze otrzymali biali mężczyźni posiadający określony majątek.

Wkrótce podniosły się głosy, że w Konstytucji nie ma ani słowa o prawach obywateli. Dlatego w 1791 r. dopisano do głównego tekstu 10 poprawek, nazwanych **Kartą praw**. Przyznawały one obywatelom prawo m.in. do: wolności słowa i wyznania, posiadania broni, nietykalności mieszkania, a w razie podejrzenia o przestępstwo – do uczciwego procesu sądowego.

Odtąd co jakiś czas do Konstytucji dopisywano kolejne poprawki (łącznie jest ich 27). Np. poprawka XIX z 1920 r. przyznała prawa wyborcze kobietom.

Choć Stany Zjednoczone uchwaliły Konstytucję jako pierwsze państwo na świecie, pod wieloma względami były podzielone i słabe. Dlatego wielu europejskich polityków uważało, że nigdy nie odegrają większej roli w dziejach świata.

kolegium – tu: grupa osób powołanych do rozstrzygnięcia jakiejś sprawy

12. Kto, kiedy i w jakim celu uchwalił Konstytucję Stanów Zjednoczonych?

13. Przedstaw trójpodział władzy wprowadzony przez Konstytucję Stanów Zjednoczonych.

Pytania i polecenia

A. Omów przyczyny wybuchu amerykańskiej wojny o niepodległość.

B. Czym się zasłużyli Polacy, którzy wzięli udział w wojnie o niepodległość?

C. Jakie idee oświecenia wykorzystali autorzy Deklaracji niepodległości i Konstytucji Stanów Zjednoczonych?

To, co najważniejsze

Kolonie brytyjskie w Ameryce Północnej	1. Zostały założone przez angielskich osadników w XVII w. i pierwszej połowie XVIII w. 2. Należały do Korony Brytyjskiej.
Przyczyny wybuchu wojny o niepodległość	1. Polityka rządu brytyjskiego wobec kolonii: • ograniczanie rozwoju rzemiosła, • nakaz prowadzenia handlu za pośrednictwem brytyjskich okrętów. 2. Londyn wprowadził cła na towary sprowadzane do kolonii, by zyskać pieniądze na utrzymanie brytyjskiej administracji i wojska. 3. Koloniści zatopili ładunek herbaty, za którą mieli zapłacić cło („bostońska herbatka", 1773). 4. Bezpośrednią przyczyną wybuchu wojny była bitwa pod Lexington i Concord.
Wojna o niepodległość (1775–1783)	1. Rozpoczęła ją bitwa pod Lexington i Concord, zakończona porażką Anglików (1775). 2. Przedstawiciele trzynastu kolonii ogłosili Deklarację niepodległości (4 VII 1776). 3. W wojnie odznaczyli się Polacy: Tadeusz Kościuszko i Kazimierz Pułaski. 4. Anglicy skapitulowali pod Yorktown (1781). 5. Na mocy pokoju z 1783 r. Wielka Brytania uznała niepodległość USA.
Konstytucja Stanów Zjednoczonych (1787)	1. Miała położyć kres rozbiciu państwa na osobne stany. 2. Wprowadziła trójpodział władzy na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. 3. Do jej tekstu są dopisywane poprawki. Pierwsze 10 poprawek (Karta praw) zawiera prawa i wolności obywateli.

Ilustracja ze s. 161

24 Początek rewolucji francuskiej

* Przypomnij, czym był: a) absolutyzm, b) stary ład.

Francja starego ładu

W drugiej połowie XVIII w. Francja liczyła 26 milionów mieszkańców. Była jednym z najpotężniejszych i najludniejszych krajów Europy. Panował w niej stary ład – tak jak w większości państw europejskich.

Francuskie społeczeństwo dzieliło się na trzy stany:

1. **Stan pierwszy** – duchowieństwo (ok. 130 tysięcy ludzi) – posiadał 10% ziemi uprawnej i prawie nie płacił podatków.
2. **Stan drugi** – szlachta (ok. 400 tysięcy ludzi) – posiadał 25% ziemi. Był zwolniony od większości podatków.
3. **Stan trzeci** – wszyscy pozostali (4 miliony mieszczan i ponad 21 milionów chłopów) – płacił wysokie podatki.

Stan trzeci był zróżnicowany majątkowo. Należeli do niego: a) chłopi, b) biedacy z miast, c) ludzie średniozamożni, m.in. prawnicy i dziennikarze, d) **burżuazja**, czyli najbogatsi mieszkańcy miast: kupcy, właściciele manufaktur i bankierzy.

Chłopi stanowili ogromną większość stanu trzeciego. Podatki oraz świadczenia feudalne na rzecz szlachty i Kościoła pozbawiały ich 60% dochodu. Jeśli zdarzył się nieurodzaj, głodowali.

Także ubożsi mieszkańcy miast żyli bardzo skromnie. Np. pracownik warsztatu krawieckiego mógł zarabiać 21 sous* dziennie. Tymczasem kilogram chleba kosztował 7 sous, a w latach nieurodzaju – nawet 12 sous.

Stan trzeci był niezadowolony. Żądał opodatkowania duchowieństwa i szlachty. Ponadto biedni przedstawiciele tego stanu chcieli poprawy warunków życia, a bogaci pragnęli sprawować urzędy państwowe, zastrzeżone dla szlachty. Z kolei myśliciele oświecenia krytykowali stary ład jako niesprawiedliwy i niezgodny z zasadami umowy społecznej.

Chłop dźwiga na plecach duchownego i szlachcica. Podpis głosi: „Trzeba mieć nadzieję, że ta zabawa wkrótce się skończy". Francuska karykatura z 1789 r.

sou (czytaj: su) – drobna moneta francuska

1. Przedstaw podział francuskiego społeczeństwa w XVIII w.
2. Kto i dlaczego był niezadowolony ze starego ładu?

Początek rewolucji francuskiej

Od 1774 r. Francją rządził król **Ludwik XVI**. Za jego panowania państwo wpadło w tak gigantyczne długi, że – mimo rozwiniętej gospodarki – stanęło na krawędzi bankructwa.

Jedynym wyjściem było opodatkowanie pierwszego i drugiego stanu, ale duchowieństwo i szlachta nie zgodziły się na podatek. W **1789** r. król zwołał więc do Wersalu **Stany Generalne**, tj. francuski parlament. Wcześniej nie zwoływano ich przez 175 lat, gdyż nie były potrzebne – monarcha absolutny sam podejmował każdą decyzję. Tym razem miały uchwalić nowe podatki, co oznaczało, że Francją nie da się dłużej rządzić absolutnie.

Stany Generalne składały się z przedstawicieli wszystkich trzech stanów, które obradowały oddzielnie, a każdemu przysługiwał jeden głos. Ale stan trzeci miał prawie 600 przedstawicieli, a duchowieństwo i szlachta – po niespełna 300. Delegaci stanu trzeciego dostrzegli szansę uzyskania większego wpływu na sprawy państwa. Dlatego zaproponowali, by:

1) wszystkie trzy stany obradowały wspólnie,
2) każdemu delegatowi przysługiwał jeden głos.

Większość delegatów kleru i szlachty odrzuciła tę propozycję. Wówczas przedstawiciele stanu trzeciego oświadczyli, że reprezentują „co najmniej 96% narodu" i ogłosili się **Zgromadzeniem Narodowym** (czerwiec 1789). Ten niezgodny z prawem krok zapoczątkował **rewolucję francuską (1789–1799)** – okres gwałtownych przemian politycznych i społecznych we Francji, które doprowadziły do upadku starego ładu i powstania nowego porządku.

Ludwik XVI. Nie był wybitnym władcą – nie lubił polityki, za to chętnie zajmował się zegarmistrzostwem i ślusarstwem (sam naprawiał zamki w drzwiach pałacu w Wersalu). Portret z XVIII w.

Otwarcie Stanów Generalnych w maju 1789 r. Po lewej siedzą przedstawiciele stanu pierwszego, po prawej – drugiego, u dołu – trzeciego. W głębi na podwyższeniu zasiada król ze swoim dworem. Z lewej za kolumnami widać publiczność. Po zakończeniu ceremonii otwarcia każdy stan obradował osobno. Rycina z 1789 r.

3. Dlaczego Ludwik XVI zwołał Stany Generalne?

4. Wyjaśnij, jak doszło do utworzenia Zgromadzenia Narodowego.

Kiedy Ludwik XVI wstąpił na tron, Francja była zadłużona po uszy. A król jeszcze potroił ten dług, bo między innymi wydał ogromne sumy na pomoc koloniom brytyjskim w Ameryce, które walczyły o niepodległość.

Ciekawe, czy gdyby im nie pomógł, powstałyby Stany Zjednoczone.

Zburzenie Bastylii

Ludwik XVI, oburzony samowolą delegatów stanu trzeciego, kazał zamknąć ich salę obrad. Wówczas przenieśli się oni do Sali do Gry w Piłkę. Tam złożyli przysięgę, że nie rozwiążą Zgromadzenia Narodowego, dopóki nie uchwali ono konstytucji państwa. W ten sposób przyznali sobie władzę ustawodawczą, która w monarchii absolutnej należała do króla.

Przedstawicieli stanu trzeciego poparła większość delegatów duchowieństwa oraz kilkudziesięciu arystokratów. Okazało się zatem, że społeczeństwo francuskie dzieli się przede wszystkim na zwolenników oświecenia i obrońców starego ładu, a podział na stany ma mniejsze znaczenie.

Król zachował się niezdecydowanie. Z jednej strony polecił wszystkim delegatom kleru i szlachty dołączyć do Zgromadzenia Narodowego, z drugiej kazał ściągnąć żołnierzy pod Wersal, gdzie toczyły się obrady.

Nakaz sprowadzenia wojska wywołał popłoch w niedalekim Paryżu. Rozeszły się plotki, że żołnierze dokonają rzezi mieszkańców stolicy (za to, że ci popierają Zgromadzenie Narodowe). Paryżanie postanowili zdobyć broń, by nie czekać na wojsko z gołymi rękami.

Rankiem **14 lipca 1789** r. tłum mieszkańców Paryża wdarł się do Koszar Inwalidów, skąd zabrał znaczną liczbę karabinów. Tak uzbrojony pojawił się przed paryską twierdzą **Bastylią** i zażądał wydania zgromadzonej tam broni (ok. 30 tysięcy karabinów). Bastylia służyła też jako więzie-

1789

Jacques Louis David, *Przysięga w Sali do Gry w Piłkę*. Delegaci stanu trzeciego złożyli ją w czerwcu 1789 r. Obraz został namalowany 2–3 lata później.

Oblężenie Bastylii. Mieszkańcy Paryża ostrzeliwują twierdzę z karabinów i armat. Ilustracja wykonana przez naocznego świadka tego wydarzenia.

nie dla przeciwników absolutyzmu, jednak 14 lipca znajdowało się w niej tylko siedmiu więźniów, a żaden z nich nie był przeciwnikiem absolutyzmu.

Komendant twierdzy próbował rozmów z paryżanami; gdy te się przeciągały, wybuchła strzelanina. Po kilku godzinach walki załoga twierdzy skapitulowała. Wówczas tłum zamordował komendanta i kilku żołnierzy. Samą Bastylię zburzono potem jako symbol znienawidzonego absolutyzmu.

5. Kto i dlaczego zaatakował Bastylię, a potem ją zburzył?

Zniesienie przywilejów stanowych

W 1789 r. we Francji narastało niezadowolenie. Z powodu słabych zbiorów chleb zdrożał prawie dwukrotnie. Od początku lipca w różnych częściach kraju dochodziło do rozruchów głodowych. Nasiliły się one na wieść o zburzeniu Bastylii. Grupy uzbrojonych chłopów napadały na zamki i dwory, mordowały szlachtę oraz niszczyły spisy powinności feudalnych. Te krwawe wydarzenia nazwano **wielką trwogą**.

Aby położyć kres rozruchom, w nocy z 4 na 5 sierpnia **1789** r. Zgromadzenie Narodowe **zniosło przywileje stanowe** duchowieństwa i szlachty (takie jak wolność od podatków) oraz zlikwidowało resztki poddaństwa chłopów. Wprowadziło też równość obywateli wobec prawa, tzn. takie same kary za dane przestępstwo, bez względu na to, z jakiego stanu pochodził winowajca.

Wielka trwoga. Ilustracja z lat 90. XVIII w.

Zniesienie przywilejów stanowych zakończyło wielką trwogę. Ważniejsze okazało się jednak to, że Zgromadzenie Narodowe obaliło jeden z filarów starego ładu: uprzywilejowaną pozycję duchowieństwa i szlachty.

6. Wyjaśnij, jakie wydarzenia nazwano wielką trwogą.
7. Przedstaw skutki zniesienia przywilejów stanowych.

Deklaracja praw człowieka i obywatela

26 sierpnia **1789** r. Zgromadzenie Narodowe uchwaliło Deklarację praw człowieka i obywatela (zob. tekst źródłowy). Deklaracja:

1) jako pierwszy dokument w dziejach wprowadziła pojęcie **praw człowieka**, obowiązujących zawsze i wszędzie,
2) uznała wszystkich ludzi za wolnych i równych,
3) przyznała każdemu człowiekowi m.in. wolność słowa i wyznania,
4) jako źródło władzy wskazała naród (a nie dynastię panującą).

Autorzy Deklaracji nie wspomnieli o prawach wyborczych dla kobiet i nie znieśli niewolnictwa. Mimo to uchwalili dokument, który okazał się jednym z największych osiągnięć zachodniej cywilizacji. Dzisiejsze prawa człowieka wywodzą się właśnie z francuskiej Deklaracji praw człowieka i obywatela.

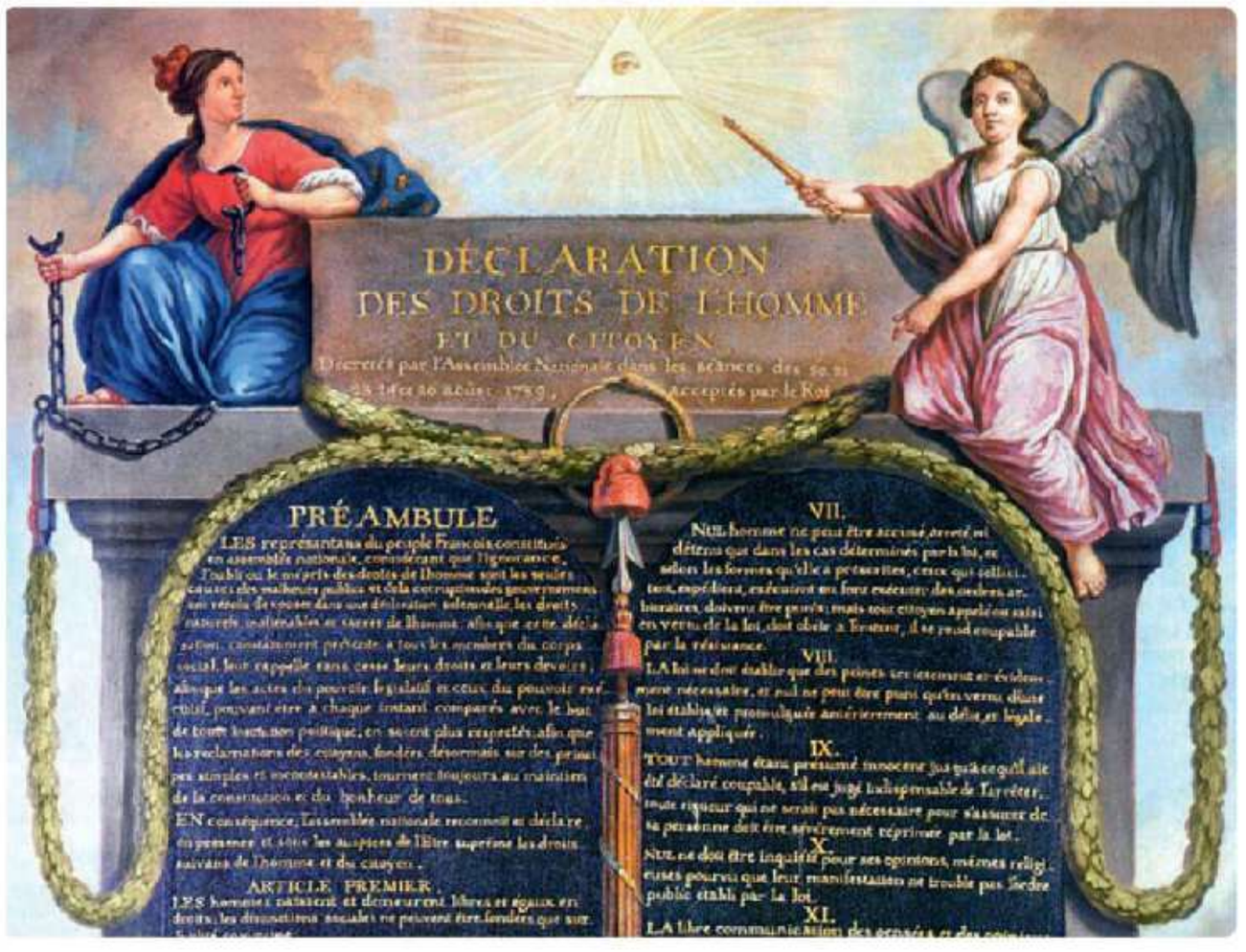
8. Wyjaśnij, jakie nowe treści zawierała Deklaracja praw człowieka i obywatela.

Tekst źródłowy

Art. 1. Ludzie rodzą się i pozostają wolni i równi z punktu widzenia prawa. (...)
Art. 2. Celem każdej organizacji politycznej jest utrzymanie naturalnych i nieprzedawnionych praw człowieka. Tymi prawami są: wolność, własność, bezpieczeństwo i opór przeciwko uciskowi.
Art. 3. Źródło wszelkiego zwierzchnictwa spoczywa całkowicie w Narodzie. Żadne ciało, żadna jednostka nie może wykonywać władzy, która nie pochodziłaby wyraźnie od Narodu.
Art. 4. Wolność polega na czynieniu tego wszystkiego, co nie szkodzi drugiemu. (...)
Art. 10. Nikt nie może być niepokojony z powodu swoich przekonań, również i religijnych, byle ich manifestowanie nie zakłócało porządku publicznego ustanowionego przez prawo.
Art. 11. Swobodna wymiana myśli i poglądów jest jednym z najcenniejszych praw człowieka. Każdy obywatel ma więc wolność słowa, pisma i druku.

Deklaracja praw człowieka i obywatela, 1789 r.

* Wymień prawa przyznane przez Deklarację każdemu człowiekowi.
* Na czym według Deklaracji polega wolność?
* Co mówi Deklaracja o organizacji państwa? (Zob. art. 2 i 3).

Fragment obrazu z Deklaracją praw człowieka i obywatela. Tekst jest podzielony na dwie kolumny, które miały przypominać kamienne tablice Mojżesza z dziesięciorgiem przykazań. Oko w trójkącie to symbol Boga, nazwanego przez autorów Najwyższą Istotą. Postać po lewej wyobraża Francję zrywającą kajdany, po prawej – sławę. Obraz z 1789 r.

Pytania i polecenia

A. Omów przyczyny rewolucji francuskiej.
B. Przedstaw przebieg rewolucji francuskiej do czasu uchwalenia Deklaracji praw człowieka i obywatela.

To, co najważniejsze

Społeczeństwo Francji starego ładu	1. Stan pierwszy (duchowieństwo). Prawie nie płacił podatków. 2. Stan drugi (szlachta). Był zwolniony od większości podatków. 3. Stan trzeci (mieszczanie i chłopi). Był zróżnicowany majątkowo i płacił wysokie podatki.
Stany Generalne – francuski parlament	Nie były zwoływane przez monarchów absolutnych. Ludwik XVI zwołał je, by uchwaliły nowe podatki (1789).
Początek rewolucji francuskiej (trwała w latach 1789–1799)	Wydarzenia w 1789 r.: 1. Przedstawiciele stanu trzeciego w Stanach Generalnych ogłosili się Zgromadzeniem Narodowym. 2. Lud Paryża zajął Bastylię (14 VII). Potem ją zburzono. 3. We Francji wybuchły rozruchy głodowe nazwane wielką trwogą. Aby położyć jej kres, Zgromadzenie Narodowe zniosło przywileje stanowe duchowieństwa i szlachty (VIII). 4. Zgromadzenie Narodowe uchwaliło Deklarację praw człowieka i obywatela (VIII).
Deklaracja praw człowieka i obywatela (1789)	1. Wprowadziła pojęcie praw człowieka, obowiązujących zawsze i wszędzie. 2. Uznała wszystkich ludzi za wolnych i równych. 3. Przyznała każdemu człowiekowi m.in. wolność słowa i wyznania. 4. Za źródło władzy uznała naród.

Ilustracja ze s. 168

25 Od monarchii konstytucyjnej do republiki

* Przypomnij główne wydarzenia rewolucji francuskiej w 1789 r.

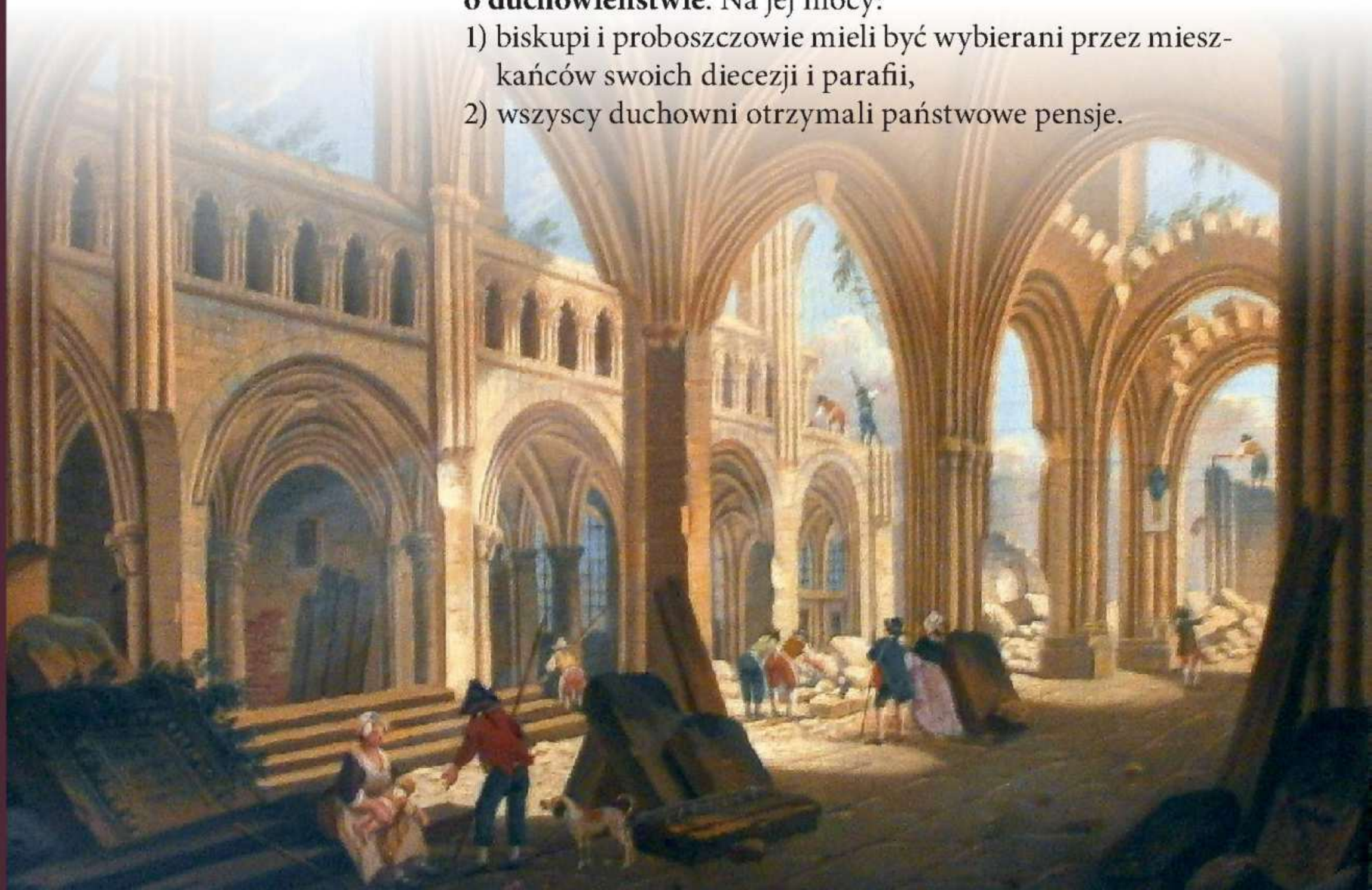
Prześladowania Kościoła

Rewolucja francuska zaczęła się od pokojowej walki stanu trzeciego o większy wpływ na sprawy państwa. Szybko doszło jednak do wybuchu przemocy (atak na Bastylię). Z biegiem czasu coraz większą rolę odgrywali ludzie dążący do całkowitej przebudowy ustroju, gotowi krwawo rozprawić się z przeciwnikami.

Rewolucjoniści zaatakowali Kościół, gdyż jego wsparcie dla władcy było drugim filarem starego ładu, który zamierzali obalić (por. s. 144). Już w 1789 r. Zgromadzenie Narodowe podjęło decyzję o przejęciu przez państwo dóbr kościelnych (przede wszystkim ziemi). W 1790 r. wydało **Ustawę o duchowieństwie**. Na jej mocy:

1) biskupi i proboszczowie mieli być wybierani przez mieszkańców swoich diecezji i parafii,
2) wszyscy duchowni otrzymali państwowe pensje.

Rozbiórka kościoła św. Jana w Paryżu. Parafia została zlikwidowana w 1793 r., a burzenie kościoła trwało do 1800 r. – i wtedy artysta namalował ten obraz.

W ten sposób Kościół we Francji stał się zależny od władz państwa i w praktyce – niezależny od papieża.

Wszyscy księża mieli obowiązkowo zaprzysiąc Ustawę o duchowieństwie. Jednak papież potępił ten dokument, dlatego przysięgę złożyła niecała połowa księży. Pozostałym władze zabraniały posługi. Odtąd wielu katolików sprzeciwiało się rewolucji, gdyż uważali ją za „bezbożną".

W 1793 r. rewolucjoniści rozpoczęli otwartą walkę już nie tylko z Kościołem, lecz w ogóle z chrześcijaństwem. Postanowili zbudować nowe społeczeństwo, które będzie wyznawało stworzoną przez nich religię. Kościoły zamieniali więc w „świątynie Rozumu" i oddawali mu boską cześć. Wprowadzili antychrześcijański kalendarz: zniesiono w nim niedziele, a tygodnie zastąpiono 10-dniowymi dekadami. Zaostrzyli prześladowania księży, zwłaszcza tych, którzy nie zaprzysięgli Ustawy o duchowieństwie. Sądy skazywały ich na śmierć lub zsyłały do kolonii karnych za oceanem. Ale nawet „zaprzysiężonych" księży często zmuszano do rezygnacji z posługi. W efekcie większość parafii została bez księdza – a społeczeństwo francuskie już nigdy nie wróciło do religijności sprzed rewolucji.

Paryskie Święto Najwyższej Istoty, z odsłonięciem jej posągu. Część rewolucjonistów sprzeciwiła się kultowi Rozumu. Uznali oni, że lud potrzebuje jakiegoś boga – i wymyślili kult Najwyższej Istoty.
Obraz z 1794 r.

1. **Przedstaw postanowienia Ustawy o duchowieństwie.**
2. **Wyjaśnij, dlaczego i jak rewolucjoniści zwalczali chrześcijaństwo.**

Francja monarchią konstytucyjną

W **1791** r. Zgromadzenie Narodowe uchwaliło **konstytucję**. Na jej mocy:

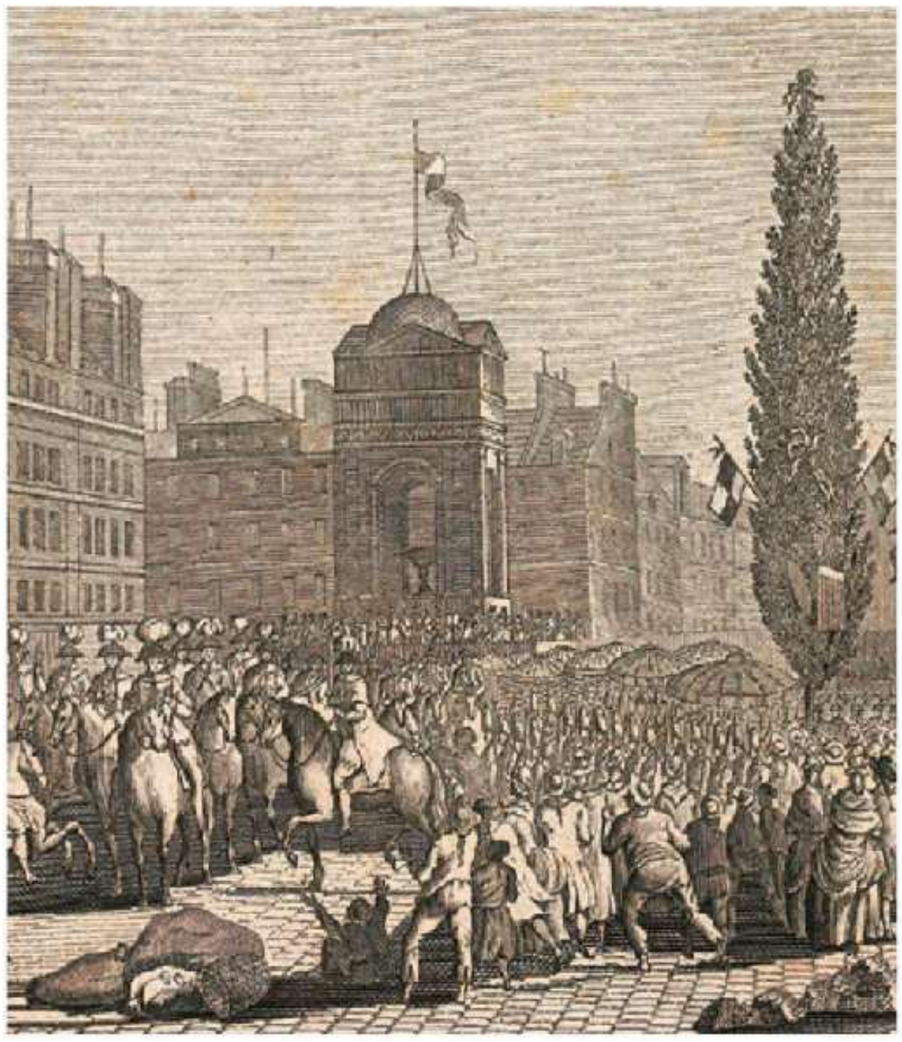
1. Wprowadzono trójpodział władzy na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą.
2. Król:

a) utracił władzę prawodawczą (odtąd sprawował ją parlament) i sądowniczą;

b) zachował władzę wykonawczą.

3. Prawa wyborcze uzyskali średniozamożni i zamożni wykształceni mężczyźni (musieli płacić podatki o określonej wysokości).

W ten sposób Francja z monarchii absolutnej stała się **monarchią konstytucyjną**, w której uprawnienia króla były ograniczone przez konstytucję. Prawa wyborcze uzyskały ponad 4 miliony mężczyzn – prawie 10 razy więcej niż w monarchii absolutnej – ale wciąż nie mieli ich ubożsi mężczyźni ani kobiety. Francuzi nie stali się równi: zostali podzieleni według majątku, wykształcenia i płci.

Ogłoszenie konstytucji w Paryżu w 1791 r.
Rycina z XVIII w.

Maksymilian Robespierre
(1758–1794)
Adwokat, przedstawiciel stanu trzeciego w Stanach Generalnych, członek klubu jakobinów, od lipca 1793 r. faktyczny przywódca rewolucji francuskiej i szef państwa. Znakomity mówca, człowiek nieskazitelnie uczciwy i skromny (mieszkał w wynajętym pokoju), popularny wśród biedoty, gdyż m.in. powstrzymał wzrost cen żywności. Ale był też organizatorem wielkiego terroru, odpowiedzialnym za śmierć tysięcy ludzi, nie tylko „wrogów rewolucji", lecz także osobistych przeciwników – polityków (wśród nich jakobinów), którzy mieli inne zdanie niż on. Portret z ok. 1790 r.

Wkrótce po uchwaleniu konstytucji wybrano nowy parlament. Posłowie zasiedli w nim w określonym porządku:
1) na **prawicy** (po prawej stronie sali) – przeciwnicy zmiany ustroju państwa,
2) na **lewicy** – zwolennicy całkowitej przebudowy ustroju,
3) w **centrum** (na środku sali) – politycy opowiadający się za stopniowymi reformami.

Do lewicy parlamentu należeli **jakobini**. Był to klub polityczny, tzn. ludzie mający podobne poglądy na politykę. Przewodził im **Maksymilian Robespierre** (czytaj: robespier) – zwolennik przekształcenia Francji w republikę.

3. Co zmieniła w ustroju Francji konstytucja z 1791 r.?
4. Omów podział parlamentu wybranego w 1791 r.

Wojna z Austrią i Prusami

Wiosną **1792** r. Francja wypowiedziała wojnę Austrii. Rewolucjoniści chcieli ponieść za granicę hasło rewolucji: **„wolność, równość, braterstwo"** – i obalić inne monarchie absolutne.

s. 175

Wojnie od początku sprzeciwiali się jakobini. Robespierre przewidywał porażkę Francji – ale mało kto go słuchał.

Tymczasem rewolucja wywołała chaos w armii francuskiej. Już pierwsze starcie z Austriakami wypadło dla Francuzów fatalnie. Żołnierze uciekli z pola bitwy, a swojego dowódcę posądzili o zdradę i zamordowali.

Latem 1792 r. do wojny przeciwko Francji przyłączyły się Prusy. Ich armia uchodziła za najlepszą w Europie, toteż sytuacja Francji stała się katastrofalna.

5. Kiedy i dlaczego Francja wypowiedziała wojnę Austrii?
6. Kto i z jakiego powodu był przeciwny wojnie z Austrią?

Wymarsz francuskich ochotników na front. Będą bronić Francji z okrzykiem „Wolność albo śmierć!". Rycina z 1792 r.

INFOGRAFIKA

Rewolucja francuska w XVIII-wiecznej propagandzie

Propaganda to szerzenie jakichś poglądów, zwłaszcza politycznych, w celu pozyskania zwolenników. Często mija się z prawdą, np. ukazuje jakieś wydarzenie tylko w korzystnym świetle – albo wprost przeciwnie. Oto przykłady: dwa propagandowe wyobrażenia rewolucji francuskiej.

Przedstawiciele ludu, władz i wojska sadzą drzewo wolności. Drzewa te były symbolem rewolucji francuskiej, która – zdaniem jej zwolenników – wyzwoliła lud z ucisku. Zwykli ludzie zbierali się wokół drzew wolności, by świętować. Ilustracje takie jak ta miały pokazać, że we Francji zapanowały wolność, równość i braterstwo. Obraz z okresu rewolucji francuskiej.

Tak angielski ilustrator wyobrażał sobie Londyn w razie opanowania go przez rewolucyjne wojska francuskie. Idą one jedną z głównych ulic miasta. Po lewej wdzierają się do klubu arystokracji i zrzucają z balkonu jego członków (dwóch zdążyli już powiesić). Na środku ulicy stoi kikut drzewa wolności; angielski zwolennik rewolucji biczuje półnagiego brytyjskiego premiera. Po prawej – balkon klubu rewolucjonistów; widać gilotynę z okrwawionym ostrzem i odcięte głowy. W głębi płonie pałac królewski. Rycina z 1796 r.

*** Wyjaśnij, jakie cechy rewolucji francuskiej ukazuje pierwszy rysunek, a jakie – drugi.**

*** Jakie odczucia wywołuje u ciebie każdy z rysunków? Dlaczego?**

*** Co zrobili ilustratorzy, żeby przekonać widza do swoich poglądów?**

W 1792 roku do Paryża przybyli ochotnicy z miasta Marsylia, którzy śpiewali pieśń nazwaną *Marsylianką*. Dziś *Marsylianka* jest hymnem Francji.

Widać spodobała się Frrrancuzom nie tylko z Marrrsylii.

Francja republiką

Klęski na froncie wzmocniły pozycję jakobinów, gdyż to właśnie oni ostrzegali przed wojną. Teraz winą za niepowodzenia armii obarczali:

1) króla, którego oskarżali o zdradę,
2) pozostałych „wrogów rewolucji" – m.in. księży, którzy odmówili zaprzysiężenia Ustawy o duchowieństwie.

Po kolejnych wyborach jakobini zyskali przewagę w parlamencie. We wrześniu **1792** r. ogłosił on Francję **republiką**. Monarchia konstytucyjna przestała istnieć, a król stał się niepotrzebny. „Obywatel Ludwik Kapet", jak nazwano Ludwika XVI, został skazany na śmierć i zgilotynowany (styczeń 1793).

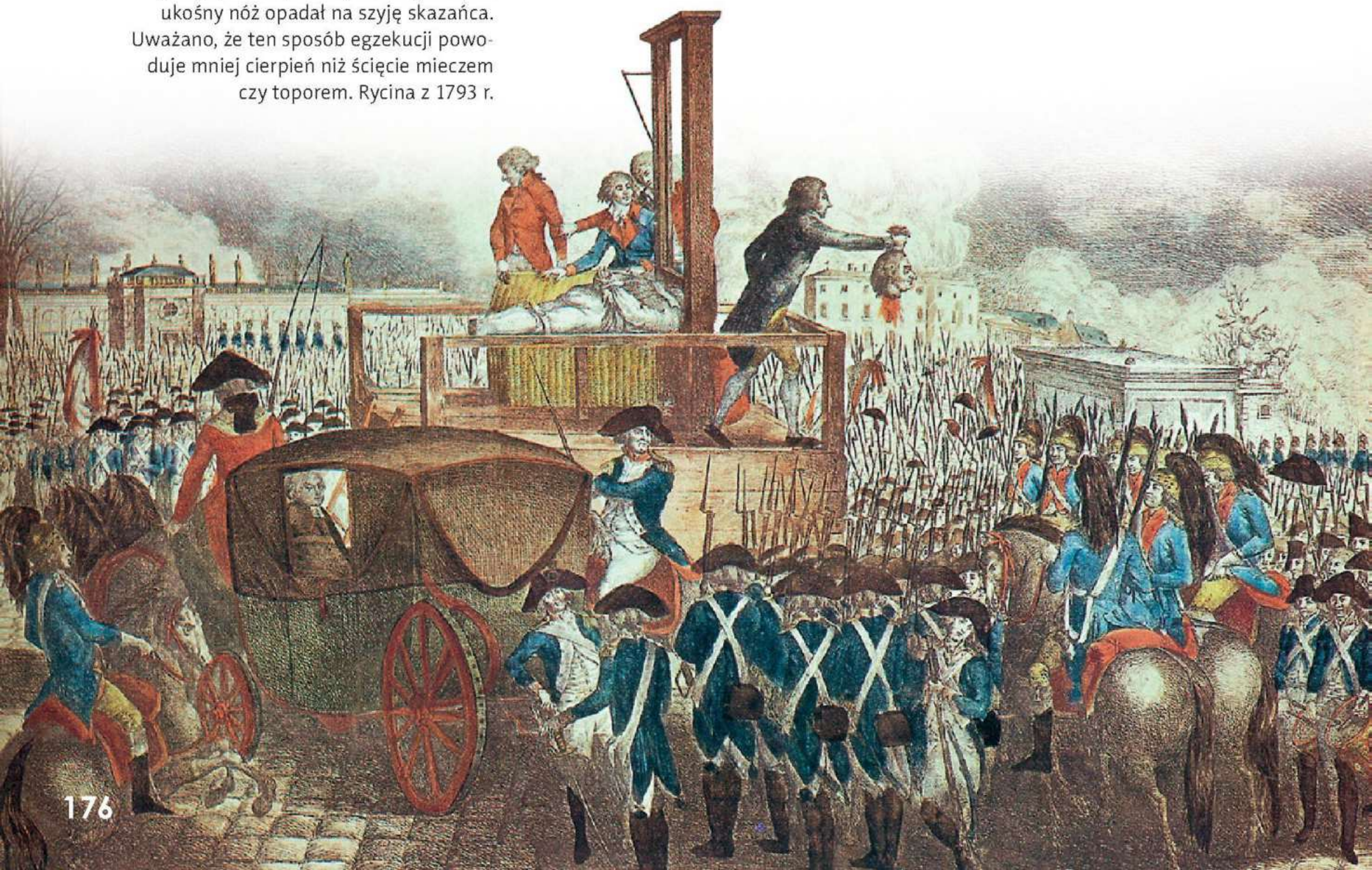
1792

7. Jak Francja stała się republiką?

Walka z wrogami republiki

Egzekucja Ludwika XVI wywołała oburzenie w Europie. Przeciw „królobójcom" wystąpiła koalicja państw: Anglia, Austria, Prusy, Hiszpania, Portugalia, Holandia i kilkanaście innych krajów. Wiosną 1793 r. ich armie wkroczyły do Francji.

Egzekucja Ludwika XVI – kat pokazuje tłumom odciętą głowę króla. Do wykonywania kary śmierci rewolucjoniści używali gilotyny – urządzenia, w którym ciężki ukośny nóż opadał na szyję skazańca. Uważano, że ten sposób egzekucji powoduje mniej cierpień niż ścięcie mieczem czy toporem. Rycina z 1793 r.

Bitwa pod Valmy (czytaj: walmi) we wrześniu 1792 r. Armia francuska odniosła tam pierwsze zwycięstwo nad armią pruską, co pozwoliło Francuzom uwierzyć we własne siły – choć bitwa była właściwie niewielkim pojedynkiem artyleryjskim.
Obraz z XIX w.

By ratować republikę, francuski parlament dokonał pierwszego w dziejach **masowego poboru**: powołał do wojska wszystkich nieżonatych mężczyzn w wieku 18–25 lat. Powstała armia licząca ok. miliona żołnierzy. Na jej potrzeby stworzono ogromny przemysł wojenny – produkcja karabinów wzrosła z 650 miesięcznie do ponad 500 dziennie.

Rozbudowana armia wyparła przeciwników poza granice kraju i zajęła Niderlandy Austriackie.

Ale Republice Francuskiej zagrażali też wrogowie wewnętrzni: zwolennicy monarchii i Kościoła katolickiego. Na zachodzie kraju wybuchały chłopskie bunty, które bezlitośnie tłumiło wojsko. **Powstanie w Wandei** (w zachodniej Francji, 1793), wywołane przez katolickich chłopów, żołnierze utopili we krwi. Zabijali nie tylko powstańców, lecz także ludność cywilną. Zginęło co najmniej 120 tysięcy osób.

8. Wyjaśnij, przed jakimi wrogami i w jaki sposób broniła się republika po śmierci Ludwika XVI.

Wielki terror

Rewolucja francuska nie poprawiła warunków życia ubogich mieszkańców kraju. Przeciwnie, do 1793 r. drożała żywność – z powodu chaosu, a potem wojny. Francuzi byli niezadowoleni, dlatego coraz częściej dawali posłuch ludziom o skrajnych poglądach. Do takich radykałów* należeli jakobini Robespierre'a, którzy o niepowodzenia republiki oskarżali „wrogów rewolucji".

Wiosną 1793 r. parlament utworzył **Komitet Ocalenia Publicznego**, który miał uratować republikę. Latem na jego

Powstańcy z Wandei podczas walki z armią republikańską. Ukazana tu bitwa zakończyła się klęską powstańców.
Obraz z XIX w.

radykał – człowiek dążący do zdecydowanych zmian w życiu politycznym lub społecznym

Tekst źródłowy

Niezwłocznie po ogłoszeniu niniejszego dekretu wszystkie osoby podejrzane znajdujące się na terytorium Republiki [Francji], a pozostające (...) na wolności, zostaną aresztowane.

2. Za podejrzanych uważa się: 1) wszystkich, którzy przez swoje postępowanie (...) okazali się stronnikami tyranii czy feudalizmu albo też nieprzyjaciółmi wolności; 2) wszystkich, którzy nie będą w stanie wykazać (...) swoich źródeł dochodu (...); 5) wszystkich pochodzących z byłego stanu szlacheckiego, tj. mężów, żony, ojców, matki, synów, córki, braci, siostry i agentów osób przebywających na emigracji, którzy nie okazali stale swego przywiązania do rewolucji.

Dekret o podejrzanych, 1793 r.

- Co postanawia dekret w stosunku do osób podejrzanych?
- Kto, w myśl dekretu, jest podejrzany?

czele stanął Robespierre – i objął władzę w państwie, gdyż Komitet stał się faktycznym rządem Francji.

Robespierre i posłuszni mu jakobini uważali, że jedynie terror może uratować republikę przed upadkiem. Zaczęli więc skazywać na śmierć nie tylko „wrogów rewolucji", lecz także podejrzanych o wrogość (zob. tekst źródłowy). A podejrzany mógł być każdy. Stawał przed **trybunałem rewolucyjnym**, gdzie zapadały dwa wyroki: uniewinnienie albo kara śmierci przez ścięcie na gilotynie.

Trybunał rewolucyjny i gilotyna były głównymi narzędziami **wielkiego terroru**, który rozpoczął się we Francji w 1793 r. Jego ofiarą padło ok. 40 tysięcy Francuzów.

Wielki terror zakończył się zgilotynowaniem samego Robespierre'a i grupy jakobinów (lipiec 1794). Decyzję o ich straceniu podjął parlament, gdyż posłowie zaczęli się bać o własne życie.

Po śmierci Robespierre'a władzę w państwie objęli przedstawiciele burżuazji. Choć rewolucja francuska trwała do 1799 r., gwałtowne zmiany w państwie należały już do przeszłości.

9. Co spowodowało wzrost poparcia jakobinów w społeczeństwie?

10. W jaki sposób jakobini walczyli z „wrogami rewolucji"?

Robespierre po ścięciu wszystkich Francuzów gilotynuje kata. Rysunek satyryczny z 1794 r.

Co zmieniła rewolucja francuska?

Rewolucja francuska spowodowała ogromne zmiany we Francji i poza jej granicami. Rewolucjoniści:

1. Obalili niesprawiedliwy stary ład.
2. Uchwalili Deklarację praw człowieka i obywatela.
3. Umożliwili kilku milionom ludzi udział w życiu politycznym.
4. Rozpoczęli wojny, które zniszczyły, ale i zmieniły Europę.
5. Krwawo prześladowali „wrogów rewolucji", wśród nich tysiące niewinnych ludzi.
6. Głosili wolność i równość, lecz doprowadzili do rządów burżuazji.

Rewolucja francuska do dziś wywołuje sprzeczne reakcje. Zwolennicy lewicy podkreślają osiągnięcia rewolucjonistów, a pomniejszają zbrodnie – zwolennicy prawicy postępują odwrotnie. I zapewne tak już pozostanie.

11. Wymień zmiany spowodowane przez rewolucję francuską.

Pytania i polecenia

A. Wymień główne wydarzenia rewolucji francuskiej od 1791 r.

B. Omów najważniejsze zmiany, które zaszły we Francji po przekształceniu jej w monarchię konstytucyjną.

C. Przedstaw własną ocenę rewolucji francuskiej.

To, co najważniejsze

Rewolucja francuska (1789–1799)

Francja w okresie monarchii	1. Zgromadzenie Narodowe: a) wydało Ustawę o duchowieństwie – na jej mocy Kościół stał się zależny od państwa (1790), b) uchwaliło konstytucję – Francja przekształciła się w monarchię konstytucyjną (1791). 2. Francja wypowiedziała wojnę Austrii (1792); po wsparciu Austrii przez Prusy znalazła się w katastrofalnej sytuacji. 3. Klęski na froncie wzmocniły pozycję jakobinów, którzy ostrzegali przed wojną. Zyskali oni przewagę w nowym parlamencie.
Francja w okresie republiki	1. Parlament ogłosił Francję republiką (1792). 2. Król Ludwik XVI został zgilotynowany (1793). 3. Po egzekucji króla Francję zaatakowała koalicja państw, m.in. Anglia, Austria i Prusy (1793). Armia francuska, powiększona w wyniku masowego poboru, odparła przeciwników. 4. Powstanie w Wandei (1793), wywołane przez katolickich chłopów, zostało krwawo stłumione. 5. W 1793 r. przywódca jakobinów Maksymilian Robespierre objął władzę we Francji. Stanął na czele Komitetu Ocalenia Publicznego i wprowadził wielki terror, którego ofiarą padło ok. 40 tysięcy ludzi. 6. Zgilotynowanie Robespierre'a zakończyło wielki terror (1794). Do władzy doszli przedstawiciele burżuazji.

Ilustracja ze s. 177

I

II

III

IV

V

VI

Ostatnie stulecie I Rzeczpospolitej

V

26. Czasy saskie
27. Ostatni król Polski
28. Czasy stanisławowskie
29. Konstytucja 3 maja
30. II rozbiór Polski
31. Upadek Rzeczpospolitej

Szlachta tańczy pod gołym niebem. Malował Korneli Szlegel (XIX w.).

26 Czasy saskie

Unia z Saksonią

Po śmierci Jana III Sobieskiego (1696) nastało przygnębiające bezkrólewie. Wysłannicy obcych państw zupełnie otwarcie płacili pieniądze szlachcie, by poparła ich kandydata.

Elekcja w 1697 r. zakończyła się podwójnym wyborem. Część szlachty okrzyknęła królem francuskiego księcia. Gdy jednak udała się do kościoła na nabożeństwo dziękczynne, druga część wybrała elektora Saksonii. Ten szybko przyjechał do Rzeczpospolitej, zmienił wyznanie z luterańskiego na katolickie, żeby móc objąć tron, i w **1697** r. został koronowany na króla jako **August II**.

Tak Rzeczpospolita zawarła z Saksonią unię personalną, która przetrwała do **1763** r. Okres ten nazwano **czasami saskimi**, gdyż królami Polski zostali kolejno dwaj elektorzy Saksonii: August II i jego syn August III.

Saksonia była niewielkim, ale rozwiniętym gospodarczo państwem niemieckim. Ludność tego kraju wyznawała w większości luteranizm. Ponieważ Saksonia nie graniczyła z Rzeczpospolitą, August II zamierzał zdobyć Śląsk, by połączyć oba kraje. Chciał utworzyć z nich jedno państwo i rządzić nim jako monarcha absolutny.

Plany Augusta II okazały się niewykonalne. Nie zyskał zaufania polskiej i litewskiej szlachty, a pod koniec życia wyznał, że polska korona była mu „koroną cierniową". Nie zdołał wprowadzić absolutyzmu ani w Rzeczpospolitej, ani w Saksonii. Mieszkańcy obu tych państw zapłacili wysoką cenę za ambicje swego władcy.

1. Jaki okres i dlaczego nazywamy czasami saskimi?
2. Wskaż główne różnice między Rzeczpospolitą a Saksonią pod koniec XVII w.
3. Przedstaw plany polityczne Augusta II Sasa.

* Na czym polegał wzrost znaczenia magnaterii w Rzeczpospolitej w drugiej połowie XVII w.?
* Kto i jak mógł zerwać sejm?

August II Sas
(1670–1733)

Elektor Saksonii, król Polski. W Polsce nazwano go Sasem (Sasi to mieszkańcy Saksonii); sto lat po śmierci otrzymał przydomek: Mocny, gdyż słynął z siły fizycznej. Rozpoczął trzecią wojnę północną, przez co ściągnął najazd szwedzki na Rzeczpospolitą i Saksonię. Musiał zrzec się polskiej korony na rzecz Stanisława Leszczyńskiego; odzyskał ją po klęsce armii szwedzkiej w 1709 r. Po wojnie przeprowadził niewielkie reformy polityczne i gospodarcze. Portret z ok. 1715 r.

Trzecia wojna północna (1700–1721) – była ostatnią wojną stoczoną o panowanie nad Bałtykiem. Saksonia, Dania (połączona z Norwegią) i Rosja zaatakowały Szwedów. Ci jednak już w 1700 r. pokonali Duńczyków i zmusili ich do zawarcia pokoju. Wojna zakończyła się zwycięstwem Rosji.

Rzeczpospolita w czasie trzeciej wojny północnej

✱ Wskaż na mapie: Inflanty, Kliszów, Saksonię i Połtawę.

Trzecia wojna północna

W **1700** r. August II rozpoczął **trzecią wojnę północną**. Zrobił to jako elektor Saksonii, ale nie jako władca Rzeczpospolitej. Wojska saskie uderzyły na Szwedów w **Inflantach**, gdyż August II chciał zdobyć te ziemie dla siebie i przekształcić je w swoje dziedziczne księstwo.

Kilka miesięcy później car Piotr I, sprzymierzony z Augustem II, także zaatakował Szwedów w Inflantach. Rzeczpospolita zachowała neutralność (tzn. nie stanęła po żadnej stronie). Nie życzyła sobie ani wojny ze Szwecją, ani sojuszu z Rosją.

Król Szwecji, 18-letni Karol XII, okazał się wybitnym wodzem. Jesienią 1700 r. rozbił w Inflantach czterokrotnie liczniejsze wojska rosyjskie, po czym ruszył w pościg za armią saską. Szwedzi wkroczyli do Rzeczpospolitej, zajęli Warszawę i w bitwie pod Kliszowem (1702) pokonali wojska polsko-saskie, które próbowały bronić kraju. Nasze państwo zostało wciągnięte do wojny.

Bitwa pod Połtawą. Grupę jeźdźców z lewej prowadzi car Piotr I. Jego zwycięstwo nad Szwedami zdumiało Europę, gdyż Rosja uchodziła wtedy za państwo słabe i zacofane. Obraz z XVIII w.

Karol XII nakłonił część szlachty do złożenia z tronu króla Augusta II, a potem doprowadził do koronacji własnego kandydata: 27-letniego magnata **Stanisława Leszczyńskiego** (1705). Rzeczpospolita podzieliła się na zwolenników Sasa i Lasa (tj. Leszczyńskiego). Wkrótce między jednymi a drugimi wybuchła wojna domowa.

Obaj królowie Polski szkodzili państwu. Stanisław Leszczyński zgodził się m.in. na przejęcie polskiego handlu morskiego przez Szwedów; August II uzależnił się od pomocy cara. W Rzeczpospolitej rozpoczął się „taniec goniony" wojsk rosyjskich, szwedzkich, saskich i polskich. Armie ścigały jedna drugą, a po drodze rabowały wsie i miasta.

W **1709** r. Rosjanie odnieśli nad Szwedami zwycięstwo pod **Połtawą**, które przesądziło o losach wojny (choć trwała ona do 1721 r.). Stanisław Leszczyński uciekł za granicę, August II wrócił na tron.

Kraj był zrujnowany nie mniej niż po potopie szwedzkim. Opustoszały liczne wsie i miasteczka – ich mieszkańcy zginęli bądź zmarli z głodu lub od zarazy; wielu uciekło za granicę.

Rzeczpospolita okazała się słaba i bezbronna (i to niecałe 20 lat po wiktorii wiedeńskiej). Obaj królowie związali się z wrogami państwa. Inaczej niż podczas potopu nie pojawił się żaden ruch oporu, a magnaci i szlachta szukali pomocy u obcych władców.

W wyniku trzeciej wojny północnej państwo polsko-litewskie **przestało się liczyć** w Europie.

4. Do czego dążył August II, rozpoczynając wojnę ze Szwecją?

5. Przedstaw skutki trzeciej wojny północnej dla Augusta II i Rzeczpospolitej.

Stanisław Leszczyński
(1677–1766)

Magnat wielkopolski, koronowany na króla Polski (1705) z woli króla Szwecji Karola XII i ślepo mu oddany. Po jego klęsce schronił się w Niemczech, a potem we Francji. W 1725 r. został teściem króla Francji Ludwika XV, który poślubił jego córkę. W 1733 r. szlachta wybrała Leszczyńskiego na króla, jednak wojska rosyjskie zmusiły go do ucieczki. W wyniku układów międzynarodowych został wówczas dożywotnim księciem Lotaryngii, którą rządził jako wzorowy władca oświecony: wspierał kulturę i oświatę, budował magazyny zbożowe oraz przytułki dla ubogich. Portret z początków XVIII w.

Państwo zależne od sąsiadów

Po powrocie na tron August II zamierzał: 1) doprowadzić do zawarcia unii realnej Rzeczpospolitej z Saksonią, 2) stać się monarchą absolutnym. Aby osiągnąć te cele, wprowadził do Rzeczpospolitej wojska saskie i zażądał od szlachty, by płaciła na ich utrzymanie.

Oburzona szlachta zawiązała konfederację przeciwko królowi (1715). Wówczas August II wezwał na pomoc armię rosyjską. Wkroczyła ona do Rzeczpospolitej i pozostała w niej 2 lata. Jednak car Piotr I nie zamierzał dopuścić do unii realnej, która wzmocniłaby Rzeczpospolitą. Dlatego za pośrednictwem carskiego ambasadora między królem a konfederatami zawarto układ wykluczający unię realną z Saksonią (1716). Układ został zatwierdzony w **1717** r. na **sejmie niemym**. Trwał on zaledwie jeden dzień, gdyż posłów nie dopuszczono do dyskusji, by zapobiec zerwaniu obrad (stąd nazwa: niemy). Tak car Piotr I osiągnął swój cel. Odtąd państwo polsko-litewskie było **zależne od Rosji**.

Sejm niemy zdołał jednak dokonać ograniczonych reform – m.in. wprowadził niewielki stały podatek na wojsko. Pieniędzy starczyło na wystawienie 18 tysięcy żołnierzy (armia niewielkiej Saksonii miała ich 30 tysięcy).

W 1733 r. zmarł August II, a szlachta wybrała na króla Polaka: **Stanisława Leszczyńskiego**. Jego wybór był niezależny – i właśnie dlatego nie odpowiadał Rosji i Austrii. Ich władcy bali się wzmocnienia państwa przez polskiego monarchę; chcieli, by pozostało słabe i niesprawne.

Do Rzeczpospolitej wkroczyła 30-tysięczna armia rosyjska. Pod jej osłoną odbyła się druga, bezprawna elekcja. Wyniosła ona na tron syna Augusta II, **Augusta III Sasa** (1733).

August III Sas
(1696–1763)

Elektor Saksonii i król Polski, narzucony Rzeczpospolitej przez Rosję. Za jego rządów nastąpił całkowity upadek znaczenia politycznego Rzeczpospolitej, natomiast powoli odbudowywano kraj po trzeciej wojnie północnej. August III mieszkał głównie w Saksonii, ale znał język polski, a nawet chętnie nosił strój szlachecki. Wzorowy mąż i ojciec, prowadził wystawne życie, wspierał oświatę i sztukę oraz lubił polowania – czy raczej odstrzał spędzanej dla niego zwierzyny.
Portret z 1755 r.

Wjazd Augusta III do Warszawy. Specjalnie na tę okazję zbudowano łuk triumfalny (który potem rozebrano). Obraz z 1734 r.

Stanisław Leszczyński bronił się przed Rosjanami w Gdańsku, po czym w chłopskim przebraniu uciekł za granicę.

August III panował 30 lat. W tym okresie państwo dalej słabło. Z szesnastu sejmów tylko dwa zakończyły się przyjęciem uchwał. Armia była śmiesznie mała; król chciał ją powiększyć, lecz nie uzyskał zgody rosyjskiego ambasadora. Magnaci rządzili swoimi ziemiami tak, jakby były osobnymi państwami. Władca Prus Fryderyk II zalewał Rzeczpospolitą sfałszowanymi pieniędzmi (polskie mennice nie działały od XVII w.).

Podczas gdy za granicą rozwijały się nauka, handel i rzemiosło, u nas szlachta czytała takie dzieła jak encyklopedia księdza Chmielowskiego (zob. tekst źródłowy). Miasta na ogół były małe i zaniedbane; ogromna większość chłopów żyła w nędzy, a znaczna część szlachty oddawała się obżarstwu i pijaństwu. O czasach Augusta III powstało później powiedzenie: „Za króla Sasa jedz, pij i popuszczaj pasa".

6. Przedstaw postanowienia sejmu niemego.
7. Wyjaśnij, w jaki sposób August III został królem Polski.
8. Omów niekorzystne zjawiska, które wystąpiły w Rzeczpospolitej za panowania Augusta III.

Tekst źródłowy

Koń jaki jest, każdy widzi. (...) Mysz, choć podły zwierz i mały, ale wielkiej szkody czynicielka. W Arabii się znajdują [myszy] większe niż nasze koty, na nogach jak człek chodzące. (...)
Co robić na ból zębów? Wyjąć ząb kretowi żywemu, puścić go, tym zębem ból zębów leczyć będziesz (...). Albo też kość wyjąć z uda bufona, alias ziemnej żaby, tą kością zębów się dotykać, przestaną boleć.*

Benedykt Chmielowski, *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna...*, 1745 r.

* Czy powyższy fragment odpowiada twojemu wyobrażeniu encyklopedii? Dlaczego?

alias – inaczej, czyli

Ku przebudzeniu

Choć w czasach saskich Rzeczpospolita słabła, zaczęły w niej zachodzić pierwsze korzystne zmiany. Już August II starał się wzmocnić ją gospodarczo. Np. sascy górnicy przebudowali kopalnię soli w Wieliczce, tak że znowu zaczęła przynosić dochody.

Za rządów Augusta III w Rzeczpospolitej zapanował długotrwały pokój, a kraj powoli dźwigał się ze zniszczeń. Liczba mieszkańców wzrosła z ok. 6 milionów (1720) do ok. 11 milionów (1763). Rozwijała się Warszawa, choć dopiero w połowie XVIII w. stała się 30-tysięcznym miastem. Magnaci zakładali prywatne banki i manufaktury, np. huty szkła. Chłopi nauczyli się uprawiać ziemniaki, które ratowały ich przed głodem.

Do Polski z wolna docierały idee oświecenia. Dwaj duchowni, bracia Załuscy, założyli w Warszawie bibliotekę otwartą dla wszystkich chętnych (1747). Z księgozbiorem

Chłop zamknięty w gąsiorze. Stoi w niewygodnej pozycji, wystawiony na pośmiewisko sąsiadów. Tak szlachta karała chłopów za drobne przewinienia. Rycina z XVIII w.

Chłopi tak rzadko się myli i czesali, że na głowie robił im się nieraz kołtun. Była to twarda „skorupa" z włosów zlepionych brudem i ropą, która wypływała z zakażonej skóry głowy.

liczącym ponad 300 tysięcy tomów **biblioteka Załuskich** należała do największych w Europie.

Ksiądz z zakonu pijarów* **Stanisław Konarski** założył w Warszawie **Collegium Nobilium** (czytaj: kolegium) – 8-letnią szkołę średnią dla synów magnaterii. Chciał wykształcić elitę, która w przyszłości zreformuje państwo. Uczniowie mieli być aktywni – wystawiali sztuki teatralne i urządzali sejmiki, na których dyskutowali o wadach ustroju Rzeczpospolitej. Uczyli się mniej łaciny, a więcej języków nowożytnych i nauk przyrodniczych. Po kilkunastu latach na wzór Collegium Nobilium pijarzy zreformowali inne swoje szkoły, a po nich zrobili to jezuici.

W czasach saskich powstały też dzieła, których autorzy przedstawili projekty reform Rzeczpospolitej.

Autor	Tytuł dzieła	Proponowane reformy
Król Stanisław Leszczyński lub ktoś z jego współpracowników	*Głos wolny wolność ubezpieczający*	1. Ograniczenie *liberum veto* (ale jego utrzymanie). 2. Zastąpienie pańszczyzny czynszem, przyznanie wolności osobistej chłopom. 3. Powiększenie armii do 50 tysięcy żołnierzy w czasie pokoju i 100 tysięcy w czasie wojny.
Ksiądz Stanisław Konarski	*O skutecznym rad sposobie*	1. Przebudowa ustroju na wzór Anglii, Szwecji i innych monarchii parlamentarnych. 2. Usprawnienie sejmu: • zniesienie *liberum veto*, • podejmowanie decyzji większością głosów, • przyznanie praw wyborczych tylko szlachcie posiadającej majątek (szlachta bez majątku była zależna od magnatów). 3. Utworzenie Rady Rezydentów, która byłaby sprawnym rządem państwa.

pijarzy – zakon utworzony w XVII w. w celu nauczania i wychowywania dzieci oraz młodzieży

Pytanie brzmiało, czy poglądy zwolenników reform zostaną przyjęte przez ogół szlachty.

9. Omów korzystne zmiany, które nastąpiły w Rzeczpospolitej w czasach saskich.

10. Scharakteryzuj projekty reform ustrojowych Stanisława Leszczyńskiego i Stanisława Konarskiego.

Biblioteka Załuskich w Warszawie. Obraz z 1801 r.

Pytania i polecenia

A. Wyjaśnij, kiedy i dlaczego Rzeczpospolita przestała się liczyć w Europie.

B. Wskaż zjawiska korzystne i niekorzystne dla państwa w czasach saskich.

C. Na czym polegało uzależnienie Rzeczpospolitej od Rosji w czasach saskich? Podaj przykłady.

To, co najważniejsze

Czasy saskie (1697–1763)	Okres panowania w Rzeczpospolitej dwóch królów będących elektorami Saksonii: Augusta II i jego syna Augusta III. Rzeczpospolita – w unii personalnej z Saksonią.
Trzecia wojna północna (1700–1721)	1. August II zaatakował Szwedów, by zdobyć Inflanty jako swoje dziedziczne księstwo. 2. Do Rzeczpospolitej wkroczyli Szwedzi. Ich władca narzucił Stanisława Leszczyńskiego na króla Polski. 3. August II odzyskał tron po zwycięstwie Rosji nad Szwecją (1709).
Rzeczpospolita zależna od Rosji	1. Carski ambasador doprowadził do zawarcia między Augustem II a konfederatami układu, który wykluczał unię realną z Saksonią (1716). 2. Sejm niemy (1717): • zatwierdził ten układ, • uchwalił niewielki stały podatek na wojsko. 3. W 1733 r., po wyborze Stanisława Leszczyńskiego na króla, odbyła się druga elekcja pod osłoną armii rosyjskiej. Królem został August III.
Objawy słabości państwa w czasach saskich	Zrywanie sejmów, mała armia, własna polityka magnatów, nędza chłopów, zaniedbanie miast, niechęć ogółu szlachty do zmiany ustroju, przemarsze obcych wojsk, fałszowanie pieniędzy przez Fryderyka II.
Korzystne zmiany i projekty reform w czasach saskich	1. Za Augusta III nastąpił wzrost liczby ludności i odbudowa kraju. 2. Powstała biblioteka Załuskich. 3. Stanisław Konarski założył Collegium Nobilium. 4. Stanisław Leszczyński (lub jego współpracownik) zaproponował ograniczenie *liberum veto*, zamianę pańszczyzny na czynsz i powiększenie armii. 5. Stanisław Konarski chciał usprawnić sejm (m.in. znieść *liberum veto*) i wprowadzić sprawny rząd na wzór monarchii parlamentarnych.

Ilustracja ze s. 183

27 Ostatni król Polski

* Przypomnij, na czym polegała słabość Rzeczpospolitej w czasach saskich.

Ostatnia wolna elekcja

Większość szlachty chwaliła sobie czasy saskie. Przez kilkadziesiąt lat panował pokój, podatki były niskie, a przywileje szlacheckie – ogromne. Szlachta chciała więc utrzymania „złotej wolności". Także magnatom odpowiadało słabe państwo, bo rządzili swoimi dobrami jak niezależni władcy.

Dlatego po śmierci Augusta III (1763) magnaci i znaczna część szlachty pragnęli wybrać na króla syna zmarłego monarchy. Przeciwko nim stanęło stronnictwo jednej magnackiej rodziny: **Czartoryskich**, zwanych Familią.

Czartoryscy pragnęli reform: wzmocnienia władzy króla i usprawnienia sejmu. Miał nim zostać ktoś z ich rodziny; w tym celu zabiegali o pomoc wojsk rosyjskich.

Familia błędnie sądziła, że Rosja pozwoli na reformy państwa. Tymczasem caryca **Katarzyna II** pragnęła zupełnie podporządkować sobie Rzeczpospolitą. Z tego powodu wysunęła własnego kandydata do korony: Stanisława Antoniego Poniatowskiego. Nikt go dotąd nie popierał i właśnie dlatego caryca postanowiła, że to on zostanie królem. Miał być całkowicie od niej zależny.

Elekcja Stanisława Augusta Poniatowskiego. Na pierwszym planie znajdują się dostojnicy duchowni i świeccy, dalej – szopa dla senatorów, a za nią – szlachta ustawiona województwami. Obraz namalował w 1778 r. włoski artysta Bernardo Bellotto znany jako Canaletto (czytaj: kanaletto).

Poniatowski był związany z Familią, gdyż przez matkę pochodził z Czartoryskich. Z kolei przez ojca wywodził się z niedawno wzbogaconej rodziny, co budziło niechęć znacznej części szlachty („chudopachołek* ma nam panować?"). Wszyscy wiedzieli też o wcześniejszym romansie Stanisława z Katarzyną, wówczas mężatką. Uważano, że chce ona osadzić na tronie byłego kochanka, który stanie się bezwolnym narzędziem w jej rękach.

Caryca kazała Familii poprzeć Poniatowskiego i wysłała do Rzeczpospolitej 30 tysięcy żołnierzy. W **1764** r. szlachta okrzyknęła królem **Stanisława Augusta Poniatowskiego**.

Była to ostatnia wolna elekcja w dziejach Rzeczpospolitej.

1764

1. Wyjaśnij, czym była Familia i do jakich celów dążyła.
2. Kto i dlaczego popierał kandydaturę na króla: a) syna Augusta III, b) Poniatowskiego?
3. Dlaczego początkowo kandydatura Poniatowskiego budziła sprzeciw szlachty?

Pierwsze reformy

Stanisław August za prawdziwego wroga Rzeczpospolitej uważał Prusy, które dążyły do zajęcia Pomorza Gdańskiego. Jedyną szansę ratunku widział w sojuszu z Rosją, ale nie zamierzał być bezwolnym narzędziem w rękach carycy. Sądził, że Katarzyna II pozwoli mu zreformować państwo w zamian za sojusz wojskowy. Mylił się. Caryca uważała już Rzeczpospolitą za swoją własność.

Jednak król nie pytał nikogo o zgodę na reformy. Rozpoczął je zaraz po wstąpieniu na tron:

1. Utworzył komisje: skarbową i wojskową. Ograniczyły one władzę urzędników państwowych, zwłaszcza hetmanów. Ponieważ byli nimi magnaci, zmalała ich rola w państwie.

2. Odnowił nieczynną od prawie stu lat **mennicę**, by uchronić kraj przed zalewem monet fałszowanych przez króla Prus Fryderyka II.

s. 190

3. Założył nowoczesną **Szkołę Rycerską**.

4. Doprowadził do powstania czasopisma **„Monitor"**. Wzywało ono do przebudowy państwa w duchu oświecenia.

Król i jego zwolennicy planowali głębsze reformy, m.in. zniesienie *liberum veto* i powiększenie armii. Napotkali jednak opór magnatów, większości szlachty oraz Katarzyny II.

4. Przedstaw stosunek Stanisława Augusta do Prus i Rosji.
5. Omów pierwsze reformy króla.

Stanisław August Poniatowski
(1732–1798)

Król Polski. Po koronacji zmienił imię Antoni na August. Był starannie wykształcony (znał pięć języków obcych), w młodości zwiedził Europę i stał się zwolennikiem oświecenia. Mecenas sztuki, człowiek wybitnie inteligentny, pracowity i wyrozumiały dla innych ludzi, ale też niezdecydowany i łatwo ulegający cudzym wpływom. Od początku panowania rozpoczął działalność reformatorską. Próbował unowocześnić kraj i zmienić sposób myślenia szlachty z sarmackiego na oświeceniowy.
Portret z XVIII w.

chudopachołek – dawniej: lekceważąco o człowieku pochodzącym z niezamożnej szlachty

Kiedy przyszły król Stanisław August skończył 16 lat, pojechał bez rodziców za granicę. Przed wyjazdem musiał przysiąc, że nie będzie pił wina, grał w karty na pieniądze i że się nie ożeni bez zgody rodziców.

INFOGRAFIKA

Szkoła Rycerska

Utworzona w 1765 r. w Warszawie Szkoła Rycerska miała kształcić przyszłych oficerów armii. Kadetami, czyli uczniami tej szkoły, zostawali głównie synowie ubogiej szlachty.
Szkoła Rycerska istniała do 1794 r. Nie była duża – łącznie przez jej mury przewinęło się ok. 650 chłopców. Nauka trwała 6 lat; kadeci uczyli się m.in. czytania i pisania po polsku, historii, geografii, prawa, ekonomii oraz języków obcych. Przedmioty ściśle wojskowe pojawiały się dopiero w wyższych klasach.

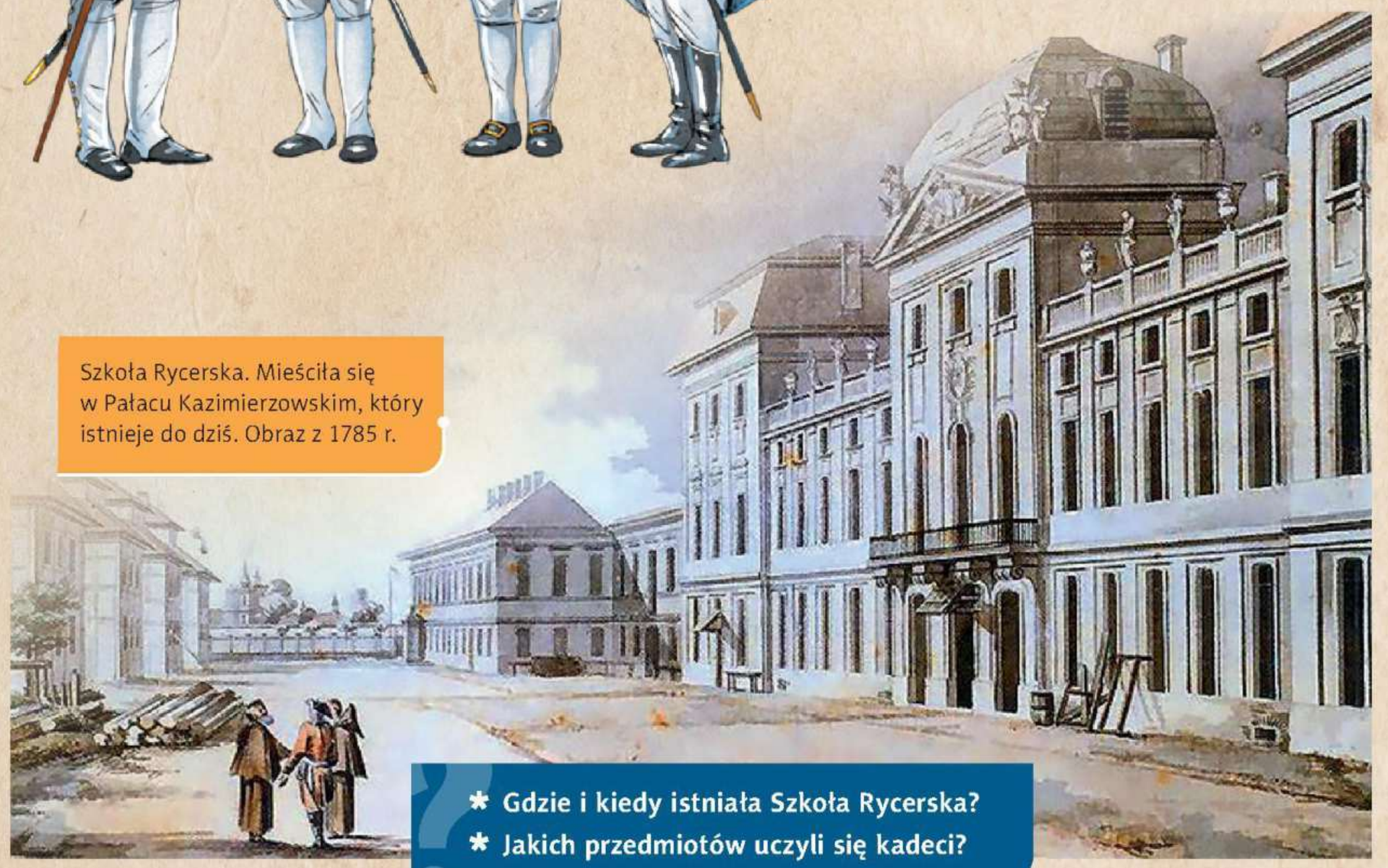
Oficer i kadeci Szkoły Rycerskiej. Od lewej: oficer w ubiorze zwyczajnym letnim, kadet w ubiorze paradnym, kadet w ubiorze codziennym, kadet-nowicjusz w ubiorze paradnym. Rysunek współczesny.

Komendant Szkoły Rycerskiej książę Adam Kazimierz Czartoryski. Obraz z XVIII w.

Szkoła Rycerska. Mieściła się w Pałacu Kazimierzowskim, który istnieje do dziś. Obraz z 1785 r.

* Gdzie i kiedy istniała Szkoła Rycerska?
* Jakich przedmiotów uczyli się kadeci?

Prawa kardynalne

W XVIII w. Zachód, pod wpływem idei oświecenia, zmierzał ku tolerancji religijnej. Jednak w państwie polsko-litewskim należała ona do przeszłości. Różnowiercom nie wolno było budować świątyń, zasiadać w sejmie ani sprawować urzędów państwowych.

Ta dyskryminacja* oburzała niekatolików. Mieszkający w Rzeczpospolitej wyznawcy prawosławia prosili o pomoc Katarzynę II, a luteranie – Fryderyka II. Pod pozorem obrony praw różnowierców władcy ci mieszali się w polsko-litewskie sprawy.

Gdy Stanisław August przystąpił do unowocześniania państwa, caryca postanowiła wywołać chaos w Rzeczpospolitej, by uniemożliwić dalsze reformy. Dlatego w 1767 r. doprowadziła do utworzenia **trzech konfederacji**. Jedną zawiązała szlachta protestancka, drugą – prawosławna, trzecią – katolicka. Protestanci i prawosławni domagali się równych praw dla różnowierców, katolicy – utrzymania przywilejów swej wiary i odwołania reform, a nawet detronizacji króla. Żądania katolików nie dały się pogodzić z oczekiwaniami prawosławnych i protestantów. Jednak wszyscy konfederaci liczyli na to, że Katarzyna II spełni ich żądania. W zamian byli gotowi słuchać jej poleceń.

Gdy zebrał się sejm (1767), o jego przebiegu decydował ambasador carycy Nikołaj Repnin, wspierany przez 40-tysięczną armię rosyjską. Repnin wybrał „delegację" kilkudziesięciu posłusznych sobie posłów, którzy mieli podejmować uchwały w imieniu całego sejmu. Trzech protestujących senatorów (wśród nich biskupa krakowskiego) oraz jednego posła kazał wywieźć w głąb Rosji. Wrócili po pięciu latach.

Król nie przeciwstawił się temu bezprawiu; pozostałych senatorów i posłów ogarnął strach. Na żądanie ambasadora „delegacja" uchwaliła „wieczne i niezmienne" **prawa kardynalne*** (1768). Utrwalały one najgorsze wady ustroju państwa: wolną elekcję, *liberum veto* i prawo do wypowiadania posłuszeństwa królowi. Odtąd na każdą zmianę ustroju musiała wyrazić zgodę Katarzyna II. Rzeczpospolita stała się rosyjskim protektoratem*.

Sejm złagodził dyskryminację różnowierców, ale jej nie zniósł. Poparcie carycy dla niekatolików okazało się pretekstem do narzucenia Rzeczpospolitej praw kardynalnych.

6. Czego żądały konfederacje w 1767 r., a do czego wykorzystała je caryca?

7. Przedstaw uchwały sejmu przyjęte w 1768 r.

dyskryminacja – prześladowanie kogoś albo ograniczanie jego praw ze względu na religię, narodowość, płeć itp.

Marszałek generalny konfederacji katolików Karol Radziwiłł, zwany „Panie Kochanku", gdyż tak się zwracał do swoich rozmówców. Magnat i hulaka, łatwo dał się zmanipulować Rosjanom. Portret z XVIII w.

kardynalny – główny, fundamentalny

protektorat – kraj mający własny rząd i administrację, ale znajdujący się pod kontrolą obcego państwa

Nikołaj Repnin, ambasador Katarzyny II w Rzeczpospolitej w latach 1764–1768. Portret z XVIII w.

Kazimierz Pułaski pod Częstochową. Pułaski był jednym z dowódców konfederacji barskiej; na przełomie 1770 i 1771 r. obronił Jasną Górę przed Rosjanami. Obraz z XIX w.

Konfederacja barska

Wieść o bezprawiu dokonanym na sejmie obiegła kraj lotem błyskawicy. Szlachta zrozumiała, że jej państwo straciło niezależność. I gwałtownie zaprotestowała.

W lutym **1768** r. grupa katolickiej szlachty zawiązała w miasteczku Bar na Ukrainie zbrojną konfederację w obronie „wiary i wolności". **Konfederacja barska** żądała:

1) przywrócenia przywilejów wiary katolickiej,
2) niezależności państwa od Rosji,
3) detronizacji Stanisława Augusta, cofnięcia wszystkich jego reform oraz powrotu na tron Sasów.

1768

Konfederaci barscy szczerze kochali ojczyznę, ale tylko katolików uważali za patriotów. Nienawidzili obojętnego religijnie Stanisława Augusta – króla z woli carycy – a jego reformy uważali za szkodliwe dla państwa.

Przeciwko konfederatom wystąpiły wojska rosyjskie i oddziały królewskie. W czerwcu 1768 r. zdobyły one Bar; wówczas walki wybuchły w innych częściach Rzeczpospolitej. Konfederacja uzyskała poparcie Francji, a Turcja wypowiedziała Rosji wojnę.

Stłumiona w jednym miejscu, konfederacja odnawiała się w innym. Rosyjska piechota uganiała się za konnymi oddziałami po ogromnym terenie Rzeczpospolitej.

Mimo to konfederaci nie mieli szans zwycięstwa. Ich oddziały były rozproszone, niekarne i źle dowodzone i nigdy nie liczyły więcej niż 20 tysięcy ludzi. W tym czasie Rosja miała 400-tysięczną armię, mogła też wezwać na pomoc Prusy i Austrię.

Rosjanie pokonali konfederację barską dopiero po czterech latach walk (1772). Ponad 10 tysięcy konfederatów zostało zesłanych na Syberię.

8. Przedstaw cele konfederacji barskiej.

9. Dlaczego konfederaci barscy ponieśli klęskę?

Konfederaci barscy, oświetleni blaskiem z nieba, modlą się przed bitwą pod Lanckoroną (maj 1771). Tak chciał ich widzieć malarz Artur Grottger. Ale gdy zaczęła się walka, niekarne oddziały konfederatów szybko uciekły z pola bitwy przed Rosjanami.

I rozbiór Polski

Czteroletnie walki z konfederatami barskimi przekonały Katarzynę II, że sama nie zapanuje nad Rzeczpospolitą.

Już w 1769 r. król Prus Fryderyk II zaproponował carycy rozbiór Rzeczpospolitej, a potem z zadowoleniem obserwował przedłużające się starcia. Słusznie uważał, że caryca w końcu przyjmie jego propozycję.

W sierpniu **1772 r. Rosja**, **Prusy** i **Austria** dokonały **I rozbioru Polski**. Każde z tych państw zajęło część Rzeczpospolitej (rozbiory Polski były właściwie rozbiorami Rzeczpospolitej, ale przyjęła się inna nazwa).

1772

W wyniku I rozbioru Rzeczpospolita straciła ponad jedną trzecią ludności i prawie jedną trzecią terytorium. Był to obszar niewiele mniejszy od dzisiejszej Wielkiej Brytanii.

Najdotkliwszą stratę zadały państwu Prusy. Wprawdzie Gdańsk i Toruń pozostały przy Polsce, ale Fryderyk II opanował dolny bieg Wisły z Pomorzem Gdańskim. Odtąd Prusy kontrolowały polski handel zbożem, który stanowił główne źródło dochodu państwa (zob. s. 202).

Zaborcy postanowili jakoś uzasadnić dokonane bezprawie (zob. tekst źródłowy). Wykorzystali fakt, że państwo polsko-litewskie miało opinię kraju nietolerancyjnego oraz

Rzeczpospolita jako kołacz królewski – władcy sąsiednich mocarstw wskazują kawałki, które sobie odkroili. Od lewej: caryca Katarzyna II, Stanisław August, austriacki cesarz Józef II i król Prus Fryderyk II. Rycina z 1773 r.

Tekst źródłowy

Wszystko zwiastowało Polsce i jej sąsiadom stały pokój na przyszłość. Niestety jednak (...) duch niezgody (...) zniszczył (...) wszystkie te nadzieje. Obywatele powstali jedni przeciw drugim. (...) Wszystko zostało zniszczone: prawo, porządek, handel, a nawet rolnictwo (...).

Tyle więc powodów o ogromnym znaczeniu nie pozwala (...) Królowi Pruskiemu i (...) Cesarzowej [austriackiej] oraz (...) Cesarzowej Wszechrosji zwlekać dłużej (...). Te potęgi ustaliły zgodnie, że należy działać niezwłocznie, by doprowadzić do pokoju i porządku w Polsce i utrwalić na solidnych podstawach dawne konstytucje tego państwa i wolności jego narodu. (...)

Zapobiegając (...) ruinie i rozkładowi tego państwa (...), mają równocześnie poważne pretensje do niektórych posiadłości Rzeczypospolitej. Nie mogą więc ich zaniedbać i zdać na los wydarzeń. Uzgodnili więc (...), by ujawnić ich zadawnione pretensje i ich słuszne prawa do tych części Rzeczypospolitej, które każdy z nich gotów jest udowodnić.

Deklaracja mocarstw rozbiorowych, 1772 r.

* Czym Deklaracja uzasadnia konieczność „niezwłocznego działania" trojga władców?
* Do czego ma doprowadzić „niezwłoczne działanie" mocarstw?
* Co sądzisz o nazwaniu rozbioru ujawnieniem „słusznych praw" do ziem obcego państwa?

pogrążonego w anarchii. Dlatego Europa bez sprzeciwu przyjęła wyjaśnienia zaborców, że przywracają tolerancję religijną i porządek w Rzeczpospolitej – oraz że mają „słuszne prawa" do części jej ziem.

I rozbiór Polski (1772)

- Wskaż na mapie obszary zajęte przez Rosję, Prusy i Austrię.
- Wymień główne miasta utracone przez Rzeczpospolitą w wyniku rozbioru.

10. Kto i kiedy dokonał I rozbioru Polski?

11. Przedstaw straty poniesione przez Rzeczpospolitą w wyniku I rozbioru.

Zaborca	Zajęty obszar	
	powierzchnia	liczba mieszkańców
Rosja	92 tysiące km²	1,3 miliona
Prusy	36 tysięcy km²	580 tysięcy
Austria	83 tysiące km²	2,65 miliona

Pytania i polecenia

A. Czy Stanisław August jako król Polski spełnił nadzieje carycy? Uzasadnij odpowiedź.

B. Omów politykę Rosji wobec Rzeczpospolitej w latach 1764–1772.

C. Wyjaśnij, dlaczego Europa nie protestowała przeciwko rozbiorowi Polski.

To, co najważniejsze

Ostatnia wolna elekcja (1764)	Na polecenie Katarzyny II szlachta wybrała na króla Stanisława Augusta Poniatowskiego.
Stosunek mieszkańców Rzeczpospolitej i carycy Katarzyny II do reform państwa	1. Magnaci i znaczna część szlachty chcieli utrzymania „złotej wolności". 2. Familia (Czartoryscy) i Stanisław August pragnęli reform ustroju. 3. Katarzyna II sprzeciwiała się reformom i zamierzała zupełnie podporządkować Rzeczpospolitą Rosji.
Pierwsze reformy Stanisława Augusta	Król: 1. Przez utworzenie komisji skarbowej i wojskowej ograniczył wpływy magnatów. 2. Odnowił mennicę. 3. Założył Szkołę Rycerską. 4. Doprowadził do powstania czasopisma „Monitor".
Reakcja Rosji na reformy	1. Katarzyna II doprowadziła do zawiązania trzech konfederacji (protestantów, prawosławnych i katolików), by wywołać chaos w państwie (1767). 2. Ambasador rosyjski zmusił sejm do przyjęcia praw kardynalnych, które utrwalały wady ustroju (1768).
Konfederacja barska (1768–1772)	1. Została zawiązana w 1768 r. przez grupę katolickiej szlachty. 2. Żądała: • przywrócenia przywilejów wiary katolickiej, • niezależności od Rosji, • detronizacji króla, cofnięcia jego reform i powrotu Sasów na tron. 3. Armia rosyjska i oddziały królewskie pokonały konfederatów po czterech latach walk.
I rozbiór Polski (1772)	Został dokonany przez Rosję, Prusy i Austrię z inicjatywy Fryderyka II.

Pytania z dziejów

Jak ocenić konfederację barską?

Konfederacja barska do dziś budzi spory wśród historyków. Jej obrońcy podkreślają, że szlachta poderwała się do walki o niepodległość i honor państwa. Odwołała się do takich wartości, jak wiara katolicka, poświęcenie życia i przywiązanie do polskości. Te wartości wciąż są bliskie wielu Polakom.

Krytycy zwracają uwagę, że konfederaci wywołali wojnę domową. Nie szukali porozumienia z królem (próbowali go nawet porwać), doprowadzili do wstrzymania reform i bronili szkodliwej „złotej wolności". Ich zbrojny opór sprawił, że Katarzyna II zgodziła się na rozbiór Polski.

* Przedstaw argumenty obrońców i krytyków konfederacji barskiej.

Ilustracja ze s. 188

28 Czasy stanisławowskie

* Wyjaśnij, dlaczego doszło do I rozbioru Polski.
* Przypomnij, czym był klasycyzm.

Sejm rozbiorowy

W 1772 r. władcy Rosji, Prus i Austrii zażądali zwołania sejmu, który zatwierdziłby rozbiór Polski. Posłowie mieli ogłosić, że rabunek ziem Rzeczpospolitej był zgodny z jej prawem. Trzej zaborcy straszyli, że w razie oporu zajmą kolejne ziemie.

Stanisław August opóźniał zwołanie sejmu, jak mógł. Wreszcie uznał, że rozbiór trzeba zatwierdzić – ale sejm może też przeprowadzić reformy, które uchronią państwo przed następnym rozbiorem. Nie widział innej drogi ratunku niż podejmowanie takich działań, na jakie pozwoli Rosja.

Sejm zebrał się w Warszawie wiosną **1773** r. i obradował aż do 1775 r. Ogromną większość posłów stanowili ludzie wskazani przez ambasadora Rosji.

Rejtan – upadek Polski. Tadeusz Rejtan leży w progu, a jeden z magnatów wskazuje widocznych za drzwiami żołnierzy rosyjskich – dając do zrozumienia, że opór nie ma sensu. W głębi loży siedzi ambasador rosyjski, na ścianie wisi portret Katarzyny II. Tak wyobrażał sobie tę scenę Jan Matejko.

Mocarstwa rozbiorowe, które dotąd tak zażarcie broniły *liberum veto*, tym razem kazały posłom ogłosić konfederację. Na sejmie skonfederowanym decydowała większość głosów. Na próżno więc **Tadeusz Rejtan** rzucił się na posadzkę w progu sali sejmowej, by własnym ciałem zatrzymać w niej posłów. Ominęli go, połączyli się z królem i senatem i zatwierdzili rozbiór (1773).

Sejm rozbiorowy powołał też **Radę Nieustającą**, która odtąd sprawowała władzę wykonawczą – tzn. była rządem Rzeczpospolitej. Składała się łącznie z 36 posłów i senatorów pod przewodnictwem króla. W rzeczywistości kierował nią ambasador Rosji.

Rada Nieustająca miała odebrać królowi część uprawnień, tak by nie mógł reformować państwa. Ale dzięki zręczności Stanisława Augusta stała się skutecznym rządem – usprawniła administrację i sądownictwo oraz przyczyniła się do rozwoju gospodarczego Rzeczpospolitej. Była jednak powszechnie znienawidzona za podległość Rosji.

1. **Czego oczekiwali od sejmu rozbiorowego zaborcy, a czego spodziewał się po nim Stanisław August?**
2. **Dlaczego protest Tadeusza Rejtana okazał się nieskuteczny?**
3. **Wskaż dodatnie i ujemne strony Rady Nieustającej.**

Komisja Edukacji Narodowej

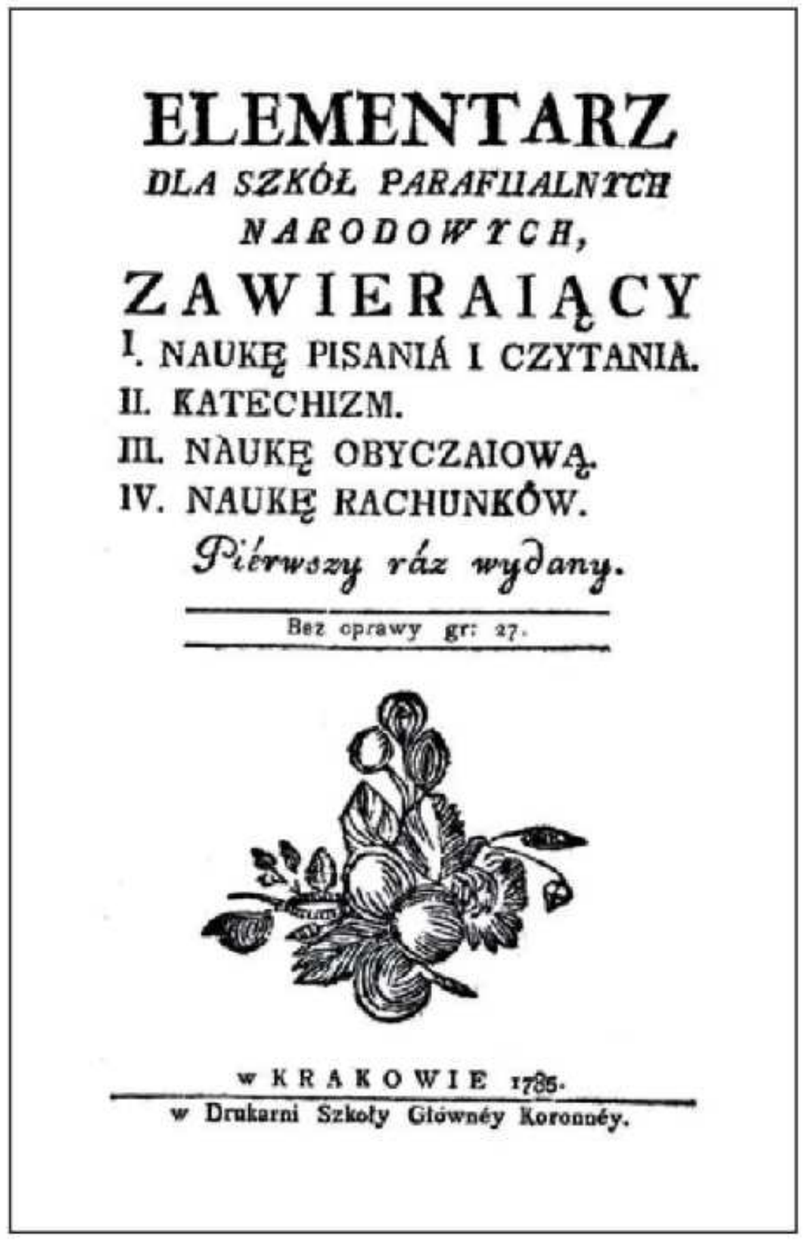
W **1773** r. sejm rozbiorowy, zachęcony przez króla, utworzył pierwsze w świecie ministerstwo oświaty: **Komisję Edukacji Narodowej** (KEN). Jej głównym zadaniem miała być reforma oświaty w duchu oświecenia.

Dotąd większość szkół prowadził Kościół katolicki – istniało kilkaset szkół parafialnych oraz kilkadziesiąt gimnazjów, głównie jezuickich i pijarskich. Szkoły parafialne stały na niskim poziomie, ale jezuici i pijarzy w XVIII w. unowocześnili swoje gimnazja. Jednakże, choć uczono w nich języków nowożytnych i nauk przyrodniczych, metody nauczania pozostawiały wiele do życzenia. Np. gramatyki łacińskiej uczono po łacinie, co zmuszało uczniów do bezmyślnego wkuwania. Ponadto nauczyciele często wpajali uczniom podziw dla ustroju Rzeczpospolitej. Szlachcic wykształcony w gimnazjum jezuickim był zwykle przeciwnikiem jakichkolwiek zmian.

Stanisław August uważał, że trzeba tak kształcić szlachtę, by zrozumiała konieczność reform. Dlatego chciał odebrać jezuitom, i w ogóle Kościołowi, kontrolę nad edukacją.

Ignacy Potocki, członek Rady Nieustającej i Komisji Edukacji Narodowej. Był przewodniczącym utworzonego przez KEN Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, które opracowało nowoczesne programy nauczania i podręczniki. Portret z ok. 1783 r.

ELEMENTARZ
DLA SZKÓŁ PARAFIALNYCH
NARODOWYCH,
ZAWIERAIĄCY
I. NAUKĘ PISANIÁ I CZYTANIA.
II. KATECHIZM.
III. NAUKĘ OBYCZAIOWĄ.
IV. NAUKĘ RACHUNKÓW.
Pierwszy ráz wydany.
Bez oprawy gr: 27.
w KRAKOWIE 1785.
w Drukarni Szkoły Głównéy Koronnéy.

Elementarz dla szkół parafialnych, tj. podstawowych, wydany przez Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych. Umożliwiał uczniom naukę po polsku, a nie po łacinie.

Tekst źródłowy

Jeden jest tylko doskonały sposób uczenia, a [mianowicie] ten, gdy w nauce przechodzimy od rzeczy wiadomych do niewiadomych. Uczyć dzieci niewiadomego języka nieznajomym językiem jest to błąd straszny, który nowa gramatyka poprawi. (...) [Nie należy sądzić], iż starodawni Polacy, nauką i pisaniem łaciny wsławieni, uczniami byli alwara i szkół starodawnych; wszyscy, uciekając (...) od nich, nauki swoje w włoskich odnowili akademiach.*

List Ignacego Potockiego do Andrzeja Alojzego Kośmiana, 1780 r.

- Jaki sposób nauczania autor listu – członek KEN – uważa za doskonały?
- Na czym polega, zdaniem autora, „błąd straszny" w nauczaniu?
- Czy „starodawni Polacy" opanowali łacinę z podręcznika napisanego po łacinie? Uzasadnij odpowiedź.

alwar – podręcznik gramatyki łacińskiej napisany po łacinie, używany od XVI w. w kolegiach jezuickich

Ksiądz Hugo Kołłątaj. Portret z 1791 r.

Dopomógł mu w tym... papież, który w 1773 r. zlikwidował zakon jezuitów (gdyż ich działalność polityczna budziła wiele niechęci). W Rzeczpospolitej majątek i szkoły po jezuitach przejęła Komisja Edukacji Narodowej.

Szkoły podległe KEN dążyły do wychowania patrioty, dobrego człowieka i rozumnego obywatela, tak „aby jemu było dobrze i żeby z nim było dobrze". Komisja skorzystała z osiągnięć szkół zakonnych, jednak zleciła napisanie nowoczesnego podręcznika do łaciny (zob. tekst źródłowy), a innych przedmiotów kazała uczyć po polsku, nie po łacinie. Wprowadziła świecką naukę moralną (o tym, co dobre, a co złe). Przygotowywała uczniów do praktycznego życia – np. nauk przyrodniczych uczono tak, by szlachta umiała prowadzić nowoczesne gospodarstwa.

Komisja Edukacji Narodowej zajęła się też uczelniami wyższymi. Ksiądz **Hugo Kołłątaj** zreformował uniwersytet w Krakowie (tamtejsi uczeni wciąż nie chcieli uznać odkrycia Kopernika). Odnowiono także uniwersytet w Wilnie.

Komisja Edukacji Narodowej była jednym z największych osiągnięć XVIII-wiecznej Rzeczpospolitej. Jej członkowie wprowadzili nowoczesne jak na owe czasy programy, metody nauczania i podręczniki. Szkoły KEN wykształciły wielu przyszłych działaczy politycznych, wybitnych wojskowych i literatów.

Jednak w skali państwa była to garstka ludzi. Większość szlachty wciąż wolała posyłać synów do szkół zakonnych (np. pijarskich) niż do państwowych, prowadzonych przez KEN.

4. Dlaczego królowi zależało na reformie oświaty?
5. Wyjaśnij, czym była i jakie zmiany w szkolnictwie wprowadziła Komisja Edukacji Narodowej.

Kultura czasów stanisławowskich

Idee oświecenia docierały nad Wisłę już w czasach saskich, głównie dzięki kontaktom z cudzoziemcami. Jednak rozkwit oświecenia nastąpił u nas za panowania Stanisława Augusta (1764–1795). Wpływ króla na kulturę narodową był tak znaczny, że lata jego rządów nazwano **czasami stanisławowskimi**. Oto główne osiągnięcia tego okresu.

Teatr

W 1765 r. Stanisław August założył **Teatr Narodowy** w Warszawie. Początkowo na jego scenie wystawiano tłumaczenia sztuk francuskich, ale z czasem zaczęły się pojawiać przedstawienia polskich autorów. Np. komedia polityczna *Powrót posła* **Juliana Ursyna Niemcewicza** przeciwstawiała

mądrych stronników reform tępym i egoistycznym Sarmatom. Jeden z nich mówi:

Ja, co nigdy nie czytam lub przynajmniej mało,
Wiem, że tak jest najlepiej, jak przedtem bywało.

Niemcewicz ośmieszał w ten sposób głupotę sarmackiej szlachty. Natomiast zwolenników reform ukazywał tak, by zyskali sympatię widzów.

Literatura

Literatura oświecenia w Polsce miała charakter dydaktyczny: pouczała, co jest dobre dla państwa i społeczeństwa. Najwybitniejszym pisarzem był **Ignacy Krasicki** – autor przede wszystkim bajek, satyr* oraz poematów. W poemacie *Monachomachia* wyśmiał nieuctwo i próżniactwo mnichów. Jeden z nich obwieszcza np.:

Wiem, bom to czytał w uczonym Tostacie,*
Po ciemnej nocy że jasny dzień wschodzi.

Utwór wywarł tym większe wrażenie, że Krasicki był katolickim biskupem! Król często zapraszał go na organizowane przez siebie **obiady czwartkowe**. Spotykali się na nich wybitni pisarze i publicyści, by dyskutować o sztuce i reformie państwa.

Julian Ursyn Niemcewicz. Portret z 1822 r.

satyra – utwór literacki, który ośmiesza ludzkie wady lub obyczaje

Tostat – tu: dzieło Alfonsa Tostata, hiszpańskiego teologa z XV w.

Amfiteatr w Łazienkach Królewskich (w głębi widać pałac Na Wodzie). Został otwarty w 1791 r. Widownia znajduje się na brzegu, a scena – na sztucznej wyspie, na którą aktorzy przedostawali się kiedyś łodziami.

portyk – tu: ganek przed wejściem do budynku, z daszkiem wspartym na kolumnach lub filarach

Architektura

Obiady czwartkowe zimą odbywały się na Zamku Królewskim w Warszawie, a latem – w pałacu Na Wodzie w **Łazienkach Królewskich**. Był to zespół pałacowo-parkowy pod Warszawą, który Stanisław August przeznaczył na swą letnią rezydencję. Znakomici architekci, malarze i rzeźbiarze pod kierunkiem króla wznosili lub przebudowywali pałacyki i teatry, wytyczali alejki, umieszczali rzeźby. Zbudowane w stylu **klasycyzmu** Łazienki to najpiękniejsza pamiątka, jaką monarcha pozostawił Warszawie – i Polsce.

s. 201

W ślad za królem także magnaci wznosili klasycystyczne pałace (powstało ich około czterdziestu). Magnatów naśladowała szlachta – ówczesne dwory szlacheckie miały portyki* z kolumienkami, nawiązujące do klasycyzmu. Także warszawscy mieszczanie budowali kamienice w tym stylu.

Malarstwo i rzeźba

Stanisław August lubił przebywać wśród dzieł sztuki. Kupował obrazy (łącznie ponad 2 tysiące) i otaczał się artystami, których hojnie wspierał pieniędzmi. Jego nadwornymi malarzami byli dwaj Włosi: **Marcello Bacciarelli** (czytaj: marczello bacziarelli), autor portretów królów Polski, i **Canaletto** (czytaj: kanaletto), twórca widoków stolicy.

6. Dlaczego lata rządów Stanisława Augusta nazywamy czasami stanisławowskimi?

7. Czym charakteryzowała się literatura polskiego oświecenia?

8. Podaj przykłady polskich budowli klasycystycznych.

Starożytne rzeźby i ich kopie w Królewskiej Galerii Rzeźby, założonej przez Stanisława Augusta. Mieści się ona w Starej Oranżerii w Łazienkach Królewskich.

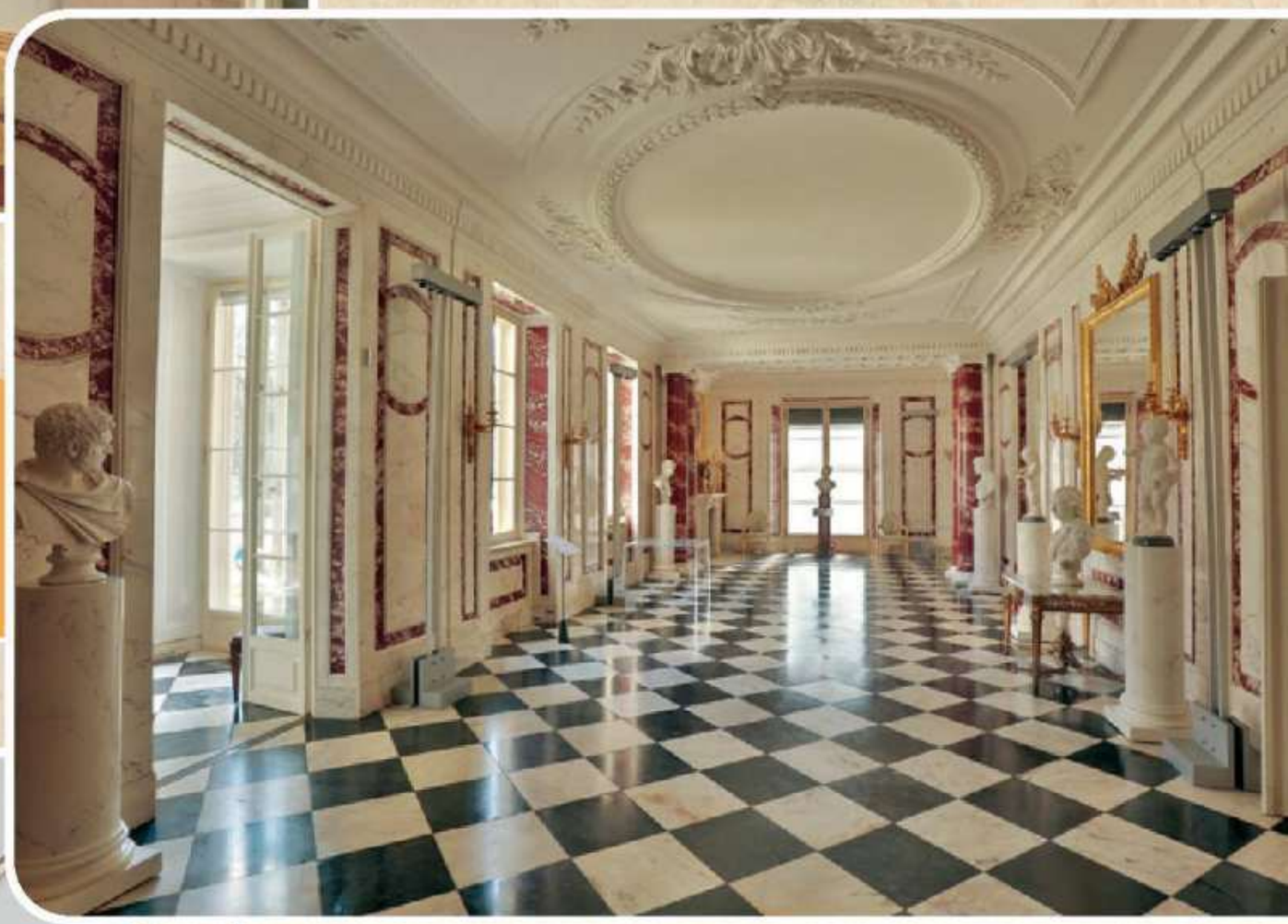
INFOGRAFIKA

Pałac Na Wodzie w Łazienkach Królewskich

Pod koniec XVII w. magnat Stanisław Herakliusz Lubomirski kazał wybudować pod Warszawą barokową Łaźnię. Stanisław August kupił ją w 1764 r. i polecił przebudować na klasycystyczny pałac. Tak powstał pałac Na Wodzie. Otaczający go teren nazwano Łazienkami Królewskimi (od dawnej Łaźni).

Sala balowa. Nazwa wyjaśnia jej przeznaczenie (we wnęce za balustradą grała orkiestra). Rzeźby i dekoracje miały ukazywać cel rządów króla: nastanie nowego złotego wieku Rzeczpospolitej.

Sala jadalna. To tu odbywały się latem obiady czwartkowe. Potrawy przynoszono z kuchni, która mieściła się w osobnym budynku.

Sypialnia króla na piętrze pałacu. Jest zrekonstruowana – z czasów Stanisława Augusta zachowały się tylko portrety jego rodziców po obu stronach łóżka.

* Skąd pochodzi nazwa: Łazienki Królewskie?

* Wyjaśnij, jakie było przeznaczenie pomieszczeń widocznych na zdjęciach.

Targ na konie w Warszawie.
Obraz Jana Piotra Norblina z ok. 1791 r.

Gospodarka w czasach stanisławowskich

Czasy stanisławowskie przyniosły pewne **ożywienie gospodarcze**. Powstawały manufaktury, huty, banki oraz spółki handlowe. Budowano kanały, aby usprawnić transport. Rozpoczął się postęp w rolnictwie. Rozwój rzemiosła i handlu w **Warszawie** doprowadził do wzrostu liczby jej mieszkańców z ok. 30 tysięcy (1764) do ok. 100 tysięcy (1792). Powiększały się także inne miasta, zwłaszcza w Wielkopolsce – choć znacznie wolniej.

Niekorzystnym zjawiskiem były **wysokie cła** na polskie zboże spławiane Wisłą. Narzucił je Fryderyk II po I rozbiorze, by: 1) zapewnić Prusom wysokie dochody, 2) zrujnować polskich kupców. W krótkim czasie wywóz zboża przez Gdańsk zmalał o połowę. Eksportowano więc zboże innymi drogami – m.in. przez Morze Czarne – ale nie udało się odrobić strat poniesionych na północy.

Przemiany gospodarcze nie stały się powszechne. Miasta poza stolicą były najczęściej małe i zaniedbane. Zmiany w rolnictwie zachodziły z oporami. Szlachta rozpijała wieś – zarabiała na produkcji wódki, którą chłopi musieli od niej kupować (nawet jeśli chłop odmawiał kupna i tak miał obowiązek zapłacić). W porównaniu z krajami Zachodu gospodarka Rzeczpospolitej wciąż była zacofana, a zmiany następowały bardzo powoli.

Widok Warszawy od strony Pragi (tj. zza Wisły).
Malował Canaletto w 1770 r.

9. Przedstaw korzystne i niekorzystne zjawiska gospodarcze w czasach stanisławowskich.

Pytania i polecenia

A. Przedstaw postanowienia sejmu rozbiorowego.
B. Czym była Komisja Edukacji Narodowej? Jakie zmiany wprowadziła?
C. Omów główne osiągnięcia kultury czasów stanisławowskich.

To, co najważniejsze

Sejm rozbiorowy (1773–1775)	1. Zatwierdził I rozbiór Polski (mimo protestu Tadeusza Rejtana). 2. Powołał Radę Nieustającą – rząd Rzeczpospolitej. 3. Utworzył Komisję Edukacji Narodowej – pierwsze w świecie ministerstwo oświaty (1773).
Komisja Edukacji Narodowej	1. Jej głównym zadaniem miała być reforma oświaty w duchu oświecenia. 2. Przejęła majątek i szkoły po jezuitach. 3. Wprowadziła nowoczesne programy, metody nauczania i podręczniki. 4. Hugo Kołłątaj zreformował uniwersytet w Krakowie. Odnowiono też uniwersytet w Wilnie.
Kultura czasów stanisławowskich, tj. okresu rządów Stanisława Augusta	1. Król założył Teatr Narodowy (1765). Jedną z wystawianych w nim polskich sztuk była komedia *Powrót posła* Juliana Ursyna Niemcewicza. 2. Literatura oświecenia w Polsce miała charakter dydaktyczny – pouczała, co jest dobre dla państwa i społeczeństwa. Najwybitniejszym pisarzem był Ignacy Krasicki. 3. Na polecenie Stanisława Augusta powstały Łazienki Królewskie (m.in. pałac Na Wodzie), zbudowane w stylu klasycyzmu. 4. Nadwornymi malarzami króla byli Włosi Marcello Bacciarelli i Canaletto.
Gospodarka w czasach stanisławowskich	1. Ożywienie gospodarcze: powstawały manufaktury, huty, banki i spółki handlowe. 2. Szybko rozwijała się Warszawa. Pozostałe miasta były najczęściej małe i zaniedbane. 3. Prusy narzuciły wysokie cła na polskie zboże spławiane Wisłą. 4. Zmiany w rolnictwie zachodziły z oporami.

Ilustracja ze s. 196

29 Konstytucja 3 maja

* Przypomnij, czym były prawa kardynalne.
* Kiedy powstała i czym się zajmowała Rada Nieustająca?

Rzeczpospolita po I rozbiorze

Mimo rozbioru Stanisław August nie zaprzestał reform. Uważał je za jedyną szansę uratowania państwa. Wraz ze swymi zwolennikami tworzył tzw. **stronnictwo królewskie**, które starało się o zgodę Rosji na powiększenie armii i stopniową zmianę ustroju. Doprowadziło m.in. do wycofania w 1780 r. wojsk rosyjskich z Rzeczpospolitej.

Królowi sprzeciwiało się **stronnictwo magnackie**, przeciwne reformom. Należeli do niego magnaci zajmujący najwyższe stanowiska w państwie, m.in. hetmani. Przedstawiali się jako patrioci i oskarżali stronnictwo królewskie o wysługiwanie się Rosji. Jednak w tajemnicy sami zabiegali o poparcie carycy Katarzyny II, a reformom sprzeciwiali się głównie dlatego, że ograniczały ich władzę.

Katarzyna II znakomicie wykorzystywała walkę obu stronnictw. Raz popierała jedno, a raz drugie – tak by żadne nie zyskało przewagi. Rzeczpospolita miała pozostać słaba i niesprawna.

Pałac Branickich w Białymstoku. Właściciel tego pałacu (oraz kilkunastu innych), Jan Klemens Branicki, był hetmanem wielkim koronnym i przywódcą stronnictwa magnackiego. Gdy zmarł w 1771 r., pałac przejęła wdowa po nim – mądra i energiczna Izabella z Poniatowskich, siostra króla Stanisława Augusta.

Stanisław August miał nadzieję, że jeśli pozostanie wierny Rosji, caryca pozwoli mu na reformy. Dlatego gdy w 1787 r. wybuchła wojna rosyjsko-turecka, zaproponował Katarzynie II sojusz: wojska Rzeczpospolitej walczyłyby po stronie Rosji, a w zamian caryca zgodziłaby się na ich powiększenie i reformy państwa.

Władczyni odmówiła. Słusznie sądziła, że wzmocniona Rzeczpospolita prędzej czy później postara się uniezależnić od Rosji.

Ale wojna rosyjsko-turecka zaniepokoiła króla Prus. Obawiał się on, że Rosja pokona Turcję, a potem zaatakuje jego państwo. Przedstawił się więc jako „obrońca polskiej wolności" i zaproponował Rzeczpospolitej sojusz obronny.

Była to od początku do końca nieszczera propozycja. Państwo pruskie dążyło przecież do zagarnięcia Gdańska, Torunia i Wielkopolski (Katarzyna II nie chciała kolejnych rozbiorów). Król Prus zamierzał odciągnąć Rzeczpospolitą od współdziałania z Rosją – i cel osiągnął.

Część magnatów oraz szlachty uznała, że Prusy, tak jak Rzeczpospolita, szukają sprzymierzeńca przeciwko Rosji. Ludzie ci utworzyli **stronnictwo patriotyczne**, które chciało zawrzeć sojusz z Prusami, by pod ich osłoną zreformować państwo. Sprzeciwiało się ono zarówno stronnictwu magnackiemu, jak też królewskiemu – bo Stanisław August wciąż liczył na Rosję.

Najwybitniejszymi członkami stronnictwa patriotycznego byli pisarze polityczni (a zarazem księża): **Stanisław Staszic** i **Hugo Kołłątaj**. Obaj pisali o konieczności reformy ustroju Rzeczpospolitej. Ich teksty spotykały się z poparciem jednych, a protestami drugich – dzięki czemu wielu ludzi włączyło się do dyskusji o stanie państwa i zaczęło czuć odpowiedzialność za jego losy.

1. **Wyjaśnij, jakie stronnictwa istniały w Rzeczpospolitej po I rozbiorze i do jakich celów dążyły.**
2. **Przedstaw stosunek Rosji i Prus do Rzeczpospolitej po I rozbiorze.**

Sejm Wielki

Turcja okazała się silniejsza, niż sądzili rosyjscy generałowie. Caryca musiała wysłać na front potężną armię. Zniknęła groźba rosyjskiej interwencji nad Wisłą, a Prusy zapewniały Rzeczpospolitą o swojej przyjaźni.

Międzynarodowa sytuacja państwa była więc wyjątkowo korzystna, gdy w **1788** r. zebrał się w Warszawie sejm. Miał to być zwykły sejm walny trwający sześć tygodni. Okazał

Inaczej niż szlachta, Stanisław August nigdy nie zapuścił wąsów ani nie podgolił czupryny. Ubierał się według mody francuskiej, nie grał w karty i nie lubił polować.

Stanisław Staszic – jeden z najwybitniejszych przedstawicieli polskiego oświecenia: ksiądz, pisarz, przyrodnik i filozof. Z pochodzenia mieszczanin, opowiadał się za przyznaniem mieszkańcom miast takich samych praw, jakie miała szlachta. Rycina z XX w.

Uchwalenie Konstytucji 3 maja. W głębi Sali Senatorskiej Zamku Królewskiego w Warszawie stoi tron, na którym zasiada Stanisław August. Przed królem stoją posłowie, krzesła po bokach zajmują senatorowie. Na pierwszym planie znajdują się widzowie stłoczeni na galerii. Obraz z 1806 r.

Stanisław Małachowski, marszałek Sejmu Wielkiego, człowiek słynący z nieposzlakowanej uczciwości. Portret z 1808 r.

1792

się niezwykły – obradował do **1792** r. i przebudował państwo. Nazwano go **Sejmem Wielkim** albo **Czteroletnim**.

Zasiadali w nim liczni przedstawiciele nowego pokolenia, wśród nich wychowankowie Collegium Nobilium, Szkoły Rycerskiej i szkół Komisji Edukacji Narodowej. Byli to ludzie oświecenia, którzy pragnęli naprawy państwa. Natrafili na zaciekły opór Sarmatów broniących „złotej wolności".

Ponieważ sejm obradował pod węzłem konfederacji, nie obowiązywało *liberum veto*. Już w 1788 r. uniesieni entuzjazmem posłowie uchwalili **podniesienie liczby wojska** do 100 tysięcy żołnierzy. W 1790 r. wprowadzili **stały podatek na utrzymanie armii**. Miały go płacić szlachta (10% dochodu) i duchowieństwo (20% dochodu). Jednak pieniędzy starczyło tylko na wystawienie 65-tysięcznej armii, gdyż podatnicy zaniżali dane o swoich dochodach – żeby mniej płacić. Poeta Franciszek Zabłocki kpił ze skąpstwa rodaków:

Stanęło sto tysięcy wojska. Są żołnierze.
Bogu chwała! Gdzież oni? Gdzieżby? Na papierze.

Entuzjazm posłów prędko osłabł. W sejmie ścierali się zwolennicy stronnictw: królewskiego, patriotycznego i magnackiego. Wielogodzinne obrady upływały na niepotrzebnym gadulstwie.

Mimo to Sejm Wielki podejmował decyzje. W 1789 r. **zlikwidował Radę Nieustającą** – znienawidzoną, bo podległą Rosji. W 1790 r. posłowie zawarli **sojusz obronny z Prusami**.

Wszystkie te posunięcia naruszały prawa kardynalne i wywołały gniew Katarzyny II.

3. Dlaczego w 1788 r. Rzeczpospolita znalazła się w korzystnej sytuacji międzynarodowej?
4. Wyjaśnij znaczenie nazw: Sejm Wielki, Sejm Czteroletni.
5. Przedstaw zmiany wprowadzone przez Sejm Wielki w latach 1788–1790.

Uchwalenie Konstytucji 3 maja

W 1790 r. armia rosyjska zaczęła odnosić sukcesy w wojnie z Turcją. Nie ulegało wątpliwości, że po zwycięstwie Katarzyna II pośle swe wojska przeciw Rzeczpospolitej.

Członkowie stronnictwa patriotycznego zdali sobie sprawę, że zostało im niewiele czasu na zmianę ustroju. Pogodzili się więc z królem i wraz z nim postanowili uchwalić **Ustawę rządową**, czyli konstytucję państwa.

Stanisław August napisał projekt tego dokumentu. Został on poważnie zmieniony w wyniku tajnych rozmów króla z grupką działaczy stronnictwa patriotycznego. Jeden z nich, Hugo Kołłątaj, opracował ostateczną wersję projektu konstytucji. Wiosną 1791 r. dopuszczono do tajemnicy innych posłów stronnictwa patriotycznego.

Żeby konstytucja stała się prawem, musiał ją zatwierdzić sejm. Kłopot polegał na tym, że jej zwolennicy stanowili sejmową mniejszość.

Aby uniknąć przegłosowania, uciekli się oni do podstępu. Rozpoczęli obrady po przerwie wielkanocnej o dwa dni wcześniej, niż zaplanowano. Dlatego **3 maja 1791** r. w sali sejmowej znalazło się tylko 182 posłów i senatorów (spośród ok. 500). Choć większość zebranych stanowili zwolennicy konstytucji, zaplanowana przez nich zmiana ustroju państwa była niezgodna z prawem. Oni uważali jednak, że nie ma innej drogi ocalenia Rzeczpospolitej.

O jedenastej rano marszałek sejmu otworzył sesję*. Rozpoczęło ją czytanie zagranicznych doniesień o zagrożeniu państwa. Gdy lektor* umilkł, Stanisław August oświadczył, że jedyny ratunek widzi w przyjęciu konstytucji – i kazał ją odczytać.

Przeczytano wszystkie 11 artykułów Ustawy rządowej. Burzliwa dyskusja, przerywana okrzykami: „Zgoda!" i „Nie ma zgody!", ciągnęła się przez kilka godzin. Jeden z prze-

Dawniej a dziś

Czy wolno złamać prawo, aby ratować państwo?

Ludzie, którzy uchwalili Konstytucję 3 maja, złamali prawo. Uważali, że muszą tak postąpić, by ocalić państwo. Ale na tej zasadzie każdy może uznać, że państwo jest „zagrożone" i trzeba np. dokonać przewrotu wojskowego.

Co w takim razie zrobić, jeśli prawo jest złe, lecz nie można go zmienić – bo zabrania tego... prawo? Być może powiecie: wtedy trzeba je złamać. Tyle że w państwie nigdy nie ma jednomyślności: jedni uważają prawo za złe, a drudzy – za dobre. Dlatego złamanie prawa może doprowadzić nawet do wojny domowej.

Na pewno lepiej przestrzegać prawa, niż je łamać, ale zdarzają się wyjątki od tej reguły – np. gdy prawo zostało narzucone wbrew woli społeczeństwa albo jest niezgodne z czyimś sumieniem. I tylko mądry człowiek może ocenić, czy ma do czynienia z taką wyjątkową sytuacją, czy nie. Ludzie o ograniczonych horyzontach łatwo dają się oszukać – o czym będzie mowa w następnym rozdziale.

* Podaj własną odpowiedź na tytułowe pytanie – i uzasadnij ją.

sesja – posiedzenie (tu: sejmu)

lektor – tu: osoba czytająca komuś głośno

ciwników reform przyprowadził nawet do sali swego kilkuletniego syna i groził, że go zabije – by „nie musiał żyć w niewoli, którą przyniesie konstytucja".

O szóstej wieczorem król zaprzysiągł dokument. Od daty uchwalenia nazwano go **Konstytucją 3 maja**.

dziedziczny tron – dziedziczony przez członka rodziny zmarłego władcy, np. syna

Straż Praw – na mocy Konstytucji 3 maja najwyższa władza wykonawcza Rzeczpospolitej. Król wybierał ministrów: policji, pieczęci (spraw wewnętrznych), interesów zagranicznych, wojny i skarbu. Straży Praw podlegała Komisja Edukacji Narodowej, na czele której stał prymas.

6. Kto przygotował projekt Ustawy rządowej?
7. Dlaczego zwolennicy konstytucji uciekli się do podstępu? Co to był za podstęp?
8. Omów przebieg sesji sejmu 3 maja 1791 r.

Nowy ustrój Rzeczpospolitej

Konstytucja 3 maja była drugą konstytucją w świecie (po amerykańskiej) i gruntownie zmieniła ustrój państwa.

	Ustrój Rzeczpospolitej do 1791 r.	Konstytucja 3 maja
Nazwa ustroju	Monarchiczno-szlachecki.	Monarchia konstytucyjna.
Sposób wyboru króla	Wolna elekcja.	Dziedziczny tron*.
Organizacja władz	Sejm wraz z królem uchwalał prawo. Król mianował urzędników i z nimi rządził państwem. Był też najwyższym sędzią.	Wprowadziła oświeceniowy trójpodział władz: • władza ustawodawcza – sejm, • władza wykonawcza – **Straż Praw**, • władza sądownicza – sądy niezależne od innych władz.
Sejm walny	1. Sejmiki wybierały posłów tylko na czas trwania sejmu. 2. Składał się z trzech „stanów sejmujących": króla, senatu i izby poselskiej. 3. Obowiązywały zasady jedności i jednomyślności (stąd *liberum veto*).	1. Sejmiki wybierały posłów na 2 lata, żeby sejm był „zawsze gotowy" (tzn. mógł się szybko zebrać). 2. Składał się z izby poselskiej i senatu, którego przewodniczącym był król (miał jeden głos, a tylko w razie równości zdań – dwa głosy). 3. Decydowała większość głosów; zniesiono *liberum veto*.
Prawa wyborcze na sejmikach	Miała je cała szlachta.	Miała je tylko szlachta posiadająca majątek ziemski. Tzw. gołota (bez majątku) nie mogła ani wybierać posłów, ani być wybierana na posłów.
Rząd	Król i mianowani przez niego urzędnicy. W praktyce obejmowali urzędy dożywotnio (chyba że udowodniono im zdradę).	Straż Praw (tj. rząd). Składała się z króla, prymasa i pięciu ministrów. Choć ministrowie mogli sprawować urząd dożywotnio, sejm miał prawo odwołać ich większością głosów.
Prawa mieszczan	Mieszczanom nie wolno było m.in. kupować ziemi ani sprawować urzędów państwowych.	Zamożniejsi mieszczanie zyskali wiele praw i przywilejów szlachty, m.in. prawo kupowania ziemi i sprawowania urzędów państwowych.

Ponadto Konstytucja 3 maja:

1. Zachowała podział Rzeczpospolitej na Litwę i Koronę, ale zlikwidowała odrębność niektórych instytucji państwowych. Wspólne były odtąd m.in. wojsko i skarb.

2. Zniosła konfederacje, które nieraz pustoszyły państwo.

3. Zgodnie z ideami oświecenia stwierdzała, że „wszelka władza społeczności ludzkiej początek swój bierze z woli narodu".

4. Chłopów przyjęła „pod opiekę prawa i rządu krajowego", co w praktyce nie zmieniało ich położenia.

5. Uznała katolicyzm za „religię narodową panującą", ale zapewniła swobodę wyznawania „wszelkich obrządków i religii".

Konstytucja 3 maja usunęła główne wady ustroju Rzeczpospolitej: wolną elekcję, *liberum veto*, konfederacje, nieusuwalność urzędników. Przez odebranie głosu szlachcie gołocie ograniczyła wpływy magnaterii (gołota głosowała za pieniądze magnatów – tak, jak oni chcieli).

Większość sejmików zatwierdziła Konstytucję 3 maja – co świadczyło o dojrzałości szlacheckiego społeczeństwa, które umiało przeprowadzić nowoczesną przebudowę państwa.

9. Wyjaśnij, jakie zmiany w organizacji i działaniu sejmu wprowadziła Konstytucja 3 maja.

10. Dlaczego Konstytucja 3 maja pozbawiła praw wyborczych szlachtę gołotę?

11. Co Konstytucja 3 maja zmieniła w sytuacji mieszczan i chłopów?

Tekst źródłowy

VI. Sejm, czyli władza prawodawcza

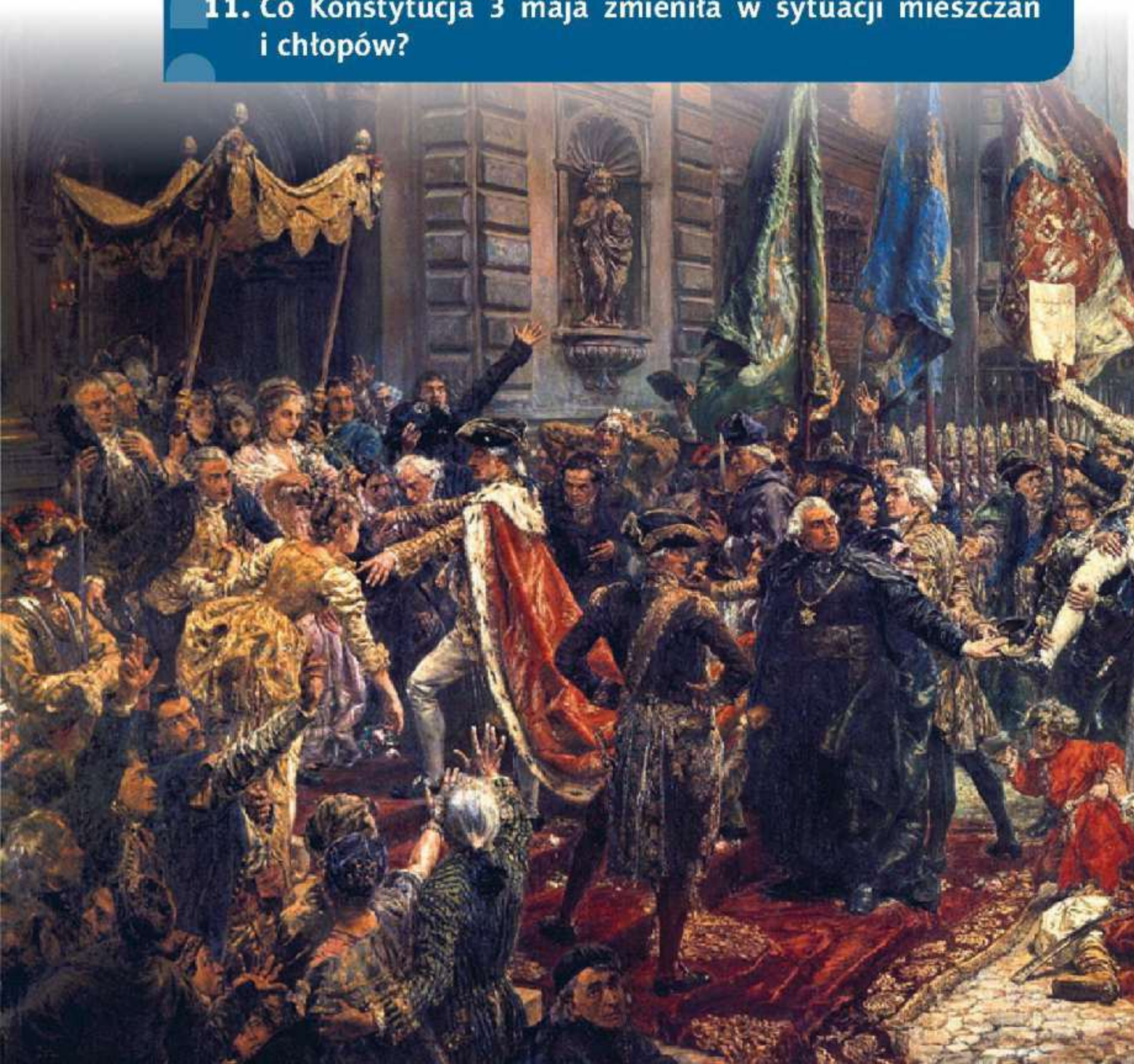
Wszystko i wszędzie większością głosów decydowane być powinno. Przeto liberum veto, *konfederacje wszelkiego gatunku i sejmy konfederackie jako duchowi niniejszej konstytucji przeciwne, rząd obalające, społeczność niszczące, na zawsze znosimy.*

VII. Król, władza wykonawcza

Osoba króla jest święta i bezpieczna od wszystkiego. Nic sam przez się nieczyniący, za nic w odpowiedzi narodowi być nie może. Nie samowładcą, ale ojcem i głową narodu być powinien (...).

Ustawa rządowa, 1791 r.

* Wyjaśnij, dlaczego Konstytucja znosi *liberum veto* i konfederacje.
* Czym Konstytucja uzasadnia zapis o braku odpowiedzialności króla przed narodem?

Obraz Jana Matejki *Konstytucja 3 maja*. Król (z lewej, w czerwonym płaszczu), senatorowie i posłowie idą do kościoła św. Jana chwilę po uchwaleniu Konstytucji. Jej tekst trzyma w dłoni marszałek sejmu, niesiony na rękach przez posłów.

Pytania i polecenia

A. Wymień osiągnięcia Sejmu Wielkiego.
B. Porównaj ustrój Rzeczpospolitej do 1791 r. z ustrojem wprowadzonym przez Konstytucję 3 maja.

To, co najważniejsze

Stronnictwa po I rozbiorze i na Sejmie Wielkim	1. Stronnictwo królewskie – starało się o zgodę Rosji na powiększenie armii i stopniową zmianę ustroju. 2. Stronnictwo magnackie – przeciwne reformom, po kryjomu zabiegało o poparcie Rosji. 3. Stronnictwo patriotyczne – chciało zawrzeć sojusz z Prusami, by pod ich osłoną zreformować państwo.
Sejm Wielki albo Czteroletni (1788–1792)	1. Nie obowiązywało *liberum veto*, bo obradował pod węzłem konfederacji. 2. Uchwalił podniesienie liczby wojska do 100 tysięcy. 3. Wprowadził stały podatek na wojsko, płacony przez szlachtę i duchowieństwo (pieniędzy starczyło na powiększenie armii do 65 tysięcy żołnierzy). 4. Zlikwidował Radę Nieustającą. 5. Zawarł sojusz obronny z Prusami. 6. Uchwalił Konstytucję 3 maja.
Konstytucja 3 maja (1791), uchwalona jako Ustawa rządowa – usunęła główne wady ustroju Rzeczpospolitej	1. Wprowadziła w Rzeczpospolitej: • nowy ustrój – monarchię konstytucyjną, • dziedziczny tron, • trójpodział władzy, • sejm „zawsze gotowy” (posłowie wybierani na 2 lata). 2. Zniosła *liberum veto* i konfederacje. 3. Pozbawiła praw wyborczych szlachtę gołotę. 4. Ustanowiła Straż Praw jako rząd; sejm zyskał prawo odwoływania ministrów. 5. Przyznała zamożniejszym mieszczanom wiele praw i przywilejów szlachty.

Ilustracja ze s. 206

30 II rozbiór Polski

Reakcje na Konstytucję 3 maja

Po uchwaleniu Konstytucji 3 maja wśród mieszczan i części szlachty zapanował entuzjazm. Mieszkańcy miast cieszyli się z przyznanych im praw; światła* szlachta rozumiała, że Sejm Wielki naprawił państwo.

Ale znaczna część magnatów i szlachty sprzeciwiała się nowemu ustrojowi. Ludzie ci pragnęli powrotu do czasów saskich, które uważali za znakomite.

Za granicą Konstytucja 3 maja spotkała się z uznaniem m.in. cesarza Austrii. Sądził on, że wzmocniona Rzeczpospolita będzie jego cennym sojusznikiem. Ale w 1792 r. cesarz zmarł, a jego następca był przeciwnikiem polskich reform. Pragnął też nowych nabytków terytorialnych. Jednak Austria musiała toczyć wojnę z rewolucyjną Francją, która okazała się trudniejszym przeciwnikiem, niż przypuszczali austriaccy generałowie.

Prusy odniosły się wrogo do Konstytucji 3 maja. Jeden z pruskich polityków pisał o niej: „Polacy zadali cios śmiertelny monarchii pruskiej, wprowadzając dziedziczność tronu i konstytucję lepszą od angielskiej. Sądzę, że Polska wcześniej czy później odbierze nam Prusy Zachodnie [tj. Pomorze Gdańskie], a być może i Wschodnie". Dlatego król Prus uznał dalszy sojusz z Rzeczpospolitą za szkodliwy. Dążył przecież nie do jej wzmocnienia, a do zagarnięcia Gdańska i Torunia.

* Przypomnij sytuację międzynarodową Rzeczpospolitej podczas Sejmu Czteroletniego.

światły – mądry i doświadczony

Konstytucja 3 maja jako królowa, która okrywa swoim płaszczem rzemieślnika, chłopów oraz kobiety wyobrażające naukę i sztukę, a także handel. Po lewej herb Litwy, po prawej – Polski. Rycina Daniela Chodowieckiego z 1806 r.

Hetman wielki koronny Ksawery Branicki, targowiczanin. Po II rozbiorze został generałem armii rosyjskiej. Potem żył przez lata w swoich dobrach na Ukrainie. Portret namalowany w 1818 r.

Tekst źródłowy

Dziewięciu tylko służalców Szczęsnego [Potockiego] podpisało się na niej [konfederacji targowickiej] i pana swego obrało marszałkiem, dziewięć osób ogłosiło naród cały, reprezentantów jego w sejmie za buntowników, dziewięciu płatnych od Moskwy miesięcznie służalców, otoczonych wojskiem moskiewskim, nazwało króla, senat, posłów zdrajcami ojczyzny i obcą bronią przyszło zwalać dzieło utworzone z taką pracą, z takim wysileniem, z tylu ofiarami.

Julian Ursyn Niemcewicz, Pamiętniki czasów moich, pierwsza połowa XIX w.

* Wyjaśnij, z jakich powodów konfederacja targowicka budzi oburzenie autora tekstu.

Dla carycy Katarzyny II wszystkie reformy Sejmu Wielkiego oznaczały bunt jej „protektoratu". Nie mogła darować Polakom, że zawarli antyrosyjski sojusz z Prusami, a także obalili „wieczne i niezmienne" prawa kardynalne. Uważała, że w Warszawie zaczęła się rewolucja taka jak we Francji i że należy ją zdławić. Przez kilka lat nie mogła jednak użyć siły, gdyż armia rosyjska toczyła wojnę z Turcją.

Ale w styczniu 1792 r. wojna zakończyła się zwycięstwem Rosji. Caryca mogła przerzucić swe wojska na zachód.

1. **Kto w Rzeczpospolitej przyjął z radością Konstytucję 3 maja, a kto się jej sprzeciwiał? Wyjaśnij powody obu reakcji.**
2. **Przedstaw stosunek Austrii, Prus i Rosji do Konstytucji 3 maja.**

Konfederacja targowicka

Katarzyna II chciała tak przeprowadzić atak na Rzeczpospolitą, by nie wywołać protestów innych państw. Potrzebowała więc pretekstu, który uzasadniłby napaść. Taki pretekst dała jej garstka polskich i litewskich magnatów, przeciwników Konstytucji 3 maja. Przewodzili im dwaj hetmani – Ksawery Branicki i Seweryn Rzewuski – oraz najbogatszy człowiek w Rzeczpospolitej, Szczęsny Potocki.

W kwietniu 1792 r. udali się oni do Petersburga, gdzie poprosili carycę o pomoc w obaleniu Konstytucji 3 maja. Nie uważali się za zdrajców, którymi byli. Wierzyli, że działają dla dobra ojczyzny, zagrożonej ich zdaniem przez reformy.

W Petersburgu magnaci uchwalili akt konfederacji (jego autorem był Rosjanin, doradca carycy). Zawierał on żądanie zniesienia wszystkich reform Sejmu Czteroletniego, z Konstytucją 3 maja na czele.

Zdrajcy pragnęli ukryć fakt, że zawiązali konfederację w Petersburgu. Dlatego w maju **1792** r. ogłosili ją na terenie Rzeczpospolitej, w miasteczku Targowica (obecnie na Ukrainie). Stąd pochodzi jej nazwa: **konfederacja targowicka**, potocznie: targowica. Przystąpiła do niej grupka magnatów i szlachty (zob. tekst źródłowy).

Z Targowicy konfederaci wezwali na pomoc wojska rosyjskie. Wyobrażali sobie, że „Najjaśniejsza Imperatorowa" pomoże im przywrócić dawny ustrój, po czym odwoła armię do Rosji.

Tak Katarzyna II zyskała pretekst do napaści: najwyżsi urzędnicy Rzeczpospolitej poprosili ją o interwencję. Odtąd

twierdziła, że na wezwanie „skonfederowanego narodu" (tj. targowicy) wystąpiła przeciwko „nielegalnemu rządowi". I że Rosja nie toczy wojny z Rzeczpospolitą, a tylko „wspiera prawdziwych patriotów".

3. Kto i w jakim celu zawiązał konfederację targowicką?
4. Dlaczego uczestnicy konfederacji ogłosili ją w Targowicy?
5. W jaki sposób Katarzyna II wykorzystała konfederację targowicką?

Wojna z Rosją

W maju **1792** r. 97-tysięczne siły rosyjskie wkroczyły do Rzeczpospolitej. Sejm Wielki zawiesił obrady (i już ich nie podjął). Rozpoczęła się **wojna w obronie Konstytucji 3 maja**.

Rzeczpospolita nie była przygotowana do obrony. Na front wyruszyło ok. 37 tysięcy żołnierzy, źle uzbrojonych i kiepsko wyszkolonych. Polakom brakowało dobrych oficerów, a wódz naczelny, Stanisław August, w ogóle nie znał się na wojskowości. Sprzymierzone Prusy odmówiły pomocy.

Armia koronna miała jednak dwóch znakomitych generałów. Dowodził nią bratanek króla, książę **Józef Poniatowski**, a jego podkomendnym był **Tadeusz Kościuszko**.

Na Warszawę szły dwie armie rosyjskie: jedna przez Litwę, druga przez Ukrainę. Dowódca armii litewskiej okazał się zdrajcą, toteż Rosjanie łatwo zajęli niemal całą Litwę. Na Ukrainie Polacy cofali się, stawiając skuteczny opór wojskom rosyjskim. W czerwcu 1792 r. książę Józef Poniatowski odniósł zwycięstwo pod **Zieleńcami**. Nie miało ono

Tadeusz Kościuszko w mundurze generalskim, który nosił w 1792 r. Kościuszko, absolwent Szkoły Rycerskiej (por. s. 190), wsławił się udziałem w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych. Portret z 1827 r.

Wojciech Kossak, *Po bitwie pod Zieleńcami*. Z lewej stoją trzej dowódcy, wśród nich książę Józef Poniatowski i Tadeusz Kościuszko. Przyjmują oni defiladę polskich żołnierzy, którzy prowadzą rosyjskich jeńców. Obraz z końca XIX w.

Order Virtuti Militari. W 1792 r. był to medal z napisem „Virtuti Militari" z przedniej strony i inicjałami Stanisława Augusta Poniatowskiego na odwrocie (u góry). W naszych czasach order ma kształt krzyża (u dołu).

wielkiego znaczenia wojskowego, za to dało Polakom wiarę we własne siły – polscy żołnierze pierwszy raz od bitwy pod Wiedniem pokonali wroga! Dla uczczenia zwycięstwa król ustanowił **Order Virtuti Militari** (po łacinie: „męstwu wojennemu"). Do dziś jest on najwyższym polskim odznaczeniem wojskowym.

Polacy sprawnie wycofywali się na linię Wisły, gdzie książę Poniatowski planował zorganizować skuteczną obronę. Nie ponieśli żadnej poważnej klęski. Mało tego: pod **Dubienką** Kościuszko, mając pod komendą 5 tysięcy żołnierzy, odparł ataki 25 tysięcy Rosjan – po czym wycofał się, by uniknąć okrążenia (lipiec 1792).

O wyniku wojny zadecydowała postawa króla. Stanisław August nie wierzył w zwycięstwo, a stosunek sił obu państw oceniał na 1 do 100. Pragnął oszczędzić krajowi cierpień; bał się też, że po stronie Rosji staną Prusy, co skończy się II rozbiorem Polski. Dlatego w lipcu 1792 r. **przystąpił do konfederacji targowickiej** i **wydał rozkaz wstrzymania walk**. Wojna była skończona.

Kapitulacja króla wywołała wzburzenie w armii. Na znak protestu niektórzy dowódcy podali się do dymisji (wśród nich Poniatowski i Kościuszko). Wielu działaczy stronnictwa patriotycznego oraz wyżsi oficerowie udali się na emigrację do Saksonii.

6. Porównaj siły obu stron podczas wojny w obronie Konstytucji 3 maja.

7. Przedstaw przebieg wojny w obronie Konstytucji 3 maja.

8. Dlaczego i w jaki sposób król zakończył wojnę?

Kiedy caryca zażądała od Stanisława Augusta przystąpienia do targowicy, król zapytał o zdanie doradców. Siedmiu było za przystąpieniem, pięciu przeciwko. Przeważył jeden głos!

Traktat rozbiorowy

Stanisław August uważał, że jego uległość wobec Rosji pozwoli zachować choć niektóre reformy oraz uchroni państwo przed kolejnym rozbiorem. Mylił się.

Rzeczpospolitą zalały wojska rosyjskie i towarzyszący im targowiczanie, których liczba szybko teraz rosła. Odwołali Konstytucję 3 maja oraz większość reform Sejmu Wielkiego. Sądzili, że będą rządzić państwem. Także oni się mylili.

Prusy, które toczyły właśnie wojnę z rewolucyjną Francją, domagały się zgody carycy na kolejny rozbiór. Groziły, że w przeciwnym razie zawrą pokój – do czego Katarzyna II nie zamierzała dopuścić. Uważała, że rewolucja francuska może się rozlać na inne kraje i zagrozić jej władzy.

W styczniu **1793** r. **Rosja** i **Prusy** podpisały traktat o **II rozbiorze Polski**. Austria nie wzięła w nim udziału, gdyż starała się właśnie o duże nabytki terytorialne w Niemczech – których jednak nie uzyskała.

Zaborca	Ziemie i ludność utracone przez Rzeczpospolitą		
	obszar	powierzchnia	liczba mieszkańców
Rosja	część Białorusi i Ukrainy	250 tysięcy km²	ponad 3 miliony
Prusy	Wielkopolska, Gdańsk i Toruń	58 tysięcy km²	ponad milion

Wraz z II rozbiorem skończyły się rządy targowicy, która przestała być potrzebna Katarzynie II. Choć król pozostał na tronie, faktyczne rządy w resztce dawnej Rzeczpospolitej objął ambasador Rosji.

Zaskoczeni przywódcy targowicy próbowali protestować, jednak szybko pogodzili się z rozbiorem. Stanisław August chciał zrzec się tronu, lecz caryca nie pozwoliła mu na ten honorowy gest. Król był potrzebny zaborcom. Kazali mu zwołać sejm, który miał uznać II rozbiór Polski za zgodny z prawem.

Wojna w obronie Konstytucji 3 maja i II rozbiór Polski (1793)

- Wskaż na mapie: Targowicę, Zieleńce, Dubienkę i Grodno.
- Wymień miasta zagarnięte przez każdego z zaborców w II rozbiorze Polski.

LEGENDA

- granice Rzeczpospolitej po 1772 r.
- lenna Rzeczpospolitej

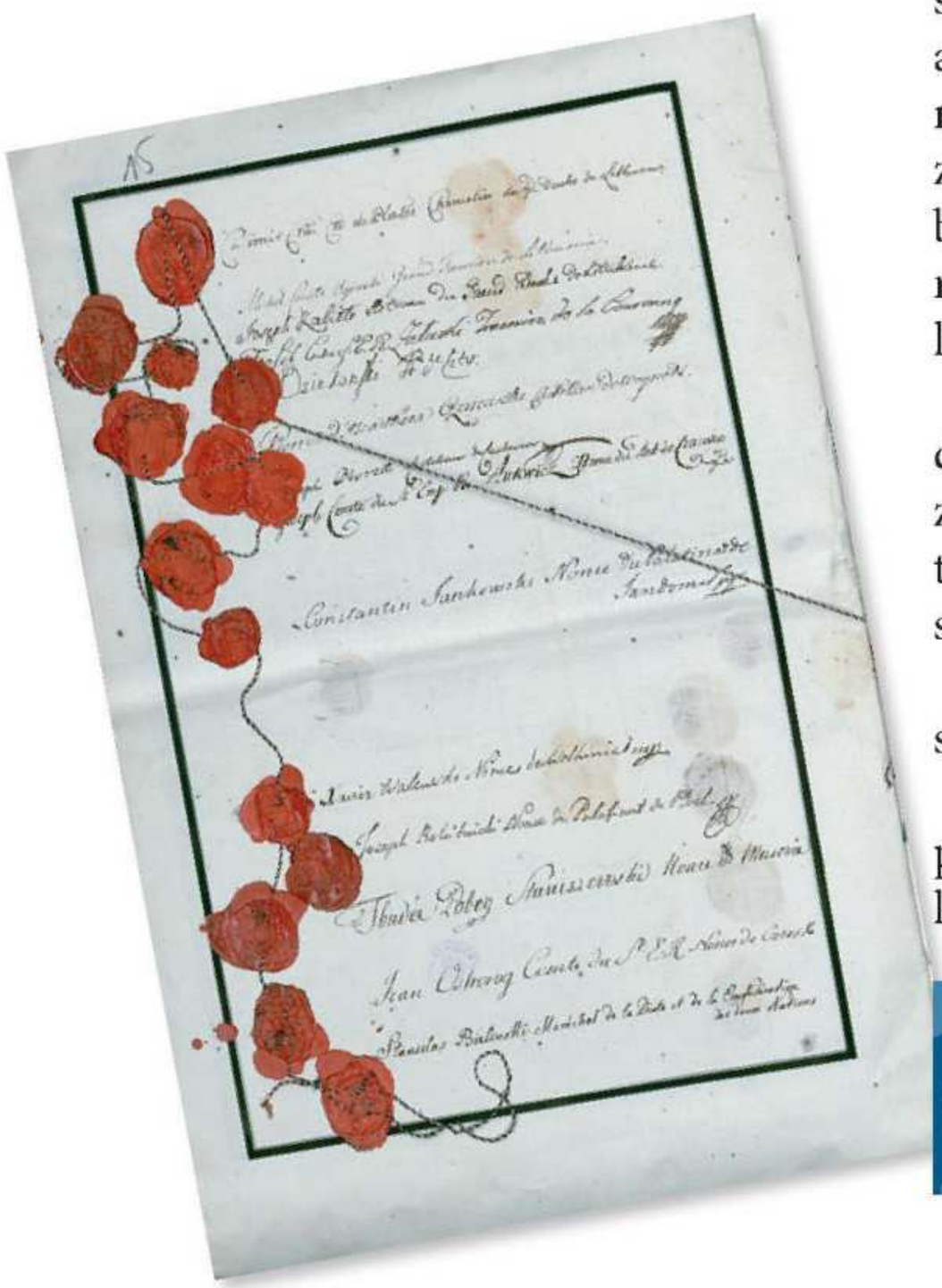
Ruchy wojsk:

- polskich
- rosyjskich
- ważniejsze bitwy

Tereny zajęte przez:

- Rosję
- Prusy
- miejsce ogłoszenia konfederacji

Strona traktatu rozbiorowego zawartego z Prusami w Grodnie w 1793 r.

Sejm w Grodnie odbył się na tamtejszym zamku, pod nadzorem wojsk rosyjskich (1793). Rosjanie usiłowali zastraszyć posłów, którzy nie zgadzali się na rozbiór – jednych aresztowali, drugim odbierali majątki lub grozili zesłaniem na Syberię. Po prawie dwóch miesiącach takich obrad sejm zatwierdził traktat z Rosją – lecz o zgodzie na układ rozbiorowy z Prusami posłowie nie chcieli nawet słyszeć. Gdy minął kolejny miesiąc, zniecierpliwieni Rosjanie wycelowali armaty w zamek grodzieński.

Posłowie przesiedzieli bez słowa całą noc. Nad ranem jeden z nich, targowiczanin, oświadczył, że milczenie oznacza zgodę. Stanisław August złożył podpis ołówkiem wsuniętym mu do ręki przez pruskiego generała – i traktat z Prusami zatwierdzono.

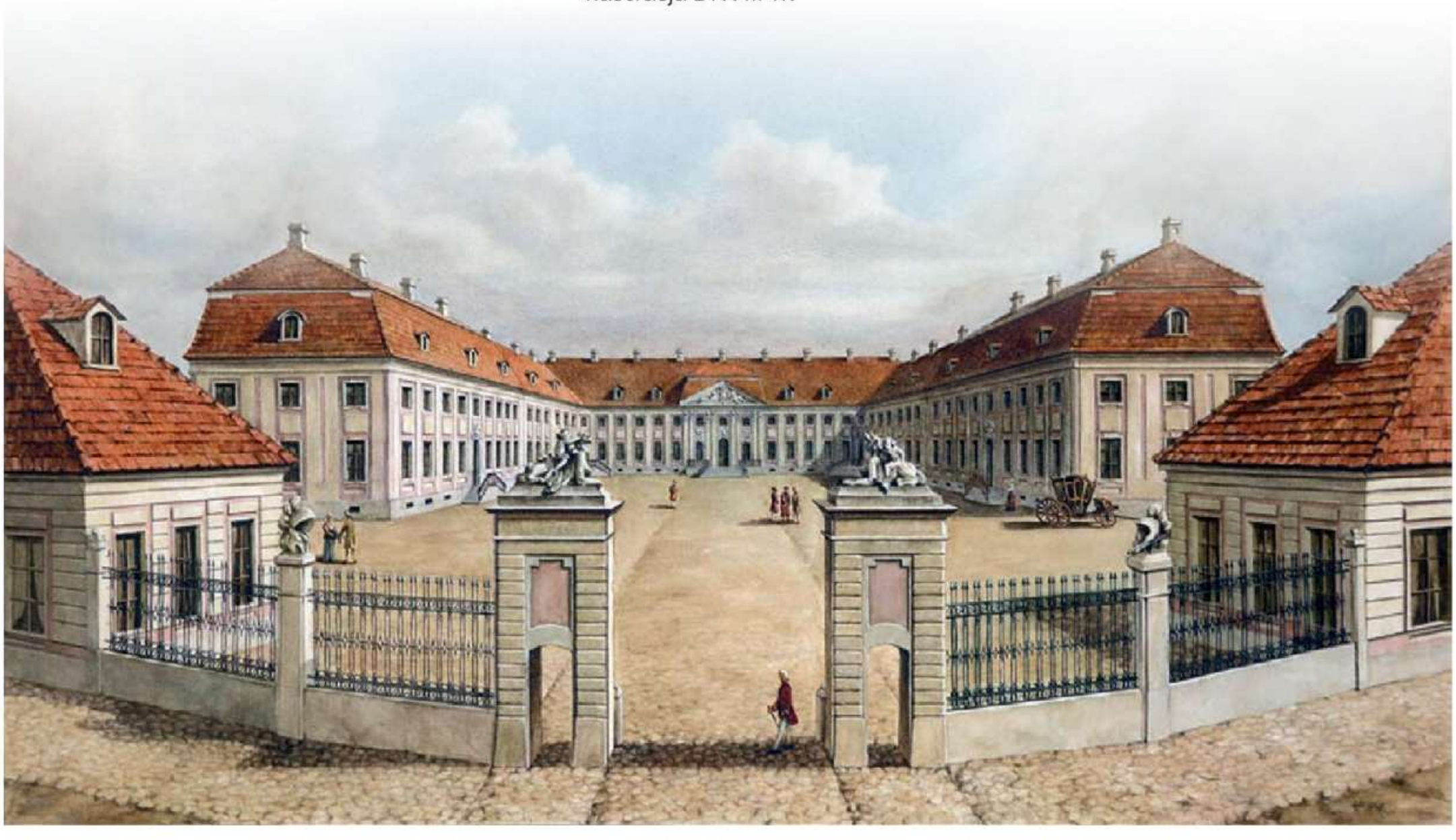
Na żądanie Rosji sejm ograniczył siły zbrojne Rzeczpospolitej do 15 tysięcy żołnierzy.

Po II rozbiorze Rzeczpospolita stała się kadłubowym państwem o obszarze 215 tysięcy km², liczącym ok. 4 milionów mieszkańców.

9. Przedstaw straty Rzeczpospolitej poniesione w wyniku II rozbioru.

10. Omów postanowienia sejmu grodzieńskiego.

Zamek w Grodnie (dziś na Białorusi), gdzie obradował sejm rozbiorowy. Był to ostatni sejm I Rzeczpospolitej. Ilustracja z XVIII w.

Pytania i polecenia

A. W jaki sposób konfederacja targowicka przyczyniła się do obalenia Konstytucji 3 maja?
B. Scharakteryzuj postępowanie króla podczas wojny z Rosją i na sejmie grodzieńskim.
C. Wyjaśnij, jak doszło do II rozbioru Polski.

To, co najważniejsze

Reakcje na Konstytucję 3 maja	Rzeczpospolita: • entuzjazm mieszczaństwa i światłej szlachty, • sprzeciw znacznej części magnatów i szlachty. Austria wyraziła uznanie, ale nowy władca okazał wrogość Konstytucji; Prusy odniosły się do niej wrogo; Rosja uznała Konstytucję za bunt „protektoratu".
Konfederacja targowicka (1792)	1. Została uchwalona w Petersburgu przez garstkę magnatów. 2. Konfederaci żądali zniesienia Konstytucji 3 maja i innych reform Sejmu Wielkiego. 3. Konfederaci ogłosili ją w Targowicy, skąd wezwali na pomoc wojska rosyjskie.
Wojna w obronie Konstytucji 3 maja (1792)	1. Wojska rosyjskie wkroczyły do Rzeczpospolitej (V). 2. Rosjanie łatwo zajęli niemal całą Litwę. Na Ukrainie Polacy, dowodzeni przez księcia Józefa Poniatowskiego, sprawnie wycofywali się w głąb kraju. 3. Polacy odnieśli zwycięstwo pod Zieleńcami (VI). 4. Król przystąpił do konfederacji targowickiej i wydał rozkaz wstrzymania walk (VII).
II rozbiór Polski (1793)	1. Wzięły w nim udział: • Rosja, • Prusy, które zajęły Gdańsk, Toruń i Wielkopolskę. 2. Sejm w Grodnie zatwierdził II rozbiór i ograniczył armię do 15 tysięcy żołnierzy.

Pytania z dziejów

Jak ocenić przystąpienie Stanisława Augusta do konfederacji targowickiej?

Udział króla w targowicy wzbudził emocje w 1792 r. – i budzi je do dziś. Jedni historycy ostro potępiają monarchę, drudzy zażarcie go bronią. Ta różnica wynika z dwóch głównych powodów:
1. Krytycy króla uważają, że Polacy mogli odnieść kolejne zwycięstwa w wojnie z Rosją, a one pozwoliłyby uniknąć II rozbioru. Obrońcy monarchy zwracają uwagę, że Katarzyna II miała w rezerwie ok. 300 tysięcy żołnierzy (Polacy – ok. 20 tysięcy).
2. Krytycy i obrońcy różnie ukazują samą decyzję Stanisława Augusta o przystąpieniu do targowicy. Krytycy zarzucają mu, że w decydującej chwili nie umiał być „wielkim królem" oraz że kierowały nim lęk i egoizm. Obrońcy podkreślają, że: a) uzyskał zapewnienie Rosji o niezmienności granic państwa (krytycy: mógł przewidzieć, że Rosja złamie słowo), b) liczył na uratowanie choć części reform Sejmu Wielkiego, c) posłuchał zdania większości doradców. Hugo Kołłątaj mówił podczas narady: „Dziś jeszcze, Miłościwy Panie, przystąpić potrzeba do konfederacji targowickiej, nie jutro; każdy moment jest drogi, bo krew Polaków go oblewa".

* Które argumenty – krytyków czy obrońców króla – bardziej trafiają ci do przekonania? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Ilustracja ze s. 213

31 Upadek Rzeczpospolitej

* Przypomnij, jakie były następstwa wojny w obronie Konstytucji 3 maja.
* Czym się odznaczył Tadeusz Kościuszko do 1792 r.?

Po II rozbiorze

Do 1793 r. Polacy i Litwini łudzili się, że zaborcy poprzestaną na I rozbiorze Polski. II rozbiór rozwiał te złudzenia. Sąsiednie mocarstwa chciały podzielić między siebie Rzeczpospolitą, nim zdąży się ona wzmocnić. Pytanie brzmiało: co zrobić, żeby uratować państwo?

W kadłubowej Rzeczpospolitej stacjonowało 40 tysięcy żołnierzy rosyjskich, których Polacy i Litwini musieli utrzymywać. Panowała drożyzna, rosła nienawiść do Rosjan.

Choć Rzeczpospolita nie miała ani jednego sojusznika, patrioci postanowili wywołać **powstanie przeciwko Rosji**. Chcieli, by wybuchło ono jak najszybciej. Naiwnie liczyli na neutralność Prus i życzliwość Austrii – gdyż nie wzięła udziału w II rozbiorze. W rzeczywistości politycy austriaccy pragnęli wynagrodzić sobie tę „stratę" zaborem kolejnych ziem Rzeczpospolitej.

Stanisław August zdawał sobie sprawę z zaborczych dążeń Prus i Austrii. Dlatego uważał, że tylko Rosja może uratować Rzeczpospolitą. Chciał, by państwo doczekało lepszej sytuacji międzynarodowej jako rosyjski protektorat.

Zwolennicy walki zbrojnej nie liczyli się jednak z królem, gdyż przypisywali mu winę za klęskę w wojnie z Rosją. Na dowódcę powstania wyznaczyli **Tadeusza Kościuszkę**.

Kościuszko szybko się zorientował, że jest za wcześnie na rozpoczęcie walki. Armia rosyjska liczyła 400 tysięcy żołnierzy; żeby wyrównać szanse, należało powołać do wojska tysiące chłopów, wyszkolić ich i zapewnić im uzbrojenie. Wszystkie te działania wymagały czasu.

Generał Antoni Madaliński. Podczas insurekcji kościuszkowskiej walczył w bitwach pod Racławicami i Szczekocinami, brał udział w obronie Warszawy oraz w powstaniu w Wielkopolsce. Po klęsce był więziony przez kilka miesięcy przez władze pruskie. Portret z XIX w.

1. Przedstaw plany patriotów po II rozbiorze Polski.
2. Wyjaśnij, jak położenie państwa oceniał Stanisław August.
3. Dlaczego Tadeusz Kościuszko odkładał wybuch powstania?

Wybuch insurekcji kościuszkowskiej

Powstanie wybuchło wcześniej, niż planował Kościuszko. Doprowadziła do niego **redukcja wojska**, tzn. zmniejszenie jego liczby. Sejm grodzieński ustalił ją na 15 tysięcy żołnierzy. Redukcja polegała na tym, że rozbrajano całe oddziały; oficerów zwalniano, a żołnierzy wcielano do armii rosyjskiej.

Jednak generał Antoni Madaliński odmówił rozbrojenia swojej 1,5-tysięcznej brygady kawalerii. W marcu 1794 r. wymaszerował na jej czele z Ostrołęki, zmylił Rosjan i przybył do Krakowa. **Bunt generała Madalińskiego** stał się bezpośrednią przyczyną wybuchu powstania.

Do Krakowa bowiem dotarł również Tadeusz Kościuszko. 24 marca **1794** r. objął najwyższą władzę wojskową i cywilną jako **Naczelnik powstania**, nazwanego **insurekcją*** **kościuszkowską** (zob. tekst źródłowy).

Żeby pokonać Rosjan, Kościuszko chciał wykorzystać doświadczenia amerykańskie i francuskie. W wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych słabo wyszkoleni ochotnicy pokonali znakomitą armię angielską. Rewolucyjna Francja dokonała masowego poboru, dzięki któremu utworzyła milionową armię.

Także Kościuszko powołał pod broń wszystkich mężczyzn w wieku 18–28 lat. Liczył na 30 tysięcy ludzi z samego województwa krakowskiego; stawiło się ok. 2 tysięcy. Większość chłopów nie chciała walczyć o Polskę, gdyż kojarzyła ją z panowaniem szlachty i uciskiem pańszczyźnianym.

Z owych 2 tysięcy podkrakowskich chłopów Kościuszko utworzył oddziały **kosynierów**, tzn. żołnierzy uzbrojonych w kosy osadzone na sztorc (i pozbawionych broni palnej).

Tekst źródłowy

Ja, Tadeusz Kościuszko, przysięgam w obliczu Boga całemu Narodowi Polskiemu, iż powierzonej mi władzy na niczyj prywatny ucisk nie użyję, lecz jedynie jej dla obrony całości granic, odzyskania samowładności Narodu i ugruntowania powszechnej wolności używać będę. Tak mi Panie Boże dopomóż i niewinna męka Syna Jego.

Przysięga Tadeusza Kościuszki na Rynku w Krakowie, 24 marca 1794 r.

* Do jakich celów Tadeusz Kościuszko zgodnie z przysięgą użyje władzy, którą otrzymał, a do czego jej nie użyje?

insurekcja – powstanie zbrojne

Michał Stachowicz, *Przysięga Tadeusza Kościuszki na Rynku krakowskim 24 marca 1794 r.* Kościuszko, z uniesioną ręką, powtarza odczytywany mu tekst przysięgi. Obraz z 1804 r.

Zdobycie rosyjskich armat przez kosynierów pod Racławicami. Jest to fragment *Panoramy Racławickiej* – gigantycznego obrazu (114 metrów długości), namalowanego przez grupę polskich malarzy na 100. rocznicę bitwy pod Racławicami.

Z nimi oraz z 4 tysiącami regularnego wojska odniósł zwycięstwo nad 3-tysięcznym korpusem* rosyjskim w **bitwie pod Racławicami** (4 kwietnia). O jej wyniku zadecydował gwałtowny atak kosynierów na nieprzyjacielskie armaty, których Rosjanie nie zdążyli użyć.

Bitwa pod Racławicami nie miała znaczenia wojskowego, gdyż brały w niej udział niewielkie siły. Jednak wieść o zwycięstwie rozniosła się po kraju i sprawiła, że powstanie ogarnęło inne tereny Rzeczpospolitej.

4. Dlaczego powstanie przeciwko Rosji wybuchło wcześniej, niż planował Kościuszko?

5. Czy masowy pobór do wojska spełnił nadzieje Kościuszki? Uzasadnij odpowiedź.

6. Omów rolę kosynierów w bitwie pod Racławicami.

Mieszkańcy Warszawy walczą z żołnierzami rosyjskimi w kwietniu 1794 r. Rysunek Juliusza Kossaka.

Klęska insurekcji

Na wezwanie Kościuszki powstanie wybuchło w Warszawie (17 kwietnia). Do walki z oddziałami rosyjskimi (7,5 tysiąca ludzi) stanęli nie tylko żołnierze, lecz także mieszkańcy. Zaskoczeni Rosjanie wycofali się z miasta po dwudniowych krwawych walkach. Ponieśli wysokie straty – ponad 2 tysiące zabitych – i pragnęli zemsty na mieszkańcach Warszawy.

Kilka dni później insurekcja ogarnęła Litwę, a powstańcy opanowali Wilno.

Kościuszko próbował pozyskać dla powstania chłopów. Gdyby mu się udało, mógłby utworzyć nawet 300-tysięczną armię. Dlatego w maju wydał w obozie pod Połańcem **Uniwersał* połaniecki**. Był to dokument, który:

1) przyznał chłopom wolność osobistą (odtąd mogli się przenosić, dokąd chcieli),
2) znacznie obniżył pańszczyznę (np. kto dotąd odrabiał 5 dni w tygodniu, ten miał odrabiać 3 dni).

korpus – tu: duża jednostka wojskowa

uniwersał – w dawnej Polsce: list władz do społeczeństwa, ogłaszany w ważnej chwili dziejowej

Jednak większość szlachty sprzeciwiła się uniwersałowi. Z kolei chłopi nie ufali powstańczym władzom. W efekcie liczebność armii wzrosła tylko do 70 tysięcy żołnierzy.

Nadzieja na neutralność Prus okazała się mrzonką. W czerwcu Kościuszko przegrał **bitwę pod Szczekocinami**, gdyż armię rosyjską wsparły wojska pruskie. Kilka dni później Prusacy zajęli Kraków. Pod koniec czerwca do Małopolski wkroczyły oddziały austriackie.

W lipcu Rosjanie i Prusacy **oblegli Warszawę**. Aby odciągnąć wojska pruskie spod stolicy, w sierpniu Polacy rozpoczęli powstanie w Wielkopolsce. We wrześniu król pruski nakazał swoim żołnierzom odwrót do Wielkopolski. W ślad za nimi odstąpili od oblężenia Rosjanie.

Ulga była chwilowa, gdyż Katarzyna II zamierzała jak najszybciej stłumić insurekcję. Uważała ją za rewolucję podobną do francuskiej, ale bliższą Rosji, więc bardziej niebezpieczną. Dlatego wysłała przeciwko Polakom swego najlepszego generała, Aleksandra Suworowa, na czele niezbyt licznej, lecz doborowej armii.

Kościuszko postanowił nie dopuścić do połączenia sił Suworowa z drugą armią rosyjską, znajdującą się niedaleko Warszawy. Zagrodził drogę tej ostatniej pod **Maciejowicami** (10 października). Doszło do bitwy, która zadecydowała o losach insurekcji.

Rosjanie mieli przewagę liczebną (16 tysięcy żołnierzy przeciwko 7 tysiącom Polaków) i odnieśli zwycięstwo. Trzykrotnie ranny Tadeusz Kościuszko dostał się do niewoli.

Kościuszko upadający z koniem w bitwie pod Maciejowicami. Obraz z końca XVIII w.

Powstanie kościuszkowskie i III rozbiór Polski (1794–1795)

- ✱ Wskaż na mapie: Racławice, Połaniec, Szczekociny, Maciejowice.
- ✱ Wymień miasta zagarnięte przez każdego z zaborców w III rozbiorze Polski.

Wkrótce potem armia Suworowa nadciągnęła pod Warszawę. Rankiem 4 listopada Rosjanie zdobyli warszawską Pragę i wymordowali tam ok. 20 tysięcy mieszkańców, wśród nich kobiety i dzieci. Zdaniem Rosjan była to zemsta za żołnierzy zabitych w Warszawie w kwietniu.

Przerażona **rzezią Pragi** stolica skapitulowała następnego dnia. Po niespełna ośmiu miesiącach walk insurekcja kościuszkowska zakończyła się klęską.

7. Przedstaw postanowienia Uniwersału połanieckiego.
8. Wyjaśnij, jak Polacy obronili Warszawę latem 1794 r.
9. Omów przebieg insurekcji kościuszkowskiej od bitwy pod Szczekocinami do kapitulacji Warszawy.

III rozbiór Polski

Jeszcze przed upadkiem insurekcji kościuszkowskiej wojska Prus i Austrii starały się zająć jak największe obszary kadłubowej Rzeczpospolitej. W **1795** r., po długich targach między sobą, **Rosja**, **Prusy** i **Austria** przeprowadziły **III rozbiór Polski**. W jego wyniku Rzeczpospolita przestała istnieć.

1795

LEGENDA

- granice Rzeczpospolitej od 1793 r.
- granice Rzeczpospolitej sprzed rozbiorów
- miejsce wybuchu powstania kościuszkowskiego

Ruchy wojsk:

- polskich
- rosyjskich
- pruskich
- austriackich
- szlak oddziału Madalińskiego
- szlak oddziału Dąbrowskiego
- ważniejsze bitwy
- oblężenia
- miejsce ogłoszenia Uniwersału połanieckiego

Tereny zajęte przez:

- Rosję
- Prusy
- Austrię

Zaborca	Zajęty obszar	
	powierzchnia	liczba mieszkańców
Rosja	120 tysięcy km²	1,2 miliona
Prusy	48 tysięcy km²	milion
Austria	47 tysięcy km²	1,5 miliona

Na polecenie carycy Stanisław August wyjechał do Grodna, gdzie podpisał akt abdykacji (1795). Po śmierci Katarzyny II zamieszkał w Petersburgu. Tam zmarł w 1798 r.

Dwa lata po rozbiorze Rosja, Prusy i Austria zawarły jeszcze jedno porozumienie. Jego tajny artykuł głosił, że władcy tych państw „nigdy nie będą używać określenia: Królestwo Polskie".

10. Kto i w jaki sposób podzielił Rzeczpospolitą w III rozbiorze?

Stanisław August w petersburskim Pałacu Marmurowym, gdzie zamieszkał po śmierci Katarzyny II. Przed byłym królem widok jego ukochanych Łazienek.
Obraz z XIX/XX w.

Dlaczego Rzeczpospolita przestała istnieć?

Upadek Rzeczpospolitej został spowodowany wieloma przyczynami. Dzielimy je na:

Przyczyny wewnętrzne

Były to słabości państwa, które nasilały się od połowy XVII w.:

1. Niesprawny ustrój: • wolna elekcja, • paraliż sejmu (*liberum veto*), • konfederacje, • nadmierne wpływy magnatów, • nieliczne wojsko.
2. Zacofanie ekonomiczne państwa: • oparcie gospodarki na handlu zbożem i artykułami leśnymi, • słabość miast i rzemiosła, • ciągłe pustki w skarbie.
3. Niesprawiedliwości społeczne: • ograniczone prawa mieszczan, • poddaństwo chłopów, przypisanych do ziemi i odrabiających pańszczyznę.
4. Problemy narodowościowe i religijne na Ukrainie, których władze Rzeczpospolitej nie umiały rozwiązać.
5. Niechęć znacznej części magnatów i szlachty do reformy państwa.

Przyczyny zewnętrzne

1. Wzrost potęgi Rosji, Prus i Austrii.
2. Zaborczość sąsiednich mocarstw.
3. Niekorzystna dla Rzeczpospolitej sytuacja międzynarodowa (m.in. zwycięstwo Rosji w wojnie z Turcją).
4. Brak sojuszników.

O upadku państwa zadecydowały zarówno przyczyny wewnętrzne, jak też zewnętrzne. Gdyby nie słabość Rzeczpospolitej (przyczyna wewnętrzna), sąsiedzi nie podzieliliby jej jak tortu. Z kolei gdyby nie zaborczość sąsiadów (przyczyna zewnętrzna), nasi przodkowie mieliby czas na dokończenie reform.

Najbardziej bolesne było to, że Rzeczpospolita upadła właśnie wtedy, gdy jej mieszkańcy okazali się zdolni do naprawy swego państwa.

11. Wskaż wewnętrzne i zewnętrzne przyczyny rozbiorów.

Rycina z 1891 r. ukazująca III rozbiór Polski.

Pytania i polecenia

A. Przedstaw przyczyny wybuchu insurekcji kościuszkowskiej.
B. Omów przebieg insurekcji kościuszkowskiej.
C. Wyjaśnij, jakie były następstwa klęski insurekcji.

To, co najważniejsze

Sytuacja po II rozbiorze	1. W Rzeczpospolitej stacjonowała 40-tysięczna armia rosyjska. 2. Patrioci postanowili wywołać powstanie przeciwko Rosji.
Insurekcja kościuszkowska (1794)	1. Bezpośredni powód wybuchu: bunt generała Madalińskiego, który nie zgodził się na redukcję wojska i przybył z brygadą kawalerii do Krakowa. 2. Tadeusz Kościuszko objął najwyższą władzę wojskową i cywilną jako Naczelnik powstania (III). 3. Dzięki atakowi kosynierów Kościuszko odniósł zwycięstwo pod Racławicami (IV). 4. Wojsko i lud wyparli Rosjan z Warszawy, a insurekcja ogarnęła Litwę (IV). 5. Kościuszko wydał Uniwersał połaniecki, który zniósł poddaństwo chłopów i obniżył im pańszczyznę (V). 6. Wojska rosyjskie i pruskie pokonały armię powstańczą pod Szczekocinami (VI). 7. Polacy obronili Warszawę przed armiami Rosji i Prus (VII–IX). 8. Kościuszko przegrał bitwę pod Maciejowicami i dostał się do rosyjskiej niewoli (X). 9. Rosjanie zdobyli warszawską Pragę, po czym dokonali rzezi Pragi (XI). 10. Warszawa skapitulowała, a insurekcja zakończyła się klęską (XI).
III rozbiór Polski (1795)	Został przeprowadzony przez Rosję, Prusy i Austrię. Rzeczpospolita przestała istnieć.

Ilustracja ze s. 220

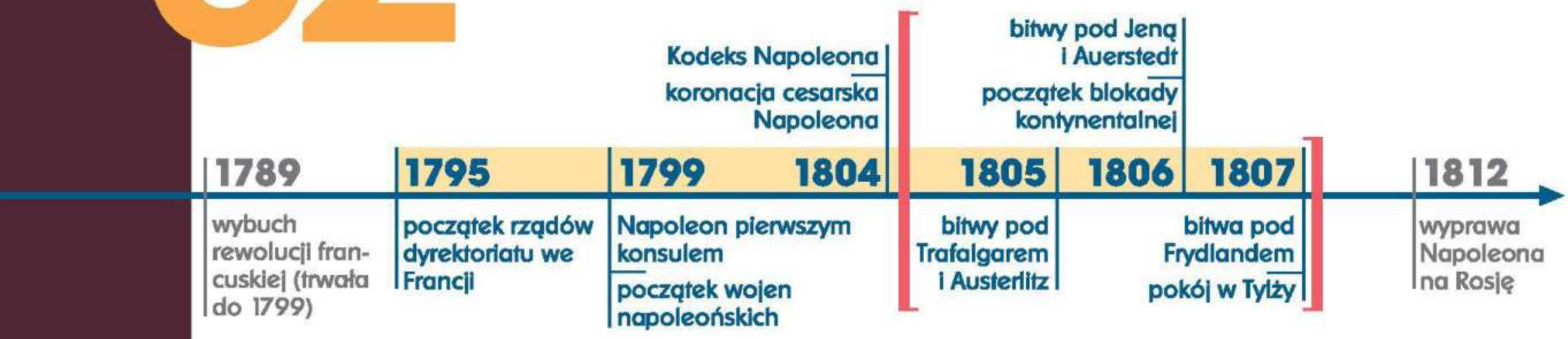
Okres napoleoński

VI

32. Podboje Napoleona
33. Po III rozbiorze Polski
34. Księstwo Warszawskie

Jacques Louis David, *Bonaparte przekraczający Przełęcz Świętego Bernarda.*
Obraz z początku XIX w.

32 Podboje Napoleona

* Przypomnij, jakie zmiany zaszły we Francji w wyniku rewolucji francuskiej.

Napoleon Bonaparte
(1769–1821)

Francuski generał, pierwszy konsul republiki (1799–1804) i cesarz Francuzów (1804–1814 i 1815). Nie był Francuzem; urodził się na Korsyce. Odznaczył się jako dowódca artylerii; w nagrodę, mając zaledwie 24 lata, został mianowany generałem. W późniejszych latach wprowadził we Francji dyktaturę wojskową i toczył wojny, nazwane od jego imienia napoleońskimi.
Portret z 1812 r.

Dyrektoriat i kampania włoska

W 1795 r. parlament uchwalił nową **konstytucję** Republiki Francuskiej. Na jej mocy:

1) władzę wykonawczą objął **dyrektoriat** złożony z pięciu dyrektorów,
2) prawo kandydowania do parlamentu miało tylko 30 tysięcy najbogatszych obywateli.

Konstytucja przekształciła Francję w „republikę posiadaczy", przede wszystkim burżuazji. Ludzie zamożni obnosili się ze swoim bogactwem, by wynagrodzić sobie czasy wielkiego terroru (m.in. urządzali wystawne uczty). Z przepychem bogaczy kontrastowała nędza mas. W miastach brakowało chleba, a kilka milionów ludzi nie miało pracy.

Dyrektoriat nie umiał poprawić sytuacji, co doprowadziło do próby zamachu stanu* (1795). Gdy zamachowcy opanowali część Paryża, jeden z dyrektorów wezwał na pomoc 26-letniego generała **Napoleona Bonaparte**. Ten kilkoma salwami z armat rozpędził buntowników i uratował republikę. Tak zaczęła się jedna z najbardziej niezwykłych karier w dziejach.

Napoleon był geniuszem wojskowym, a przy tym dowódcą uwielbianym przez żołnierzy. Oni walczyli i ginęli dla niego, on zaś dbał o nich – i bezwzględnie ich wykorzystywał do realizacji własnych planów.

W 1796 r. Napoleon został dowódcą armii francuskiej we Włoszech, gdzie Francja toczyła wojnę z Austrią. W **kampanii włoskiej** Bonaparte pokonał Austriaków i zajął północne Włochy. Tam, nie pytając nikogo o zgodę, utworzył kilka nowych państewek zależnych od Francji (1797).

1. Podaj główne postanowienia konstytucji francuskiej z 1795 r.
2. Dlaczego w 1795 r. doszło do próby zamachu stanu?
3. Co osiągnął Napoleon w kampanii włoskiej?

zamach stanu – gwałtowne i bezprawne przejęcie władzy w państwie, często przy pomocy wojska

Konsulat Napoleona

Im dłużej trwały nieudolne rządy dyrektoriatu, tym bardziej Francuzi pragnęli silnego przywódcy, który przywróciłby ład i porządek. Napoleon wykorzystał te nastroje. W **1799** r. dokonał zamachu stanu: na czele wiernych sobie wojsk obalił dyrektoriat, po czym objął władzę dyktatorską jako **pierwszy konsul**. Na papierze państwo nadal było republiką; w rzeczywistości stało się dyktaturą wojskową. Rewolucja francuska dobiegła końca.

Pięcioletni okres rządów Napoleona jako pierwszego konsula (1799–1804) nazwano **konsulatem**. W tym czasie dyktator zyskał poparcie milionów Francuzów, gdyż:

1. Wygrał kolejną wojnę z Austrią (1801) i zapewnił Francji upragniony pokój.
2. Dobrał do rządu zdolnych ekonomistów, a oni zatrzymali wzrost cen.
3. Wspierał rozwój przemysłu i handlu, co pozwoliło ograniczyć bezrobocie.
4. Zawarł **konkordat**, tzn. umowę państwową z papieżem (1801), czym zjednał sobie katolików. Zyskali oni swobodę odprawiania nabożeństw, a papież pogodził się z utratą dóbr kościelnych (odebranych Kościołowi w czasie rewolucji).

W **1804** r. we Francji ogłoszono **Kodeks Napoleona**. Był to zbiór przepisów prawa cywilnego, tj. dotyczącego spraw osobistych, rodzinnych i majątkowych obywateli. Został przygotowany przez prawników, których pracą Bonaparte osobiście kierował. Kodeks Napoleona:

1. Zastąpił różne prawa lokalne, przestarzałe i często niejasne.
2. Wprowadził osiągnięcia rewolucji francuskiej: wolność osobistą i równość obywateli wobec prawa, wolność myśli, wyznania i wyboru zawodu.
3. Zapewniał ochronę własności prywatnej.
4. Dopuszczał rozwody.
5. Podporządkował żonę i dzieci władzy męża i ojca (zob. tekst źródłowy).

Kodeks Napoleona stał się wzorem dla wielu XIX-wiecznych kodeksów na całym świecie. W Polsce niektóre jego przepisy obowiązywały do 1946 r.

4. Kiedy i jak zakończyła się rewolucja francuska?
5. Wyjaśnij, w jaki sposób Napoleon zdobył poparcie Francuzów.
6. Przedstaw główne postanowienia Kodeksu Napoleona.

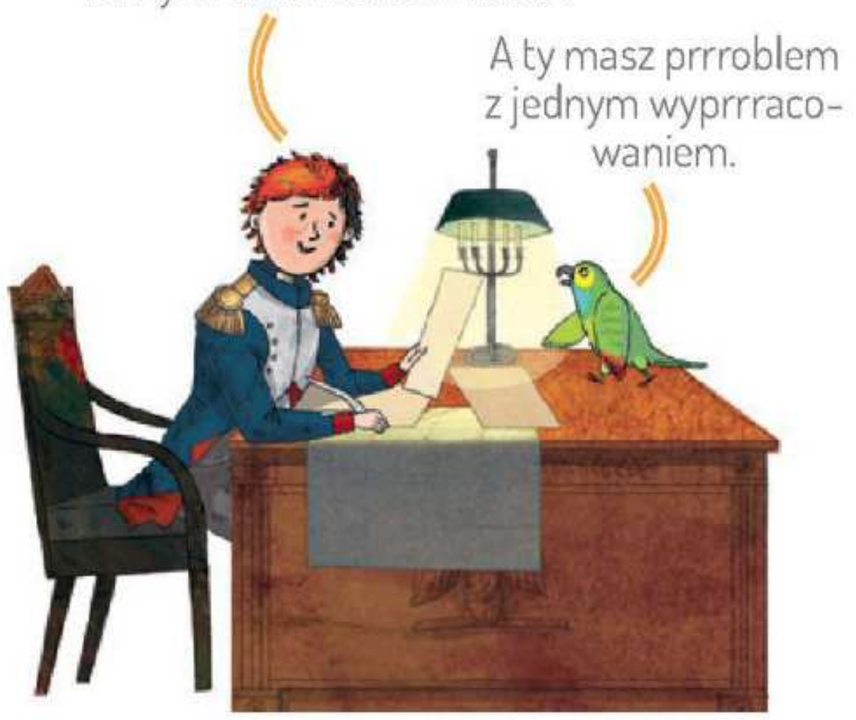
usamowolnienie – dawniej: usamodzielnienie

Tekst źródłowy

Art. 213. Mąż winien obronę dla żony, a żona posłuszeństwo dla męża. (...)
Art. 215. Żona stawać w sądzie nie może bez upoważnienia od męża swojego. (...)
Art. 227. Rozwiązuje się małżeństwo: 1) przez śmierć jednego z małżonków, 2) przez rozwód prawnie wydany (...).
Art. 371. Dziecię w każdym wieku powinno cześć i uszanowanie ojcu swemu i matce.
Art. 372. Zostaje pod ich władzą aż do pełnoletności albo usamowolnienia. (...)*
Art. 374. Dziecię nie może opuścić ojcowskiego domu bez pozwolenia ojca, oprócz przyjęcia wojskowej służby dobrowolnie, po skończonym osiemnastym roku wieku swego. (...)
Art. 376. Jeżeli dziecię szesnastu lat nie zaczęło, może go ojciec trzymać w zamknięciu na czas nie dłuższy nad miesiąc (...).

Kodeks Napoleona, 1804 r.

* Kto ma więcej do powiedzenia w małżeństwie: mąż czy żona? Które postanowienia o tym świadczą?
* Kto i jak długo sprawuje władzę nad dziećmi?
* Wymień uprawnienia ojca w stosunku do swojego dziecka.

Jacques Louis David, *Koronacja Napoleona*. Bonaparte, w złotym wieńcu cesarskim na głowie (sam go sobie włożył), nakłada koronę swojej żonie Józefinie. Za Napoleonem siedzi papież, który biernie przygląda się ceremonii. Obraz ukończony w 1808 r.

referendum – głosowanie obywateli, w którym decydują oni o sprawie ważnej dla państwa, odpowiadając „tak" lub „nie".

William Turner (czytaj: łyliam terner), *Bitwa pod Trafalgarem*. Obraz z 1822 r.

Wojny napoleońskie

1804

Rola pierwszego konsula nie zaspokajała ambicji Napoleona. W **1804** r. koronował się on na **cesarza Francuzów** jako Napoleon I. Tytuł: cesarz Francuzów – a nie Francji – miał podkreślać, że republika nadal istnieje, a jej obywatele wybrali sobie władcę (wcześniej w referendum* 3,5 miliona zapytanych opowiedziało się za koronacją, przeciw było ok. 2,5 tysiąca). W rzeczywistości Francja stała się **cesarstwem** rządzonym przez generała, który pragnął: 1) swojej chwały jako wielkiego wodza i prawodawcy, 2) panowania Francji nad Europą.

Te dążenia Bonapartego napotkały opór innych władców, co doprowadziło do wybuchu konfliktów zbrojnych nazwanych **wojnami napoleońskimi**. Toczyły się one w latach **1799–1815** i ogarnęły większość Europy – od Portugalii po Rosję.

Za swego głównego wroga Napoleon uważał Anglię, która rywalizowała z Francją o kolonie i przywileje handlowe. Bonaparte planował nawet inwazję na Wielką Brytanię, ale musiał zrezygnować z tych planów, gdyż Wysp Brytyjskich strzegła najpotężniejsza w świecie flota. W październiku **1805** r. rozgromiła ona połączoną flotę francusko-hiszpańską pod **Trafalgarem**.

W tym samym roku sojusznicy Anglii – Rosja i Austria – zagrozili Francji atakiem na lądzie. Wówczas Bonaparte błyskawicznie przerzucił armię na wschód, zmusił do kapitulacji jedną z austriackich armii, po czym wkroczył do Wiednia.

s. 230

W grudniu **1805** r. zadał straszliwą klęskę połączonym siłom austriacko-rosyjskim pod **Austerlitz** (czytaj: ałsterlic; dziś w Czechach). Car Aleksander I uciekał z pobojowiska, płacząc; jego wojska wycofały się do Rosji. Austria jeszcze w grudniu 1805 r. musiała zawrzeć niekorzystny pokój z Francją.

W 1806 r., na żądanie Napoleona, austriacki monarcha zrezygnował z tytułu cesarza Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Pozostał jedynie cesarzem Austrii. Cesarstwo Rzymskie, założone w 962 r. przez Ottona I, przestało istnieć. Napoleon – „bóg wojny" – triumfował.

Jednak Anglia wciąż pozostawała niepokonana, car Aleksander I odmówił podpisania pokoju, a Prusy, zaniepokojone francuską potęgą, wypowiedziały Francji wojnę (1806).

Napoleon nie ukrywał swego lekceważenia dla armii pruskiej, która wciąż uchodziła za najlepszą w Europie. W **1806** r., zaledwie tydzień po rozpoczęciu wojny, rozgromił jedną z armii pruskich pod **Jeną**. Tego samego dnia inny francuski dowódca pokonał główne siły Prus pod **Auerstedt** (czytaj: ałersztet). Francuzi wkroczyli do Berlina, gdzie Napoleon ogłosił **blokadę kontynentalną**: zakazał państwom Europy handlu z Wielką Brytanią – by w ten sposób zniszczyć jej gospodarkę (1806).

Europa w latach 1801–1812

✱ Wymień państwa podbite przez Napoleona lub uznające jego zwierzchnictwo.

LEGENDA

- obszar Francji w 1801 r.
- tereny przyłączone do Francji w latach 1802–1812
- państwa podbite przez Napoleona lub uznające jego zwierzchnictwo
- blokada kontynentalna w 1806 r.
- wyprawa Napoleona na Rosję
- ważniejsze bitwy
- miejsce podpisania pokoju

INFOGRAFIKA

Bitwa pod Austerlitz

Armia rosyjsko-austriacka liczyła ok. 85 tysięcy żołnierzy, francuska – ok. 70 tysięcy. Bonaparte przygotował pułapkę: ukrył główne siły za niewielkim wzgórzem w centrum swoich pozycji.
W porannej mgle Rosjanie i Austriacy zaatakowali słabe prawe skrzydło armii francuskiej, licząc na łatwe zwycięstwo. Wówczas Napoleon kazał uderzyć swoim głównym siłom, dotąd ukrytym. Właśnie wtedy wzeszło słońce – słynne potem „słońce Austerlitz" – i rozproszyło mgłę. Rosyjscy i austriaccy dowódcy ujrzeli nagle tysiące idących do ataku francuskich żołnierzy, których obecności nawet nie podejrzewali.

François Gérard (czytaj: frąsua żerar), *Bitwa pod Austerlitz, 2 grudnia 1805*. Obraz z 1810 r.

Francuski generał Rapp (na białym koniu) wskazuje ręką rosyjskiego jeńca (w białym mundurze). Atak jazdy Rappa wsparł francuską piechotę i zadecydował o powodzeniu planu Napoleona (na białym koniu): Francuzom udało się rozdzielić wojska przeciwnika na dwie części.

Francuska artyleria ostrzeliwuje pozycje Rosjan i Austriaków. Gdy Francuzi rozcięli na dwie części armię rosyjsko-austriacką, w jej szeregach wybuchła panika. Łączne straty Rosjan i Austriaków wyniosły 36 tysięcy zabitych, rannych i wziętych do niewoli. Armia francuska straciła 9 tysięcy ludzi.
Rysunek współczesny.

*** Na czym polegała pułapka zastawiona przez Napoleona pod Austerlitz?**
*** Co i komu ukazało „słońce Austerlitz"?**
*** Jakie straty poniosły obie strony?**

Francuska jazda rusza do ataku pod Frydlandem. Napoleon (na białym koniu, z czapką w ręku) pozdrawia żołnierzy. Obraz z ok. 1875 r.

Do blokady kontynentalnej nie przystąpił car Aleksander I. Napoleon postanowił więc użyć siły przeciwko Rosji. Jesienią 1806 r. wkroczył do zaboru pruskiego, zajął Poznań i Warszawę (zob. s. 238), a w **1807** r. zadał Rosjanom klęskę pod **Frydlandem** oraz zmusił cara i króla Prus do zawarcia **pokoju w Tylży** (obie miejscowości leżały w Prusach Wschodnich). Na jego mocy:

1) Francja i Rosja zawarły przymierze,
2) Rosja przystąpiła do blokady kontynentalnej,
3) car zgodził się na propozycje Napoleona w sprawie polskiej (zob. s. 240).

7. Przedstaw przyczyny wojen napoleońskich.

8. Omów przebieg i następstwa konfliktu francusko-austriackiego w latach 1805–1806.

9. Czym była i czemu miała służyć blokada kontynentalna?

Napoleońska Europa

Po pokonaniu Austrii, Prus i Rosji Francja stanęła u szczytu potęgi. Napoleon powiększył cesarstwo i utworzył nowe państwa. Ich trony obsadził zaufanymi ludźmi – najczęściej członkami własnej rodziny. Zmusił niemal całą Europę do udziału w blokadzie kontynentalnej. Po 1807 r. podbił Hiszpanię i Portugalię. Nigdy przedtem ani potem Francja nie była tak potężna.

Napoleon nadaje ustanowiony przez siebie Order Legii Honorowej. Do dziś jest to najwyższe odznaczenie we Francji, przyznawane za zasługi wojskowe lub cywilne. Obraz z 1812 r.

Napoleon próbuje połknąć świat. Anglik mówi Bonapartemu, że kiedy dojdzie on do pewnej plamki – w domyśle: tej z napisem Wielka Brytania – to się nią udławi. Angielska karykatura z 1803 r.

Podboje cieszyły się poparciem francuskiej burżuazji, gdyż dzięki nim mogła ona korzystnie sprzedawać wyroby swoich manufaktur. Z kolei ubożsi Francuzi czuli się dumni z potęgi swojego państwa. Uważali, że misją Francji jest przekazanie Europie osiągnięć rewolucji francuskiej. I rzeczywiście, wszędzie tam, gdzie dotarli żołnierze napoleońscy, znoszono poddaństwo chłopów oraz przywileje arystokracji, a wprowadzano Kodeks Napoleona. Jednakże…

Większość Francuzów pragnęła zakończenia wojen. Po jednej z bitew w 1807 r. żołnierze francuscy krzyczeli: „Niech żyje pokój!", a nie – jak wcześniej – „Niech żyje cesarz!". Przeciwko Bonapartemu spiskowali generałowie, a nawet członkowie jego rodziny.

W pokonanych państwach rósł opór wobec Francuzów. Niemcy czuli się jednym narodem, podzielonym i upokorzonym przez Francję. Podobnie działo się we Włoszech i w Hiszpanii. Z kolei Austria i Rosja pragnęły odwetu za klęski. W całej Europie rozbudowywano i unowocześniano armie. Anglia, główny wróg Napoleona, pozostała niepokonana, a jej flota panowała na morzach.

10. Co osiągnęła Francja dzięki wojnom napoleońskim?

11. Wyjaśnij, jakie zmiany zachodziły w Europie pod wpływem podbojów Napoleona.

Parada wojskowa w Paryżu w 1810 r. Żołnierze defilują pod Łukiem Triumfalnym. W tle widać pałac królewski Tuileries (czytaj: tiuilri), w którym mieszkał Napoleon. Obraz z 1862 r.

Pytania i polecenia

A. Scharakteryzuj przemiany ustrojowe, które nastąpiły we Francji w latach 1795–1804.
B. Omów przebieg wojen napoleońskich do 1807 r.
C. Przedstaw osiągnięcia Napoleona w polityce wewnętrznej i zagranicznej.

To, co najważniejsze

Konstytucja Republiki Francuskiej (1795)	1. Władzę wykonawczą objął pięcioosobowy dyrektoriat. 2. Prawo kandydowania do parlamentu miało tylko 30 tysięcy najbogatszych obywateli.
Napoleon Bonaparte	1. Jako generał pokonał Austriaków w kampanii włoskiej i zajął północne Włochy (1796–1797). 2. W 1799 r. dokonał zamachu stanu i objął władzę dyktatorską we Francji jako pierwszy konsul. W okresie konsulatu: • wygrał kolejną wojnę z Austrią (1801) i zapewnił Francji pokój, • dobrał do rządu ekonomistów, którzy zatrzymali wzrost cen, • ograniczył bezrobocie, • zawarł konkordat z papieżem, • doprowadził do ogłoszenia Kodeksu Napoleona (1804). 3. W 1804 r. koronował się na cesarza Francuzów.
Wojny napoleońskie (1799–1815)	Przyczyny: 1. Dążenie Napoleona do: • zyskania chwały wielkiego wodza i prawodawcy, • zapewnienia Francji panowania nad Europą. 2. Opór innych władców wobec planów Napoleona. Główne wydarzenia do 1807 r.: 1. Zwycięstwo floty brytyjskiej nad flotą francusko-hiszpańską pod Trafalgarem (1805). 2. Zwycięstwa armii francuskiej: • nad wojskami austriacko-rosyjskimi pod Austerlitz (1805), • nad wojskami pruskimi pod Jeną i Auerstedt (1806), • nad armią rosyjską pod Frydlandem (1807). 3. Ogłoszenie przez Napoleona blokady kontynentalnej Wielkiej Brytanii (1806). 4. Pokój w Tylży (1807) między Francją a Rosją i Prusami: • Francja i Rosja zawarły przymierze, • Rosja przystąpiła do blokady kontynentalnej, • car zgodził się na propozycje Napoleona w sprawie polskiej.

Ilustracja ze s. 228

33 Po III rozbiorze Polski

* Przypomnij, czym się zakończyła kampania włoska Napoleona.

Polska pod zaborami

Po I rozbiorze zaborcy starali się przekonać Europę, że mają „słuszne prawa" do zagrabionych ziem. Np. Austriacy dowodzili, że na terenie ich zaboru istniało kiedyś księstwo halickie, które w XIII w. należało do Węgier (te zaś w czasie rozbiorów były częścią Austrii). Od nazwy księstwa halickiego nazwali cały swój zabór **Galicją**.

Zaborcy nie umieli jednak znaleźć choćby śladu „słusznych praw" do ziem, które zagarnęli w kolejnych dwóch rozbiorach. Stwierdzili wówczas, że musieli działać, gdyż „zagrażała" im polska anarchia.

Sytuacja Polaków po rozbiorach znacznie się pogorszyła. Jedynie w zaborze rosyjskim językiem urzędowym pozostał **polski**. W zaborach austriackim i pruskim stał się nim **niemiecki**, a urzędnikami byli tam Austriacy i Niemcy. Kto chciał załatwić sprawę w urzędzie czy sądzie, ten musiał mówić po niemiecku albo znaleźć tłumacza.

Tylko niewielka część szlachty i magnatów uznała się za wiernych poddanych swoich nowych władców. Większość boleśnie odczuwała brak własnego państwa, lecz nie widziała szans odrodzenia Rzeczpospolitej. Ludzie ci zajmowali się własnymi sprawami i unikali zatargów z władzami.

Świątynia Sybilli, wzniesiona w Puławach przez księżną Izabellę Czartoryską (1801). Budowla miała być „świątynią pamięci", w której księżna gromadziła pamiątki przeszłości Polski. Tak powstało pierwsze polskie muzeum narodowe.

Sytuacja mieszkańców byłej Rzeczpospolitej w latach 1795–1806

Stan	Zabór rosyjski	Zabór pruski	Zabór austriacki
Szlachta	1. Nie uzyskała wpływu na rządy w państwach zaborczych, ponieważ były one monarchiami absolutnymi, w których o polityce decydował monarcha. 2. Poniosła straty gospodarcze – dawne szlaki handlowe przestały być opłacalne, gdyż na nowych granicach trzeba było płacić cło.		
	Skorzystała na tym, że państwo zwiększyło chłopom wymiar pańszczyzny.	1. Musiała płacić wysokie podatki. 2. Została pozbawiona nietykalności osobistej (szlachcica można było aresztować bez wyroku sądu). 3. Jej władza nad chłopami została ograniczona przez państwo.	
Mieszczanie	Zmalało ich znaczenie, gdyż miasta dawnej Rzeczpospolitej znalazły się na peryferiach państw zaborczych. W zaborze pruskim Gdańsk przestał być wielkim ośrodkiem handlu zbożem, a liczba ludności Warszawy spadła o ponad jedną trzecią.		
Chłopi	Ich położenie się pogorszyło – zwiększono im wymiar pańszczyzny, a część chłopów musiała odbywać 25-letnią służbę wojskową.	Ich położenie niewiele się zmieniło. Państwo częściowo ograniczyło samowolę panów, ale wymagało od chłopów płacenia podatków i służby wojskowej.	Ich położenie się poprawiło. Zyskali ochronę urzędników państwowych przed samowolą panów (jednak po to, by mogli płacić wyższe podatki i bez szemrania odbywali służbę wojskową).

1. W jaki sposób zaborcy usprawiedliwiali rozbiory Polski?
2. Przedstaw wpływ rozbiorów na sytuację szlachty, mieszczan i chłopów dawnej Rzeczpospolitej.

Legiony Polskie we Włoszech

Po klęsce insurekcji kościuszkowskiej (1794) wielu jej uczestników udało się na emigrację, głównie do Francji. Republika Francuska toczyła wówczas wojnę z Austrią i Prusami, dlatego wydawała się naturalnym sojusznikiem Polski.

Uchodźcy zaproponowali, że utworzą polskie oddziały zbrojne walczące po stronie Francji. Francuzi skierowali Polaków do Włoch, gdzie generał Napoleon Bonaparte walczył z armią austriacką.

Napoleon zgodził się na utworzenie **Legionów Polskich** w służbie Republiki Lombardzkiej – włoskiego państewka, które wcześniej powołał do istnienia. Powstały one na początku **1797** r.; ich dowódcą został generał **Jan Henryk Dąbrowski**.

Legiony miały być zalążkiem polskiej armii. Wstępowali do nich Polacy wcieleni do armii austriackiej, którzy trafili do francuskiej niewoli. Zgłaszali się też ochotnicy z zaborów i emigracji. Po kilku miesiącach było 8 tysięcy legionistów. Liczyli oni na to, że po zwycięstwie nad Austrią wkroczą do Polski, by ją wyzwolić.

January Suchodolski, *Wjazd gen. Jana Henryka Dąbrowskiego do Rzymu.* Legiony Polskie wkroczyły do Wiecznego Miasta w maju 1798 r., by wesprzeć Francuzów w walkach toczonych we Włoszech. Obraz z XIX w.

Dawniej a dziś

Polski hymn państwowy (narodowy)

Przez całe wieki Polska, tak samo jak inne państwa, nie miała oficjalnego hymnu. Istniały jednak pieśni, które nasi przodkowie śpiewali przy ważnych okazjach. Np. przed bitwą pod Grunwaldem polskie rycerstwo odśpiewało *Bogurodzicę*.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Polacy długo nie mogli się zdecydować, którą z pieśni patriotycznych uznać za hymn Polski. W grę wchodziło ich kilka: *Mazurek Dąbrowskiego*, *Warszawianka*, *Rota*, *Marsz Pierwszej Brygady*, *Boże, coś Polskę*... Kiedy polska delegacja jechała za granicę, w różnych państwach grano na jej powitanie różne melodie. A w szkołach nie było wiadomo, co uczniowie mają śpiewać na apelach i akademiach.

Wreszcie jesienią 1926 r. ówczesne ministerstwo oświaty zadecydowało: uczniowie mają śpiewać *Mazurka Dąbrowskiego*. W 1927 r. tę decyzję oficjalnie zatwierdzono – i odtąd mamy nasz hymn państwowy albo narodowy (obu określeń używa się zamiennie).

* Kiedy i w jaki sposób *Mazurek Dąbrowskiego* stał się polskim hymnem państwowym (narodowym)?

Generał Dąbrowski kierował się hasłem rewolucji francuskiej: „wolność, równość, braterstwo". Zniósł w legionach karę chłosty (stosowaną wcześniej w wojsku polskim), zakazał pojedynków i pijaństwa. O awansie decydowały wiedza i zasługi, a nie szlacheckie pochodzenie. Oficerowie prowadzili lekcje czytania i pisania dla legionistów, odbywały się też wykłady z historii Polski.

Właśnie na włoskiej ziemi w lipcu **1797** r. wybitny działacz emigracyjny **Józef Wybicki** pierwszy raz zaśpiewał ułożoną przez siebie pieśń, nazwaną potem ***Mazurkiem Dąbrowskiego***. Jej słowa: „Marsz, marsz, Dąbrowski, / do Polski z ziemi włoskiej" wyrażały nadzieję legionistów na powrót do ojczyzny z bronią w ręku.

Tak się jednak nie stało. Francja wykorzystała Polaków do walki o własne interesy. Legioniści bili się nie tylko z Austriakami, lecz także z włoskimi chłopami, którzy pragnęli się wyzwolić spod francuskiego panowania. A w 1801 r. Francja zawarła pokój z Austrią i Legiony Polskie przestały być potrzebne.

Napoleon wysłał wówczas prawie 6 tysięcy legionistów na **wyspę Santo Domingo** w Ameryce Środkowej (dziś Haiti), by walczyli ze zbuntowanymi niewolnikami. Większość Polaków zginęła tam lub zmarła z powodu chorób tropikalnych; niektórzy osiedlili się na wyspie. Do Europy wróciło ok. 300 legionistów.

3. Wyjaśnij: a) kto i w jakim celu utworzył Legiony Polskie we Włoszech, b) kto został ich dowódcą, c) w jaki sposób wprowadzano w życie ideę wolności, równości i braterstwa.

4. Co to znaczy, że Francja wykorzystała legionistów do walki o własne interesy?

Polska w polityce Napoleona

W 1805 r. Napoleon zajął Wiedeń i zadał klęskę połączonym siłom Austrii i Rosji w bitwie pod Austerlitz. W 1806 r. Francuzi dwukrotnie pokonali armię pruską, po czym wkroczyli do Berlina. Ponieważ wojna z Prusami i Rosją nadal trwała, wojska francuskie szykowały się do wkroczenia do Polski.

Napoleon miał wśród Polaków tysiące zwolenników. Ufali mu, gdyż:

1) byli pewni, że odbuduje Rzeczpospolitą,
2) walczył ze wszystkimi trzema zaborcami,
3) był geniuszem wojny.

Polscy zwolennicy Napoleona pamiętali, co zrobił z Legionami Polskimi we Włoszech. Uważali jednak, że od tamtego czasu sytuacja się zmieniła. Rozumowali tak: jeśli Polacy będą walczyć u boku Francuzów, to cesarz uzna, że warto odbudować Rzeczpospolitą. W ten sposób Francja zyska cennego sojusznika, od początku skłóconego z jej wrogami.

A co naprawdę myślał Napoleon jesienią 1806 r.? Otóż postawa Polaków miała dla niego ogromne znaczenie. Potrzebował kwater* i żywności dla wojska (zbliżała się przecież zima). Liczył też na utworzenie sojuszniczej armii polskiej, która wzmocniłaby jego siły. Mimo to Polskę i Polaków traktował jako narzędzie do osiągnięcia innych celów.

Bonaparte dążył przede wszystkim do **pokonania Anglii**. Żeby stało się to możliwe, musiał rozbić armię rosyjską i zmusić cara do udziału w blokadzie kontynentalnej. Odbudowa Polski utrudniłaby rozmowy z carem, dlatego w ogóle nie wchodziła w grę.

Jednak Polakom Napoleon mówił co innego. Józefowi Wybickiemu powiedział w Berlinie, że „chce wskrzesić" Polskę, ale musi wiedzieć, „czy wojsko znajdzie [tam] wy-

Józef Wybicki, autor słów naszego hymnu narodowego. Rycina z XVIII/XIX w.

kwatera – tymczasowe mieszkanie dla wojska

Triumfalny wjazd Napoleona do Berlina w październiku 1806 r. Cesarz siedzi na białym koniu, za nim jadą generałowie. W głębi żołnierze francuscy przechodzą przez Bramę Brandenburską. Obraz z 1810 r.

Wjazd Jana Henryka Dąbrowskiego do Poznania. Generał przybył do miasta 6 listopada 1806 r. i natychmiast przystąpił do tworzenia polskich oddziałów wojskowych. Obraz z ok. 1809 r.

Tekst źródłowy

Polacy! Napoleon Wielki, niezwyciężony, wchodzi w trzykroć sto tysięcy wojska do Polski. (...) „Obaczę (powiedział nam), obaczę, jeżeli Polacy godni są być Narodem. Idę do Poznania, tam się moje pierwsze zawiążą wyobrażenia o jego wartości".

Polacy! Od was więc zawisło istnieć i mieć ojczyznę: wasz zemściciel, wasz stwórca się zjawił.*

Zabiegajmy mu drogę ze stron wszystkich, tak jak osierocone dzieci rzucają się na łono ojca. Przynoście mu wasze serca i odwagę wrodzoną Polakom. Powstańcie i przekonajcie go, iż gotowi jesteście i krew toczyć na odzyskanie ojczyzny. Wie, iż jesteście rozbrojeni. Broń i oręż z rąk jego otrzymacie.

Odezwa Józefa Wybickiego i Jana Henryka Dąbrowskiego do rodaków, 1806 r.

* Jakimi słowami autorzy odezwy przedstawiają Napoleona? Dlaczego, twoim zdaniem, akurat takimi?

* Do czego wzywają rodaków?

proklamacja – tu: odezwa skierowana do społeczeństwa

zawisło – tu: zależy

gody i żywność". Na zaręczenie Wybickiego, że tak będzie, oświadczył: „Napisz tu więc zaraz proklamację* do Polaków, iż gdy obaczę, że są godni być narodem, będą nim".

Zwróćcie uwagę na te słowa. Co to znaczy: „są godni być narodem"? Przecież nim byli. Napoleon nie tylko nie obiecał Polakom państwa – on im w ogóle niczego nie obiecał.

Ale Wybickiemu wystarczyło to mgliste zapewnienie. Na życzenie cesarza napisał wraz z generałem Dąbrowskim odezwę do rodaków. Zaapelował w niej o utworzenie armii, która będzie walczyła u boku Francuzów (zob. tekst źródłowy).

Jesienią **1806** r. wojska francuskie wkroczyły do zaboru pruskiego, zajęły Poznań, a potem Warszawę. Polacy witali Francuzów jak wyzwolicieli. Byli pewni, że oto odradza się Rzeczpospolita.

5. Wyjaśnij, z jakich powodów Napoleonowi ufali jego polscy zwolennicy.

6. Czy jesienią 1806 r. Bonaparte rzeczywiście chciał „wskrzesić Polskę"? Uzasadnij odpowiedź.

Pytania i polecenia

A. Wskaż skutki rozbiorów dla mieszkańców byłej Rzeczpospolitej.
B. Przedstaw historię Legionów Polskich we Włoszech.
C. Omów politykę Napoleona wobec Polski i Polaków (do 1806 r.).

To, co najważniejsze

Sytuacja mieszkańców byłej Rzeczpospolitej (1795–1806)	1. Szlachta nie uzyskała wpływu na rządy w państwach zaborczych i poniosła straty gospodarcze. 2. Zmalało znaczenie mieszczan, gdyż miasta znalazły się na peryferiach państw zaborczych. 3. Położenie chłopów poprawiło się w zaborze austriackim, niewiele się zmieniło w pruskim i pogorszyło się w rosyjskim.
Legiony Polskie we Włoszech (1797–1801)	1. Powstały, by wraz z armią francuską walczyć przeciwko Austrii; ich dowódcą został generał Jan Henryk Dąbrowski. Legioniści mieli nadzieję, że razem z Francuzami wyzwolą Polskę. 2. W 1797 r. Józef Wybicki ułożył dla legionistów *Mazurka Dąbrowskiego*, który dziś jest polskim hymnem państwowym (narodowym). 3. Po zawarciu pokoju z Austrią (1801) Napoleon wysłał legionistów na Santo Domingo (dziś Haiti), gdzie większość zginęła lub zmarła z powodu chorób.
Napoleon a sprawa polska w 1806 r.	1. Polscy zwolennicy Napoleona: Polacy powinni walczyć razem z Francuzami, co przekona cesarza, że dzięki odbudowie Rzeczpospolitej zyska cennego sojusznika. 2. Napoleon: potrzebował Polaków do zapewnienia wojsku kwater i żywności, chciał też utworzyć sojuszniczą armię polską. Nie zamierzał odbudować Rzeczpospolitej, gdyż to utrudniłoby jego rozmowy z carem o przystąpieniu Rosji do blokady kontynentalnej.

Ilustracja ze s. 237

34 Księstwo Warszawskie

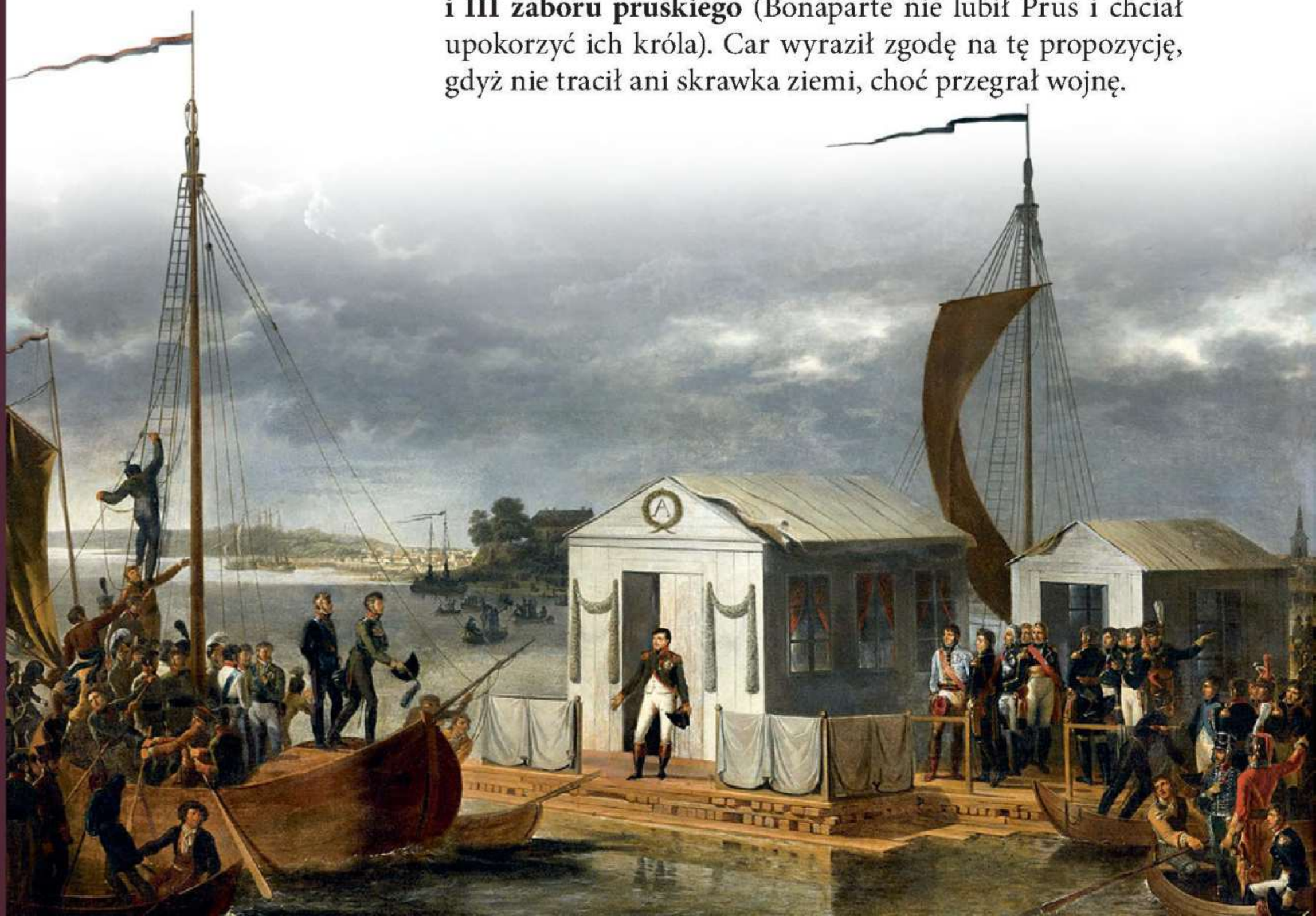
* Przypomnij stosunek Napoleona do sprawy polskiej.
* Dlaczego wielu Polaków ufało Napoleonowi?

Namiastka państwa

Jesienią 1806 r. Polacy zapewnili kwatery i żywność wojskom francuskim wkraczającym do Wielkopolski, wypędzili pruskich urzędników oraz utworzyli 40-tysięczną polską armię. Wzięła ona udział w walkach z Rosjanami w pierwszej połowie 1807 r.

W lipcu **1807** r. Francja zawarła z Rosją i Prusami **pokój w Tylży** (por. s. 231). Napoleon nie chciał drażnić cara odbudową Polski, ale musiał coś ofiarować Polakom, by nadal go wspierali. Zaproponował więc utworzenie państewka o nazwie **Księstwo Warszawskie**, które objęłoby **ziemie II i III zaboru pruskiego** (Bonaparte nie lubił Prus i chciał upokorzyć ich króla). Car wyraził zgodę na tę propozycję, gdyż nie tracił ani skrawka ziemi, choć przegrał wojnę.

Zawarcie pokoju w Tylży. Spotkanie Napoleona (stoi przed pawilonem) z carem Aleksandrem I (na łodzi, z czapką w ręku) odbyło się na tratwie zakotwiczonej na środku rzeki Niemen, która oddzielała Prusy od Rosji. Ilustracja z 1807 r.

Wiadomość o jego utworzeniu rozczarowała, a nawet oburzyła Polaków. Bez ich wiedzy i zgody Napoleon powołał do istnienia słabe państewko, bez słowa „Polska" w nazwie.

Rozczarowanie spotkało też polskich polityków przybyłych do Napoleona z projektem konstytucji księstwa, wzorowanym na Konstytucji 3 maja. Cesarz nie chciał o nim rozmawiać. Sam podyktował zasady konstytucji, którą uznał za najlepszą dla Polaków. Oni mieli tylko dopracować szczegóły – zresztą po francusku i pod nadzorem francuskiego dyplomaty.

A jednak Księstwo Warszawskie było namiastką własnego państwa. Mogło się stać podstawą do budowy nowoczesnej monarchii, gdyż Napoleon **wzmocnił władzę wykonawczą** i **osłabił sejm**. Wprowadził też postępowe prawa.

Polska delegacja u Napoleona, który nadaje konstytucję Księstwu Warszawskiemu. W rzeczywistości cesarz podpisał gotową konstytucję, a wręczył ją Polakom jego minister. Malował Marcello Bacciarelli.

Księstwo Warszawskie

Powierzchnia	104 tysiące km² (siedem razy mniej od Rzeczpospolitej sprzed I rozbioru). W 1809 r. Księstwo zostało powiększone do 142 tysięcy km². Nie miało dostępu do morza.
Liczba ludności	2,5 miliona; w 1809 r. wzrosła do 4,3 miliona.
Ustrój	Monarchia konstytucyjna.
Władca	Dotychczasowy król Saksonii Fryderyk August I (wnuk Augusta III Sasa) został dziedzicznym „księciem warszawskim".
Uprawnienia władcy	Były znacznie większe niż króla w Rzeczpospolitej – m.in. kierował rządem i prowadził politykę zagraniczną.
Zależność od Francji	Francuski rezydent w Warszawie kontrolował politykę zagraniczną i siły zbrojne Księstwa. W praktyce miał większe uprawnienia niż rząd.
Parlament	Dwuizbowy sejm o uprawnieniach ograniczonych do uchwalania projektów rządu. Mogła w nim zasiadać nie tylko szlachta, lecz także przedstawiciele innych stanów.
Armia	30 tysięcy ludzi, od 1809 r. – 60 tysięcy. Jej wodzem naczelnym został książę **Józef Poniatowski**.
Prawo i administracja	Wprowadzono Kodeks Napoleona (por. s. 227). Zniesiono poddaństwo chłopów (choć pozostawiono pańszczyznę). Urzędy obsadzili Polacy. Dokumenty (poza konstytucją) pisano po polsku.

1. **Kiedy i w jakich okolicznościach powstało Księstwo Warszawskie?**
2. **Podaj powody rozczarowania Polaków Księstwem Warszawskim.**
3. **Scharakteryzuj ustrój Księstwa Warszawskiego.**

Józef Poniatowski
(1763–1813)

Książę, bratanek króla Stanisława Augusta. W 1792 r. dowodził polską armią w wojnie z Rosją. Przystąpienie króla do konfederacji targowickiej nazwał podłością. Brał udział w insurekcji kościuszkowskiej. Był wodzem naczelnym armii Księstwa Warszawskiego i znakomitym dowódcą. Mianowany przez Napoleona marszałkiem Francji podczas bitwy narodów pod Lipskiem, zginął w tejże bitwie w nurtach rzeki Elstery, omyłkowo zastrzelony przez Francuzów.
Portret z ok. 1820 r.

Francisco Goya (czytaj: frans-isko goja), 3 *maja w Madrycie*. Obraz, znany w Polsce pod tytułem *Rozstrzelanie powstańców madryckich*, ukazuje egzekucję mieszkańców Madrytu, którzy 2 maja 1808 r. zaatakowali Francuzów. Obraz z 1814 r.

Polscy żołnierze w Hiszpanii

W 1808 r. Napoleon rozkazał wojskom francuskim zająć główne miasta Hiszpanii. Potem zmusił króla tego kraju do ustąpienia, a na hiszpański tron wprowadził swojego brata.

Oburzeni Hiszpanie poderwali się do powstania. Żołnierze napoleońscy musieli wycofać się na północ kraju.

Wówczas sam Bonaparte ruszył na podbój Hiszpanii. W jego armii znajdowali się także polscy żołnierze. W brawurowej szarży zdobyli oni górski wąwóz **Somosierra**.

Zwycięstwo pod Somosierrą otworzyło Napoleonowi drogę do Madrytu, stolicy Hiszpanii. W 1809 r. Bonaparte zajął ten kraj – lecz nigdy w pełni go nie opanował. Do końca wojen napoleońskich toczyły się tam walki partyzanckie.

s. 243

4. Przedstaw okoliczności i skutki szarży Polaków pod Somosierrą.

Wojna z Austrią

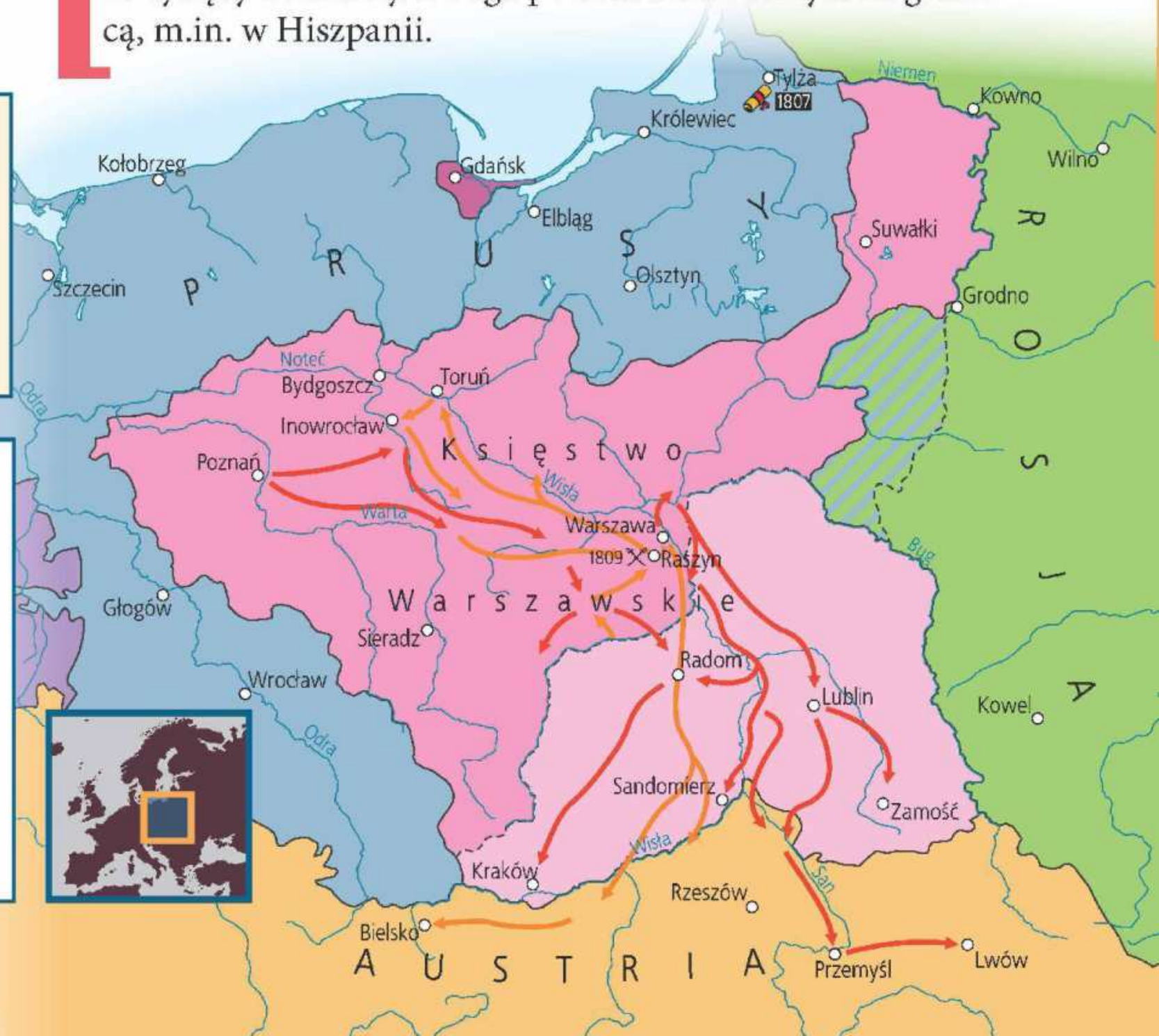
Udział Napoleona w wojnie w Hiszpanii wykorzystała Austria. Zaatakowała ona Francję i jej sprzymierzeńca, Księstwo Warszawskie. Wiosną **1809** r. 32-tysięczna armia austriacka ruszyła na Warszawę.

Książę Józef Poniatowski miał do dyspozycji zaledwie 15 tysięcy żołnierzy. Druga połowa armii służyła za granicą, m.in. w Hiszpanii.

Wolne Miasto Gdańsk – utworzone na mocy pokoju w Tylży, nienależące do żadnego państwa.

Księstwo Warszawskie (1807–1815)

- Z jakimi państwami graniczyło Księstwo Warszawskie?
- Wymień główne miasta Księstwa Warszawskiego.

Bitwy, które przeszły do legendy

Szarża pod Somosierrą (30 listopada 1808)

Somosierra była wąskim, długim na 2,5 km wąwozem górskim, bronionym przez kilka tysięcy żołnierzy hiszpańskich i 4 rzędy armat. Do przełamania tej zapory Napoleon wyznaczył polski oddział lekkiej jazdy, tzw. szwoleżerów. Liczył on ok. 125 ludzi.

W ciągu 8-minutowej szarży oddział stracił prawie połowę ludzi – zabitych lub ciężko rannych – lecz zdobył wszystkie armaty i odniósł zwycięstwo.

Szarża w wąwozie Somosierry. Obraz Wojciecha Kossaka z 1907 r.

Bitwa pod Raszynem (19 kwietnia 1809)

Polacy zastąpili drogę Austriakom w bagnistym, dogodnym do obrony terenie. Wojska austriackie nie mogły tam w pełni wykorzystać swej przewagi liczebnej.

Bitwa była zażarta. Gdy Polacy osłabli, książę Poniatowski zsiadł z konia i z fajką w zębach poprowadził ich do ataku na bagnety.

Wieczorem walka ustała. Pod osłoną ciemności polskie jednostki wycofały się za Wisłę.

***Bitwa pod Raszynem.* Obraz Wojciecha Kossaka z 1913 r.**

- Dlaczego, twoim zdaniem, szarża szwoleżerów pod Somosierrą przeszła do legendy?
- Wyjaśnij, czemu Austriacy nie zdołali pokonać Polaków pod Raszynem.

s. 243

Pod **Raszynem**, na przedpolach Warszawy, Poniatowski stoczył nierozstrzygniętą bitwę z dwukrotnie silniejszym przeciwnikiem. Potem wycofał armię do stolicy. Ponieważ umocnienia miasta były przestarzałe, Poniatowski ruszył na południe, gdzie opanował znaczną część Galicji.

Latem 1809 r. Napoleon pokonał główne siły austriackie pod Wagram (niedaleko Wiednia). Austria musiała się zgodzić na **powiększenie Księstwa Warszawskiego** o obszary zajęte przez Polaków: 38 tysięcy km², na których mieszkało 1,8 miliona ludzi.

5. Kiedy i jak powiększono obszar Księstwa Warszawskiego?

Śmierć Berka Joselewicza w potyczce z Austriakami w 1809 r. Berek Joselewicz był polskim Żydem, który w armii Księstwa Warszawskiego dowodził oddziałem jazdy. Obraz z XIX w.

Wojna z Rosją

Blokada kontynentalna przynosiła Rosji ogromne straty finansowe. Z tego powodu w 1811 r. car Aleksander I otworzył rosyjskie porty dla brytyjskich towarów. Chciał też skończyć z zależnością Rosji od Napoleona, którego podejrzewał o chęć odbudowy Królestwa Polskiego.

Bez udziału Rosji blokada kontynentalna nie miała sensu, dlatego Napoleon postanowił siłą zmusić cara do uległości. W tym celu zebrał ponad 600-tysięczną **Wielką Armię**. Francuzi stanowili jedną trzecią jej żołnierzy; resztę sił tworzyli Polacy (ok. 100 tysięcy ludzi) oraz zmuszeni do sojuszu z Francją Austriacy, Prusacy, Sasi i wielu innych.

Ziemie dawnej Rzeczpospolitej miały dostarczać zaopatrzenia Wielkiej Armii, toteż Napoleon starał się zjednać sobie Polaków. I tak wojnę z Rosją nazwał drugą wojną polską (pierwszą stoczył jakoby w 1807 r. z Rosją i Prusami).

Polacy uwierzyli, że odradza się Rzeczpospolita; chcieli tylko decyzji cesarza w sprawie jej granic i ustroju. Józef Wybicki błagał: „Rzeknij, Najjaśniejszy Panie: Jest Królestwo Polskie!". Ale Napoleon obiecał jedynie wsparcie i pro-

Żołnierze Wielkiej Armii przekraczają graniczną rzekę Niemen, za którą leży Rosja. Tak wyobrażał sobie tę scenę angielski ilustrator z 1816 r.

Napoleon przygląda się płonącej Moskwie. Obraz z 1841 r.

tekcję. Zwodził Polaków, gdyż w Wielkiej Armii znajdowały się oddziały pruskie i austriackie, na których mu zależało (zob. tekst źródłowy).

W czerwcu **1812** r. Wielka Armia rozpoczęła **wyprawę na Rosję**. Napoleon dążył do decydującej bitwy, która dałaby mu zwycięstwo. Tymczasem ponad 200-tysięczna armia rosyjska cofała się, unikając większych starć i niszcząc zapasy żywności.

Wielka Armia szybko topniała z powodu walk z Rosjanami, dezercji i chorób. We wrześniu 1812 r. liczyła już niecałe 200 tysięcy żołnierzy. Tymczasem Rosjanie ściągali oddziały z głębi kraju, przez co liczebność ich wojsk ciągle rosła.

We wrześniu **1812** r. Napoleon odniósł niepełne zwycięstwo pod **Borodino** (niedaleko Moskwy). Nie zniszczył armii rosyjskiej, a stracił ok. 30 tysięcy ludzi.

Tydzień później zwycięzcy wkroczyli do opuszczonej przez większość mieszkańców Moskwy. W nocy Rosjanie podpalili swą dawną stolicę; ogień pochłonął drewniane domy i znaczną część magazynów.

Wielka Armia – licząca teraz już niespełna 100 tysięcy ludzi – pozostała w Moskwie przez miesiąc. Napoleon czekał tam na pokojowe propozycje cara. Nie doczekał się; car wiedział, że czas działa na niekorzyść Bonapartego, który nie mógł zimować w częściowo spalonym i pozbawionym żywności mieście.

W połowie października 1812 r. Napoleon wydał rozkaz odwrotu. Już pod koniec miesiąca nadeszła rosyjska zima. Żołnierze brnęli przez śniegi na mrozie sięgającym –30°C, nieustannie atakowani przez Rosjan.

Polacy, przyzwyczajeni do surowego klimatu, radzili sobie lepiej niż inni. Podczas przeprawy przez rzekę Berezynę obronili resztki Wielkiej Armii przed atakami Rosjan.

Tekst źródłowy

Mości panowie Deputowani (...). Tego, coście mi opowiadali, słuchałem z uczuciem. Gdybym był Polakiem, myślałbym i czyniłbym jak wy. (...)

Pochwalam to wszystko, coście uczynili. (...) Co zależy ode mnie, wszystko uczynię dla wsparcia przedsięwzięć waszych. (...) Niech Litwę, Żmudź, Witebsk, Połock, (...) Wołyń, Ukrainę, Podole tenże duch, co w Wielkopolszcze widziałem, ożywia, a Opatrzność (...) wam wynagrodzi to poświęcenie się dla ojczyzny, które wam powszechnie serca zjednało, którym nabyliście tyle prawa do mego szacunku i mojej dla was protekcji [tj. poparcia], a tej we wszystkich okolicznościach macie być pewnymi.

Odpowiedź Napoleona polskim deputowanym, 1812 r.

- Wskaż komplementy, które Napoleon prawi posłom. Jak myślisz: po co to robi?
- Czego cesarz oczekuje od mieszkańców dawnej Rzeczpospolitej? (Przypomnij, co uzyskał w Wielkopolsce).
- Co ofiaruje w zamian?

Ostatnia szarża Poniatowskiego pod Lipskiem. Obraz z 1912 r.

Ponieśli jednak ogromne straty – do kraju wróciło zaledwie kilkanaście tysięcy żołnierzy zdolnych do walki.

W Rosji zginęło co najmniej 300 tysięcy żołnierzy Wielkiej Armii. Francja przestała być potęgą.

6. Dlaczego Rosja wyłamała się z blokady kontynentalnej?
7. Omów przebieg wojny z Rosją w 1812 r.

Klęska Napoleona

W lutym 1813 r. wojska rosyjskie zajęły Warszawę. Księstwo Warszawskie praktycznie przestało istnieć (choć prawnie przetrwało do 1815 r.).

Rosyjscy żołnierze zachowywali się u nas poprawnie, gdyż car Aleksander I chciał pozyskać sobie Polaków. Obiecywał, że utworzy Królestwo Polskie i sam zostanie jego królem. Część polskich polityków uznała, że w nowej sytuacji warto postawić na Rosję.

Inaczej myślał książę Józef Poniatowski. Z kilkunastotysięczną armią wycofał się do Saksonii, by dalej walczyć u boku Napoleona. Ten zaś wcale nie uważał wojny za przegraną – choć na stronę Rosji i Anglii przeszły Prusy, Austria, Szwecja oraz liczne państwa niemieckie.

W 1813 r. Napoleon powołał nową armię i odniósł w Niemczech kilka błyskotliwych zwycięstw. Nie mógł jednak zrównoważyć przewagi liczebnej przeciwników. Jesienią **1813** r. poniósł klęskę w czterodniowej **bitwie pod Lipskiem**. Nazwano ją **bitwą narodów**, gdyż brali w niej udział żołnierze kilkunastu narodowości – także Polacy.

Wiosną **1814** r. wojska pruskie i rosyjskie zajęły Paryż. Napoleon abdykował; zwycięzcy oddali mu we władanie Elbę, niewielką wyspę na Morzu Śródziemnym. Władzę we Francji objął król Ludwik XVIII – brat zgilotynowanego Ludwika XVI.

W marcu 1815 r. Napoleon uciekł z Elby i objął władzę we Francji. Rządził sto dni – w czerwcu **1815** r. wojska angielskie i pruskie zadały mu klęskę pod **Waterloo** (czytaj: waterlo). Anglicy wywieźli go wówczas na Wyspę Świętej Heleny na Atlantyku, gdzie mieszkał do śmierci.

O kształcie Europy po wojnach napoleońskich miał rozstrzygnąć kongres pokojowy w Wiedniu. Będzie o nim mowa w następnej książce.

8. Kogo i dlaczego popierali Polacy po klęsce Napoleona w Rosji?
9. Wyjaśnij, jak doszło do ostatecznej klęski Napoleona.

Po klęsce w Rosji Napoleon powiedział kanclerzowi Austrii: „Francuzi nie mogą się na mnie uskarżać; żeby ich oszczędzić, poświęciłem Polaków i Niemców". I dodał, że wśród trzystu tysięcy ludzi, których stracił, było nie więcej niż trzydzieści tysięcy Francuzów.

Pytania i polecenia

A. Scharakteryzuj politykę Napoleona wobec zaborców Polski w latach 1807–1812.

B. Przedstaw i oceń stosunek Napoleona do Polski i Polaków po 1806 r.

C. Omów losy Księstwa Warszawskiego od jego utworzenia do upadku.

To, co najważniejsze

Księstwo Warszawskie (1807–1813, prawnie przetrwało do 1815)	1. Zostało utworzone przez Napoleona na mocy pokoju w Tylży. 2. Objęło ziemie II i III zaboru pruskiego i było zależne od Francji. 3. Było monarchią konstytucyjną. 4. Obowiązywał w nim Kodeks Napoleona. 5. Armia Księstwa liczyła 30 tysięcy żołnierzy (od 1809 r. – 60 tysięcy). 6. W wojnie z Austrią (1809) Polacy stoczyli nierozstrzygniętą bitwę pod Raszynem i zajęli część Galicji. 7. Dzięki zwycięstwu Napoleona nad głównymi siłami austriackimi Księstwo zostało powiększone o zajętą przez Polaków część Galicji. 8. Żołnierze Księstwa walczyli w: • Hiszpanii – szarża pod Somosierrą (1808), • Rosji – ok. 100 tysięcy Polaków wzięło udział w wojnie 1812 r. 9. W 1813 r. Księstwo zostało zajęte przez wojska rosyjskie.
Wojny napoleońskie od 1812 do 1815 r.	1. Wyprawa na Rosję (1812): • niepełne zwycięstwo Wielkiej Armii pod Borodino, • zajęcie Moskwy, • odwrót w warunkach rosyjskiej zimy zakończony klęską. 2. Przegrana Napoleona w bitwie pod Lipskiem, zwanej bitwą narodów (1813). 3. Zajęcie Paryża przez wojska pruskie i rosyjskie; abdykacja Napoleona (1814). 4. Sto dni Napoleona; klęska pod Waterloo (1815).

Pytania z dziejów

Czy walcząc o niepodległość, można odbierać wolność innym?

Polacy związali swe losy z Napoleonem, gdyż walczył z zaborcami Polski. Jednak prowadził też wojny z innymi państwami, a jego celem było podporządkowanie Europy Francji.
Polscy żołnierze odznaczyli się m.in. w bitwach z Hiszpanami, którzy bronili swej ojczyzny. Polacy brali więc udział w wojnie zaborczej. Ich waleczność pomogła Napoleonowi uzależnić Hiszpanię od Francji.
Istnieją trzy różne oceny udziału Polaków w wojnach napoleońskich:
1. Walczyli o wolną Polskę. Musieli dać się wykorzystać Napoleonowi, gdyż nie było innej szansy na niepodległość.
2. Walka o niepodległość nie usprawiedliwia niewolenia innego kraju. Można było wspierać Napoleona tylko w walce z zaborcami Polski.
3. W ogóle nie należało wspierać Napoleona, dopóki nie odrodziłby Polski. Tak myślał m.in. Tadeusz Kościuszko, który nie ufał Bonapartemu.
Każda z tych ocen ma swoich zwolenników. I nie wiadomo, czy spór między nimi kiedykolwiek się zakończy.

- Przedstaw trzy oceny udziału Polaków w wojnie w Hiszpanii.
- Która z tych ocen jest ci najbliższa i dlaczego?

Ilustracja ze s. 244

Ilustracje: Agencja BE&W (s. 9, 18, 19, 21, 22, 25, 27, 30, 31, 32, 34, 41, 43,45, 48, 50, 51, 54, 56, 58, 60, 62, 63, 66, 69, 71, 72, 75, 81, 83, 85, 87, 90, 91, 92, 95, 96, 99, 105, 107, 108, 109, 111, 114, 116, 118, 120, 122, 123, 124, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 148, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 183, 184, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 197, 206, 209, 210, 212, 213, 214, 216, 219, 220, 221, 225, 230, 232, 236, 239, 240, 241, 243, 244, 245); Bartłomiej Brosz (s. 53); Domena publiczna (s. 7, 14 15, 16, 17, 20, 22, 23, 24, 26, 29, 36, 37, 40, 44, 47, 50, 51, 65, 70, 71, 73, 77, 78, 79, 88, 89, 99, 103, 104, 107, 111, 118, 119, 127, 130, 131, 137, 139, 142, 145, 147, 149, 151, 162, 166, 167, 170, 177, 179, 180, 181, 184, 192, 197, 198, 199, 202, 205, 206, 211, 215, 218, 223, 224, 226, 227, 231, 233, 235, 237, 242, 243, 244, 246, 247); East News (s. 46); Forum (s. 68, 98, 114, 126, 185); Getty Images (s. 64); PAP (s. 82); Photopower (s. 6, 7, 13, 29, 32, 33, 49, 55, 105, 173); Shutterstock (s. 5, 12, 28, 35, 37, 46, 57, 58, 59, 60, 80, 83, 110, 112, 115, 124, 125, 126, 128, 129, 199, 204, 234); © Sol 90 Images (s. 10–11, 230); Z kolekcji Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum: Marcello Bacciarelli, *Jan Karol Chodkiewicz* (s.86), Bernardo Bellotto, *Elekcja Stanisława Augusta Poniatowskiego* (s. 188, 195), Jan Matejko, *Rejtan, upadek Polski* (s. 196, 203); Ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie, Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie: Jan Matejko, *Hołd pruski* (s. 38), Władysław Łuszczkiewicz, *Jan Kochanowski w Czarnolesie czytający przekład „Psalmów"* (s. 61); Ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie: Jan Matejko, *Śmierć Zygmunta Augusta w Knyszynie* (s. 40, 42), Jan Matejko, *Zawieszenie dzwonu Zygmunta na wieży katedry w Krakowie w 1521 roku* (s. 57), Teodor Axentowicz, *Poselstwo polskie u Henryka Walezjusza* / © Copyright by Wilczyński Krzysztof / Muzeum Narodowe w Warszawie (s. 74, 76), Artur Grottger, *Ucieczka Henryka Walezego z Polski, studium* / © Copyright by Doliński Zbigniew / Muzeum Narodowe w Warszawie (s. 75), Józef Brandt, *Bitwa pod Chocimiem* (s. 92), Józef Brandt, *Obóz Zaporożców* (s. 97, 102), Józef Brandt, *Odbicie jasyru* (s. 117), Józef Brandt, *Wyjazd z Wilanowa Jana III i Marysieńki Sobieskich* (s. 121), Jan Czesław Moniuszko, *Król Stanisław August Poniatowski w Petersburgu* (s. 223, 224).

Zdjęcia na s. 200–201 zostały udostępnione dzięki uprzejmości Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, fot. Paweł Czarnecki.

Źródła cytatów: Anzelm z Canterbury, *Monologion. Proslogion*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1992, s. 141–144 (s. 15); A. Borowski, *Renesans*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2002, s. 250 (s. 15); B. Chmielowski, *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna*, wybór i oprac. M. i J.J. Lipscy, Kraków 1966, s. 278, 281, 534, 535 (s. 185); N. Davies, *Boże igrzysko. Historia Polski*, t. 1: *Od początków do roku 1795*, tłum. E. Tabakowska, Wydawnictwo Znak, Kraków 1992, s. 634–636, 704 (s. 121, 219); *Droga do Komisji Edukacji Narodowej. Wybór materiałów literackich*, oprac. A. Czerwińska, Nasza Księgarnia, Warszawa 1973, s. 212 (s. 198); A. Frycz-Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej*, wyd. K.J. Turowski, Przemyśl 1857, s. 27–28 (s. 61); *Historia ustroju państwa w tekstach źródłowych*, teksty zebrali i oprac. B. Lesiński i J. Walachowicz, Polski Dom Wydawniczy ŁAWICA, Warszawa–Poznań 1992, s. 90–91, 105 (s. 161, 142); P. Jasienica, *Rzeczpospolita Obojga Narodów*. Cz. 1: *Srebrny wiek*, Świat Książki, Warszawa 1997, s. 248 (s. 87); J. Kochanowski, *Dzieła polskie*, oprac. J. Krzyżanowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1989, s. 210 (s. 60); W. Kochowski, *Lata potopu 1655–1657*, wybrał i przeł. L. Kukulski, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1966, s. 28, 32 (s. 104); K. Kolumb, *Pisma*, przeł., przypisami i przedmową opatrzyła A.L. Czerny, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1970, s. 38–39 (s. 8); Z. Libera, *Oświecenie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991, s. 181–182 (s. 147); K. Liske, *Cudzoziemcy w Polsce*, Nakładem Gubrynowicza i Schmidta, Lwów 1876, s. 101, 97, 98 (s. 127); *Łacina jako język elit*, koncepcja i red. nauk. J. Axer, Warszawa 2004, s. 103 (s. 78); J.A. Morszyn, *Utwory zebrane*, oprac. L. Kukulski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1971, s. 105, 54 (s. 125, 126); *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. 1, Biblioteka Polska w Paryżu, Berlin–Poznań 1864, s. 128–129 (s. 52); H. Rolicki, *Zmierzch Izraela*, Skład Główny w Administracji „Myśli Narodowej", Warszawa 1932, s. 154, 155 (s. 45); R. Romański, *Książę Jeremi Wiśniowiecki*, Bellona, Warszawa 2009, s. 310 (s. 101); J. Skowronek, *Wielka chwila narodowych dziejów. Konstytucja 3 maja i reformy Sejmu Czteroletniego*, Wydawnictwo Spółdzielcze, Warszawa 1991, s. 65, 69–70 (s. 209); S. Starowolski, *Wybór z pism*, przekł., wybór i oprac. I. Lewandowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1991, s. 81–82 (s. 93); *Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997, s. 123, 125, 153, 235, 101, 146–147, 342, 157–158, 379, 488–489, 502–503, 412–413 (s. 23, 30, 38, 66, 72, 113, 135, 152, 170, 178, 193); *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 30–32, 37, 52–53 (s. 227, 238, 245); *Wielka historia Polski*, t. 6: S. Grodziski, *Polska w czasach przełomu (1764–1815)*, Kraków 2004, s. 132 (s. 212).

Wszystkie książki Wydawnictwa dostępne są w sprzedaży wysyłkowej.
Zamówienia można składać w księgarni internetowej www.ksiegarnia.gwo.pl
lub nadsyłać listownie pod adresem:

Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe
80-305 Gdańsk 5, skrytka pocztowa 80
tel. 801-643-917, 58-340-63-63
fax 58-340-63-61, 58-340-63-66
http://www.gwo.pl e-mail: handel@gwo.pl

www.gwo.pl

ISBN 978-83-8118-261-4

Podręcznik spełnia kryteria Ustawy o systemie oświaty i obowiązującej podstawy programowej. Został dopuszczony do użytku szkolnego.
Numer w wykazie MEN: 829/3/2019.

Ucząc się historii z tym podręcznikiem, dowiesz się m.in.:

- W jaki sposób przyprawy korzenne wpłynęły na losy świata?
- Czy spadochron i łódź podwodną wynaleziono w renesansie?
- Co miały zmienić trzy „tylko”?
- Kto nazwał najazd szwedzki na Polskę potopem?
- Który król pisał do swej żony: „Jedyna duszy i serca pociecho”?
- Na dworze jakiego króla lekarze uważali mycie za szkodliwe dla zdrowia?
- Który monarcha uważał się za władcę niemalowanego, a który za Króla Słońce?
- Którym państwem rządził „filozof na tronie”?
- Kim była Elżbieta, która pokonała Wielką Armadę?
- Kto i po co wydał „rozkaz kartoflany”?
- Dlaczego „bostońska herbatka” doprowadziła do wojny o niepodległość?
- Skąd pochodzi słynne zdanie: „Koń jaki jest, każdy widzi”?
- Ile lat miał Napoleon, gdy został generałem?